

**અસ્વીકરણ:** સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

**DISCLAIMER:** The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

---

ગુજરાત ઉચ્ચ ન્યાયાલય, અમદાવાદ સમક્ષ

ક્રિમિનલ કન્ફર્મેશનઆર/ ક્રિમિનલ કન્ફર્મેશન કેસ

નં. ૧/૨૦૧૬

સાથે

આર/ ક્રિમિનલ અપીલ નં. ૧૧૫૦/૨૦૧૬

સાથે

આર/ક્રિમિનલ અપીલ નં. ૬૩૪/૨૦૧૬

મંજૂરી અને હસ્તાક્ષર માટે:

માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે.બી. પારડીવાળા

અને

માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ એ.સી. રાવ

=====

|   |                                                                                                                             |    |
|---|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| ૧ | શું સ્થાનિક અખબારોના રિપોર્ટરોને ચુકાદો જોવાની પરવાનગી આપવામાં આવી શકે?                                                     | હા |
| ૨ | અહેવાલકારને સંદર્ભિત કરવું કે નહીં ?                                                                                        | હા |
| ૩ | શું તેમની લોર્ડશિપ્સ ચુકાદાની સ્વચ્છ નકલ જોવા ઇચ્છે છે ?                                                                    | ના |
| ૪ | શું આ મામલે ભારતના બંધારણની વ્યાખ્યા અંગે અથવા તે હેઠળ કરવામાં આવેલા કોઈ આદેશ અંગે કાયદાનો નોંધપાત્ર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે? | ના |
|   | આ ચુકાદો નીચલી ન્યાયતંત્રમાં પ્રસારિત કરો.                                                                                  |    |

=====

ગુજરાત રાજ્ય

વિ.રુદ્ધ

પટેલ અક્ષયકુમાર તે કૌશિકભાઈ ઈશ્વરભાઈનો પુત્ર

=====

હાજરી:

ક્રિમિનલ કન્ડેમેનશનઆર/ ક્રિમિનલ કન્ડેમેનશન કેસ નં. ૧/૨૦૧૬માં: રાજ્ય તરફથી વધારાના જાહેર અભિયોજક શ્રી એચ.કે. પટેલ, શ્રી એ.જે. યાગ્નિક(૧૩૭૨) પ્રતિવાદી(ઓ) નં. ૧ માટે, શ્રી પ્રતિક બી. બારોટ(૩૭૧૧) પ્રતિવાદી(ઓ) નં. ૨ માટે

આર/ ક્રિમિનલ અપીલ નં. ૧૧૫૦/૨૦૧૬ માં:  
શ્રીમતી કિરણ પાંડે (૩૩૩૭), અપીલકર્તા તરફથી વકીલ,

એચસીએલએસ સમિતિ (૪૯૯૮), અરજદાર(ઓ) નં.  
૨ માટે,

શ્રી એચ.કે. પટેલ, પ્રતિવાદી – ગુજરાત રાજ્ય તરફથી  
સરકારી વકીલ

આર/ક્રિમિનલ અપીલ નં. ૬૩૪ / ૨૦૧૬ માં:

અપીલકર્તા તરફથી શ્રી એ.જે. યાજ્ઞિક (૧૩૭૨), અધિવક્તા,

પ્રતિવાદી – ગુજરાત રાજ્ય તરફથી શ્રી એચ.કે. પટેલ, અતિરિક્ત  
જાહેર અભિયોજક

=====

ન્યાયમૂર્તિશ્રી જે.બી. પારડીવાલા

અને

ન્યાયમૂર્તિશ્રી એ.સી. રાવ સમક્ષ

તારીખ : ૧૮/૦૨/૨૦૧૮

સીએવી ચુકાદો

(માનનીય ન્યાયમૂર્તિ જે.બી. પારડીવાળા દ્વારા જાહેર)

૧ શીર્ષકિત ક્રિમિનલ કન્ફર્મેશન કેસ તેમજ બે ફોજદારી અપીલો બંને તદ્દપ જ ચુકાદો અને દોષસિદ્ધિ તથા સજા અંગેનો આદેશ, જે રજા વધારાના સત્ર ન્યાયાધીશ, મહેસાણા, વિસનગર ખાતે, તારીખ ૧૭ માર્ચ ૨૦૧૬ના રોજ સત્ર કેસ નં. ૩૩/૨૦૧૨માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો, માંથી ઉદ્ભવે છે; તેથી તે બંનેનું સંયુક્ત રીતે સુનાવણી કરવામાં આવી હતી અને આ સામાન્ય ચુકાદા તથા આદેશ દ્વારા તેમનો નિકાલ કરવામાં આવે છે.

૨ ફોજદારી અપીલ નં. ૬૩૪/૨૦૧૬ દોષિત આરોપી પટેલ અક્ષયકુમાર, પિતા કૌશિકભાઈ ઈશ્વરભાઈ (મૂળ આરોપી નં. ૧) ની તરફથી દાખલ કરવામાં આવી છે, જ્યારે ફોજદારી અપીલ નં. ૧૧૫૦/૨૦૧૬ દોષિત આરોપી પંચાલ કુલદીપકુમાર, પિતા કરશનભાઈ કાળાભાઈ (મૂળ આરોપી નં. ૨) ની તરફથી દાખલ કરવામાં આવી છે.

૩ બંને અપીલો ૧૭ માર્ચ ૨૦૧૬ના દોષસિદ્ધિ અને મૃત્યુદંડના આદેશ સામે દાયર કરાયેલ છે, જે મહેસાણા ખાતે વિસનગરમાં સત્ર કેસ ક્રમાંક ૩૩/૨૦૧૨ માં વધારાના સત્ર ન્યાયાધીશ દ્વારા પસાર કરવામાં આવ્યો હતો; જેના દ્વારા માનનીય સત્ર ન્યાયાધીશે અપીલકર્તાઓને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમો ૩૦૨, ૩૬૪ક, અને ૧૨૦ખને કલમ ૩૪ અને ૧૧૪ સાથે વાચીને દંડનીય ગુનાઓ માટે દોષિત ઠરાવ્યા હતા અને પરિણામે તેમને ફાંસીની સજા ફટકારી હતી. નીચલી અદાલતે અપીલકર્તાઓને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમો ૩૬૩, ૩૬૫ અને ૧૨૦ખને કલમ ૩૪ અને ૧૧૪ સાથે વાચીને દંડનીય ગુનાઓ માટે પણ દોષિત ઠરાવ્યા હતા અને રૂ. ૫૦૦/-ના દંડ સાથે સાત વર્ષની કઠોર કેદની સજા ફટકારી હતી; તેમજ દંડની રકમ ન ભરવામાં આવે તો વધારાની બાર માસની કઠોર કેદ ભોગવવાનો આદેશ કર્યો હતો. નીચલી અદાલતે બંને અપીલકર્તાઓને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૨૦૧ હેઠળ દંડનીય ગુનામાં પણ દોષિત ઠરાવ્યા હતા અને રૂ. ૫૦૦/-ના દંડ સાથે સાત વર્ષની કઠોર કેદની સજા ફટકારી હતી; તેમજ દંડની રકમ ન ભરવામાં આવે તો વધારાની બાર માસની કઠોર કેદ ભોગવવાનો આદેશ કર્યો હતો.

#### ●ફરિયાદ પક્ષનો કેસ:

૪ મૃતક પાંચ વર્ષનો છોકરો હતો. ૧૭ માર્ચ ૨૦૧૨ના સાંજના સમયે સોસાયટીના સામાન્ય પ્લોટમાં પોતાના મિત્રો સાથે રમતા રમતા મૃતક ગુમ

થઈ ગયો. આવી પરિસ્થિતિમાં, મૃતકના પિતા એટલે કે પ્રતીક્ષુમાર રતિલાલ માધવલાલ પટેલે વિસનગર પોલીસ સ્ટેશનમાં ગુમ થયાની નોંધ કરાવી. મૃતકના પિતા પ્રતીક્ષુમાર પટેલ જી.આઈ.ડી.સી.માં આવેલ 'અલ્વિન પમ્પ્સ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ'ના નામે ચાલતા સબમર્સિબલ પમ્પ્સના ઉત્પાદનના વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા છે. મૃતક સાહજાનંદ પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતો હતો. એફ.આઈ.આર. નોંધાયા બાદ પોલીસ તેમજ પરિવારજનો ગાયબ છોકરાને શોધવા માટે તીવ્ર પ્રયાસો સાથે શોધખોળ શરૂ કરી. ભોલુ નામનો એક બીજો છોકરો, જે મૃતક સાથે રમતો હતો, તેણે મૃતકના પિતાને જાણ કરી કે જ્યારે તેઓ બધા રમી રહ્યા હતા ત્યારે એક વ્યક્તિ મોટરસાયકલ પર આવ્યો અને મૃતકને પોતાની સાથે મોટરસાયકલ પર બેસાડીને સ્થળેથી લઈ ગયો. બાળકો સામાન્ય પ્લોટમાં રમતા હતા. તપાસમાં ખુલ્લું કે અહીંના અપીલકર્તાઓએ મૃતકનું અપહરણ કરવા અને ત્યારબાદ મૃતકના પિતા પાસેથી રૂપિયા ૫૦ લાખની ખંડણી માંગવા માટે ષડયંત્ર રચ્યું હતું. ફરિયાદ પક્ષના કેસ અનુસાર, ષડયંત્રના ભાગરૂપે મૂળ આરોપી નં. ૧ એટલે કે અક્ષયકુમારે મૃતકનું અપહરણ કર્યું હતું અને ત્યારબાદ મૃતક સહઆરોપી એટલે કે કુલદીપકુમાર પંચાલ (મૂળ આરોપી નં. ૨)ની સાથે રહ્યો હતો. જ્યારે મૂળ આરોપી નં. ૨ – કુલદીપકુમાર પંચાલ મૃતક સાથે રહ્યો હતો, ત્યારે મૂળ આરોપી નં. ૧ એટલે કે અક્ષયકુમાર પટેલ રૂપિયા ૫૦ લાખની ખંડણીની માંગણી કરવા માટે સતત મૃતકના પિતાને ફોન કરતો રહ્યો હતો. બીજા દિવસે એટલે કે ૧૮ માર્ચ ૨૦૧૨ના રોજ, બંને આરોપીઓ મૃતકને વાળગોડ તાલુકાના રાખવ ગામે લઈ ગયા અને એક પુલની નીચે બ્લેડથી તેનું ગળું કાપીને મૃતકની હત્યા કરી. આમ, ફરિયાદ પક્ષના કેસ મુજબ, પાંચ વર્ષનો છોકરો ખંડણીના હેતુથી તેની કાયદેસરની સંરક્ષણ વ્યવસ્થામાંથી અપહરણ કરવામાં આવ્યો હતો અને ત્યારબાદ બીજા દિવસે આરોપી વ્યક્તિઓ દ્વારા તેની હત્યા કરવામાં આવી હતી. ફરિયાદ પક્ષનો આ પણ

કેસ છે કે બાળકનું ગળું કાપ્યા પછી પણ જ્યારે બાળકમાં હજી થોડું પ્રાણ હતું, ત્યારે તેના મૃતદેહને માટીના ઢગલા નીચે ફેંકી દેવામાં આવ્યો હતો.

૫ મૃતકના પિતાએ દાખલ કરેલી એફ.આઈ.આર.ના આધારે તપાસ શરૂ કરવામાં આવી હતી. પંચ સાક્ષીઓની ઉપસ્થિતિમાં મૃતકના મૃતદેહનું ઈનકેસ્ટ પંચનામું આંક ૫૩ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. મૃતકના મૃતદેહને પોસ્ટમોર્ટમ તપાસ માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો અને પોસ્ટમોર્ટમ અહેવાલ આંક ૩૦ માં ખુલાસો થયો હતો કે મૃતકના ગળા પર તીક્ષ્ણ કાપનાર સાધનથી થયેલી અનેક ઈજાઓ હતી તથા પોસ્ટમોર્ટમ અહેવાલમાં દર્શાવેલ મૃત્યુનું કારણ ગળું કાપવું હતું. પંચ સાક્ષીઓની ઉપસ્થિતિમાં ઘટના સ્થળનું પંચનામું આંક ૪૦ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. મૂળ આરોપી નંબર ૧ અક્ષયકુમાર પટેલનાં કપડાં પંચનામું આંક ૭૪ કરીને એકત્ર કરવામાં આવ્યા હતા. જ્યારે મૂળ આરોપી નંબર ૨ કુલદીપકુમાર પંચાલનાં કપડાં પંચનામું આંક ૮૧ કરીને એકત્ર કરવામાં આવ્યા હતા અને રાસાયણિક તપાસ માટે ન્યાયિક વિજ્ઞાન પ્રયોગશાળામાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. ત્યારબાદ, બંને આરોપીઓને તબીબી તપાસ માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. તપાસ અધિકારીએ મૂળ આરોપી નંબર ૧ અક્ષયકુમારનું તબીબી પ્રમાણપત્ર આંક ૩૩ તથા મૂળ આરોપી નંબર ૧ – કુલદીપકુમાર પંચાલનું તબીબી પ્રમાણપત્ર આંક ૩૫ મેળવ્યું હતું. મૃતકનાં લોહી લાગેલાં કપડાં પંચનામું આંક ૬૪ કરીને એકત્ર કરવામાં આવ્યા હતા અને રાસાયણિક તપાસ માટે ન્યાયિક વિજ્ઞાન પ્રયોગશાળામાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. બંને આરોપીઓને ૧૯ માર્ચ ૨૦૧૨ના રોજ ધરપકડ કરવામાં આવી હતી અને પંચ સાક્ષીઓની ઉપસ્થિતિમાં બંને આરોપીઓનું ધરપકડ પંચનામું આંક ૪૨ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. વિવિધ સાક્ષીઓનાં નિવેદનો નોંધવામાં આવ્યા હતા. અંતે, બંને આરોપી અપીલકર્તાઓ સામે ન્યાયિક દંડાધિકારી, પ્રથમ વર્ગ, વિસનગરની અદાલતમાં આરોપપત્ર દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું.

૬ કારણ કે આ કેસ માત્ર સત્ર અદાલતમાં ટ્રાયલપાત્ર હતો, ન્યાયિક દંડાધિકારી પ્રથમ વર્ગ, વિસનગરએ ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ની કલમ ૨૦૯ હેઠળ કેસ સત્ર અદાલતમાં સોંપ્યો. સત્ર અદાલતે આરોપી અપીલકર્તાઓ વિરુદ્ધ આંક : ૯ મુજબ આરોપ ઘડ્યો અને બંને આરોપીઓના નિવેદનો નોંધવામાં આવ્યા. બંને આરોપીઓએ આરોપ સ્વીકાર્યો નહોતો અને તેમને ટ્રાયલ ચલાવવામાં આવે તેવી માંગ કરી.

૭ ફરિયાદ પક્ષે પોતાના કેસ બાબતે નીચે મુજબનું મૌખિક સાક્ષ્ય રજૂ કર્યું:

| અનુ. ક્ર. | વર્ણન                                               | આંક |
|-----------|-----------------------------------------------------|-----|
| ૧         | ડૉ. જિન્નેશકુમાર રમેશચંદ્ર મોદીનું નિવેદન           | ૧૪  |
| ૨         | ડૉ. જયેશ મન્સુખલાલ કટકિયાનો નિવેદન                  | ૨૦  |
| ૩         | ડૉ. નિતિન રમેશભાઈ પ્રજાપતિનું નિવેદન                | ૨૯  |
| ૪         | ડૉ. મહેન્દ્રભાઈ અમૃતલાલ લિંબાયિયા નું નિવેદન        | ૩૨  |
| ૫         | ફરિયાદી પ્રતિક્કુમાર રતિલાલ પટેલનું નિવેદન          | ૩૭  |
| ૬         | પંચ સાક્ષી મુકેશકુમાર અમૃતીલાલ સુથારનું નિવેદન      | ૩૯  |
| ૭         | પંચ સાક્ષી નટવરલાલ પુરુષોત્તમદાસ પટેલનું નિવેદન     | ૪૧  |
| ૮         | પંચ સાક્ષી કુણાલ જીતેન્દ્રકુમાર પટેલનું નિવેદન      | ૪૬  |
| ૯         | પંચ સાક્ષી હિરેન્દ્રકુમાર નટવરલાલ પટેલનું નિવેદન    | ૫૪  |
| ૧૦        | પંચ સાક્ષી મનોજકુમાર નારાયણભાઈ પટેલનું નિવેદન       | ૬૩  |
| ૧૧        | પંચ સાક્ષી ગિરીશકુમાર અંબાલાલ પટેલનું નિવેદન        | ૬૮  |
| ૧૨        | પંચ સાક્ષી અમિતકુમાર કાંતિલાલ પટેલનું નિવેદન        | ૭૦  |
| ૧૩        | પંચ સાક્ષી ધરમેન્દ્રકુમાર પ્રહલાદભાઈ પટેલનું નિવેદન | ૭૩  |

|    |                                                       |     |
|----|-------------------------------------------------------|-----|
| ૧૪ | પંચ સાક્ષી સુનીલકુમાર ભગવાનભાઈ પટેલનું નિવેદન         | ૮૦  |
| ૧૫ | પંચ સાક્ષી સંદીપકુમાર ભરતભાઈ પટેલનું નિવેદન           | ૮૬  |
| ૧૬ | મામલતદારનું નિવેદન – સિદ્ધિબેન અશોકકુમાર પટેલ         | ૮૮  |
| ૧૭ | પંચ સાક્ષી હિરેકુમાર ભરતભાઈ પટેલનું નિવેદન            | ૯૧  |
| ૧૮ | બાળ સાક્ષી ગૌરાંગ સુરેશભાઈ ચૌધરીનું નિવેદન            | ૯૨  |
| ૧૯ | સાક્ષી લલિતકુમાર કેશવલાલ પ્રજાપતિનું નિવેદન           | ૯૪  |
| ૨૦ | પોલીસ સાક્ષી નરેન્દ્રસિંહ સમંતસિંહ રાઠોડનું નિવેદન    | ૯૫  |
| ૨૧ | સાક્ષી ભોગીલાલ અંબાલાલ પટેલનું નિવેદન                 | ૯૬  |
| ૨૨ | સાક્ષી અમૃતલાલ શંભુભાઈ રાવલનું નિવેદન                 | ૯૮  |
| ૨૩ | સાક્ષી આનિદઅલી ઇબ્રાહિમભાઈ મુસમાનનું નિવેદન           | ૯૯  |
| ૨૪ | સાક્ષી અંકિતકુમાર મહેન્દ્રભાઈ પટેલનું નિવેદન          | ૧૦૦ |
| ૨૫ | એફ.એસ.એલ. અધિકારી શ્રી મીરાબેન કપિલભાઈનું નિવેદન      | ૧૦૨ |
| ૨૬ | મુખ્ય કોન્સ્ટેબલ શ્રી શંકરભાઈ સાબુરભાઈ વણકરનું નિવેદન | ૧૧૩ |
| ૨૭ | એફએસએલ અધિકારી શ્રી રમેશભાઈ રામજીભાઈ ચૌધરીનું નિવેદન  | ૧૧૯ |
| ૨૮ | તપાસ અધિકારી શ્રી મહોબ્બતસિંહ મનુભાઈ પરમાર            | ૧૨૨ |

૮ નીચેના દસ્તાવેજ પુરાવાઓ ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા:

| ક્રમ. નં. | વર્ણન                                       | આંક |
|-----------|---------------------------------------------|-----|
| ૧         | આરોપી કુલદીપ કરશનભાઈનું ઇજાનું પ્રમાણપત્ર   | ૧૫  |
| ૨         | આરોપી કુલદીપ કરશનભાઈનો મૂળ કેસ              | ૧૬  |
| ૩         | આરોપી અક્ષય કૌશિક પટેલનું ઇજાનું પ્રમાણપત્ર | ૧૭  |

|    |                                                                                  |          |
|----|----------------------------------------------------------------------------------|----------|
| ૪  | આરોપી અક્ષય કૌશિક પટેલનો મૂળ કેસ                                                 | ૧૮       |
| ૫  | પોલીસ યાદી                                                                       | ૧૯       |
| ૬  | આરોપી અક્ષય કૌશિક પટેલનું ઇજાનું પ્રમાણપત્ર                                      | ૨૧       |
| ૭  | રોગીની સારવાર અને રક્ત સંગ્રહ માટે ચાર્જી                                        | ૨૨       |
| ૮  | મૂળ કેસ પત્રક નં. ૩૪૧૫                                                           | ૨૩       |
| ૯  | આરોપી અક્ષય કૌશિકભાઈના એકત્રિત લોહી નમૂનાનું ફોર્મ નં. ૨                         | ૨૪       |
| ૧૦ | આરોપી કુલદીપ કરશનભાઈનું ઇજાનું પ્રમાણપત્ર                                        | ૨૫       |
| ૧૧ | મૂળ કેસ પત્ર નં. ૩૪૧૬                                                            | ૨૬       |
| ૧૨ | આરોપી કુલદીપ કરશનભાઈના એકત્રિત લોહીના નમૂનાનો ફોર્મ નં. ૨                        | ૨૭       |
| ૧૩ | મૃતકની પોસ્ટમોર્ટમ નોંધ                                                          | ૩૦       |
| ૧૪ | આરોપી અક્ષય કૌશિક પટેલનું ઇજાપત્ર                                                | ૩૩       |
| ૧૫ | પોલીસ યાદી                                                                       | ૩૪       |
| ૧૬ | આરોપી કુલદીપ કરશનભાઈનું ઇજા પ્રમાણપત્ર                                           | ૩૫       |
| ૧૭ | મૂળ ફરિયાદ                                                                       | ૩૮       |
| ૧૮ | ગુનાસ્થળનું પંચનામું                                                             | ૪૦       |
| ૧૯ | અભિયુક્ત અક્ષય કૌશિકભાઈ પટેલ અને કુલદીપ કરશનભાઈ પંચાલના શરીરની સ્થિતિનો પંચનામું | ૪૨       |
| ૨૦ | મુદ્દામાલ વસ્તુઓ ક્રમાંક ૧ થી ૪ અંગેના સાક્ષી સ્લિપ્સ                            | ૪૩ થી ૪૫ |
| ૨૧ | આરોપી કુલદીપ દ્વારા સ્વેચ્છાપૂર્વક બતાવાયેલ ગુનાસ્થળનું પંચનામું                 | ૪૭       |
| ૨૨ | મુદ્દામાલ વસ્તુ ક્રમાંક ૬ નો સાક્ષી સ્લિપ                                        | ૪૮       |

|    |                                                                                        |    |
|----|----------------------------------------------------------------------------------------|----|
| ૨૩ | મુદ્દામાલ આર્ટિકલ નં. ૭ નો સાક્ષી સ્લિપ                                                | ૪૯ |
| ૨૪ | મુદ્દામાલ વસ્તુ ક્રમાંક ૮ ની સાક્ષી પત્રક                                              | ૫૦ |
| ૨૫ | મુદ્દામાલ વસ્તુ નં. ૯ નો સાક્ષી સ્લિપ                                                  | ૫૧ |
| ૨૬ | મુદ્દામાલ વસ્તુ ક્રમાંક ૧૦ ની સાક્ષી પત્રિકા                                           | ૫૨ |
| ૨૭ | મરણોત્તર તપાસ પંચનામું                                                                 | ૫૩ |
| ૨૮ | ઈન્ડિકા કારનું પંચનામું                                                                | ૫૫ |
| ૨૯ | મુદ્દામાલ સામગ્રી ક્રમાંક ૧૧ની સાક્ષી સ્લિપ                                            | ૫૬ |
| ૩૦ | મુદ્દામાલ આર્ટિકલ નં. ૧૨ નું સાક્ષી સ્લિપ                                              | ૫૭ |
| ૩૧ | મુદ્દામાલ વસ્તુ નં. ૧૩ ની સાક્ષી સ્લિપ                                                 | ૫૮ |
| ૩૨ | મુદ્દામાલ આર્ટિકલ નં. ૧૪ ની સાક્ષી સ્લિપ                                               | ૫૯ |
| ૩૩ | મુદ્દામાલ વસ્તુ નં. ૧૫ની સાક્ષી સ્લિપ                                                  | ૬૦ |
| ૩૪ | મુદ્દામાલ વસ્તુ ક્રમાંક ૧૬ની સાક્ષી પાવતી                                              | ૬૧ |
| ૩૫ | મુદ્દામાલ આર્ટિકલ નંબર ૧૭ ની સાક્ષી પત્રક                                              | ૬૨ |
| ૩૬ | મૃતકના વસ્ત્રોની જમી પંચનામું                                                          | ૬૪ |
| ૩૭ | મુદ્દામાલ આંક નં. ૧૮ નો સાક્ષી સ્લિપ                                                   | ૬૫ |
| ૩૮ | મુદ્દામાલ વસ્તુ નં. ૧૯ નો સાક્ષી સ્લિપ                                                 | ૬૬ |
| ૩૯ | મુદ્દામાલ વસ્તુ ક્રમાંક ૨૦ ની સાક્ષી સ્લિપ                                             | ૬૭ |
| ૪૦ | બાઈકની જમીનો પંચનામો                                                                   | ૬૯ |
| ૪૧ | ફરિયાદી દ્વારા રજૂ કરાયેલા મોબાઈલ ફોનનું મુદ્દામાલ પંચનામું                            | ૭૧ |
| ૪૨ | મુદ્દામાલ આર્ટિકલ નં. ૩૦ ની સાક્ષી સ્લિપ                                               | ૭૨ |
| ૪૩ | આરોપી અક્ષયકુમારે ગુનો બનેવાના સમયે સ્વેચ્છાથી પહેરેલ મોબાઈલ અને કપડાંનું જમી પંચનામું | ૭૪ |
| ૪૪ | એરસેલ સિમકાર્ડનો મુદ્દામાલ પંચનામો                                                     | ૭૫ |

|    |                                                                                                  |             |
|----|--------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------|
| ૪૫ | મુદ્દામાલ વસ્તુ ક્રમાંક ૨૨ થી ૨૫ ની સાક્ષી પત્રિકા                                               | ૭૬ થી<br>૭૯ |
| ૪૬ | ગુનાની ઘટના સમયે આરોપી કુલદીપ કરશનભાઈની ઈચ્છાથી તેના મોબાઈલ તથા પહેરેલા કપડાંનો જમી પંચનામું     | ૮૧          |
| ૪૭ | મુદ્દામાલ આર્ટિકલ નં. ૨૬ નો સાક્ષી સ્લિપ                                                         | ૮૨          |
| ૪૮ | મુદ્દામાલ વસ્તુ નં. ૨૭ અને ૨૮ નો સાક્ષી સ્લિપ                                                    | ૮૩, ૮૪      |
| ૪૯ | ચિરાગભાઈ પંચાલ દ્વારા રજૂ કરાયેલા મોબાઈલનું પંચનામું                                             | ૮૭          |
| ૫૦ | ઓળખ પરેડ માટે લખાયેલ પત્ર                                                                        | ૮૯          |
| ૫૧ | ઓળખ પરેડનું પંચનામું                                                                             | ૯૦          |
| ૫૨ | મુદ્દામાલ બાઈક આર.સી. બુક્સની ઝેરોક્સ નકલ                                                        | ૧૦૧         |
| ૫૩ | આરોપીના અવાજ પરીક્ષણ માટે વિસનગર પોલીસ નિરીક્ષકનું પત્ર                                          | ૧૦૩         |
| ૫૪ | આરોપી કુલદીપ પંચાલનો અવાજ જાણવા બાબતે વિસનગર પોલીસ નિરીક્ષકનું પત્ર                              | ૧૦૪         |
| ૫૫ | આરોપી કુલદીપની સંમતિથી, તપાસ અધિકારીની હાજરીમાં લેવાયેલા અવાજના નમૂના અંગેનું મૂળ લેખિત દસ્તાવેજ | ૧૦૫         |
| ૫૬ | ફરિયાદી અને આરોપી વચ્ચે નોંધાયેલી વાતચીતના સાત પૃષ્ઠોમાંનો લિપિ નોંધ                             | ૧૦૬         |
| ૫૭ | ફરિયાદી અને આરોપી વચ્ચે નોંધાયેલ સ્ક્રિપ્ટ વાર્તાલાપની સી.ડી.                                    | ૧૦૯         |
| ૫૮ | ધ્વનિ આવર્તનનો આલેખ                                                                              | ૧૧૦         |
| ૫૯ | વાતચીતના ગ્રાફ અને લિપિ અંગે અહેવાલ રજૂ કરવા બાબતે પોલીસ સ્ટેશનમાં મોકલાયેલ મોકલણી પત્ર          | ૧૧૧         |
| ૬૦ | વાર્તાલાપના ગ્રાફ અને લિપિ અંગેનો અહેવાલ                                                         | ૧૧૨         |
| ૬૧ | ફરજ સોંપવાનો આદેશ                                                                                | ૧૧૪         |

|    |                                                                                                           |             |
|----|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------|
| ૬૨ | ગુનાના નોંધણી માટેની લેખિત અહેવાલ                                                                         | ૧૧૫         |
| ૬૩ | સ્ટેશન ડાયરી પાનું ક્ર. ૧૪ની મૂળ નકલ                                                                      | ૧૧૬         |
| ૬૪ | ગંભીર ગુનાનો વિશેષ અહેવાલ                                                                                 | ૧૧૭         |
| ૬૫ | એફ.એસ.એલ.નો સંદેશ                                                                                         | ૧૨૦         |
| ૬૬ | એફ.એસ.એલ.નો પ્રાથમિક અહેવાલ                                                                               | ૧૨૧         |
| ૬૭ | આઈ.પી.સી.ની કલમ ૩૦૨, ૩૬૪એ, ૩૮૪, ૧૧૪, ૧૩૦બી, ૩૪ અને ૨૦૧ તથા જી.પી. અધિનિયમની કલમ ૧૩૫ના ઉમેરા માટેનો અહેવાલ | ૧૨૩         |
| ૬૮ | આઈ.પી.સી.ની કલમ ૨૧૨ના ઉમેરા માટેનો અહેવાલ                                                                 | ૧૨૪         |
| ૬૯ | મૃત્યુના કારણ માટેનું પ્રમાણપત્ર, સિવિલ હોસ્પિટલ, પાટણ દ્વારા જારી કરાયેલું                               | ૧૨૫         |
| ૭૦ | આગામી કાર્યવાહી અંગે નોંધપાત્ર પ્રવેશ માટે પી.એસ.ઓ.નો અહેવાલ                                              | ૧૨૬         |
| ૭૧ | એન.સી. ગુના નોંધવા માટેનો અહેવાલ પીએસઓને મોકલવામાં આવેલો છે                                               | ૧૨૭         |
| ૭૨ | પોસ્ટમોર્ટમ અહેવાલ                                                                                        | ૧૨૮         |
| ૭૩ | આરટીઓ મહેસાણાને વાહન નં. જીજેર એસી ૭૨૫૫ અંગે માહિતી મેળવવા લખાયેલ પત્ર                                    | ૧૨૯         |
| ૭૪ | વાહન નં. જીજે ૨ એસી ૭૨૫૫નું આરસી પુસ્તક                                                                   | ૧૩૦         |
| ૭૫ | એફ.એસ.એલ.માં મુદ્દામાલ મોકલવા અંગેની નોંધ                                                                 | ૧૩૧,<br>૧૩૨ |
| ૭૬ | એફ.એસ.એલ.માં મુદ્દામાલની રસીદ                                                                             | ૧૩૩,<br>૧૩૪ |
| ૭૭ | મુદ્દામાલ પાછો મેળવવા માટે એફ.એસ.એલ. ગાંધીનગરને લખાયેલ પત્ર                                               | ૧૩૫         |
| ૭૮ | એફ.એસ.એલ.માંથી પાછું પ્રાપ્ત થયેલ મુદ્દામાલની પ્રાપ્તિ                                                    | ૧૩૬         |

|       |                                                                                                                              |            |
|-------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| ૭૯    | એફએસએલ ગાંધીનગરનો પત્ર, વિશ્લેષણ અહેવાલ અને મોકલણી અહેવાલ                                                                    | ૧૩૭        |
| ૭૯(૧) | મુદ્દામાલ આર્ટિકલ ૧૫ ફરીથી મોકલવા માટે એફ.એસ.એલ. ગાંધીનગરને પત્ર                                                             | ૧૩૮        |
| ૭૯(૨) | એફએસએલ ગાંધીનગર દ્વારા મોકલાયેલ અહેવાલ ( ડીએનએ અહેવાલ )                                                                      | ૧૩૯        |
| ૮૦    | બી. આઈ. આર. ની નકલ, જે ૧૨ વસનગરના સી.આર. નં. આઈ૧૩ ધરાવે છે                                                                   | ૧૪૦        |
| ૮૧    | એફએસએલ વાનનો કોલ ફોર્મ અહેવાલ                                                                                                | ૧૪૧        |
| ૮૨    | શસ્ત્ર પ્રતિબંધ બાબતે જાહેરનામાની નકલ                                                                                        | ૧૪૨        |
| ૮૩    | બાલાજી મોબાઈલ શોપમાંથી ખરીદેલ સેમસંગ ફોનનું બીલ                                                                              | ૧૪૩        |
| ૮૪    | સિમકાર્ડ મેળવવા માટેના અરજીપત્રક અંગે જાળ પરથી પ્રાપ્ત નકલ                                                                   | ૧૪૪        |
| ૮૫    | ઉપ પોલીસ અધીક્ષક દ્વારા ચાર્જશીટ દાખલ કરવાની પરવાનગી આપવા બાબતનું પત્ર                                                       | ૧૪૫        |
| ૮૬    | પોલીસ અધીક્ષક, મહેસાણા દ્વારા વિવિધ કોલ નંબર અંગે લખાયેલ પત્ર                                                                | ૧૪૬ થી ૧૪૮ |
| ૮૭    | આરોપી અક્ષય દ્વારા વપરાયેલ સિમકાર્ડની કોલ વિગતો                                                                              | ૧૪૯        |
| ૮૮    | આરોપી અક્ષય દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાયેલ સિમકાર્ડનું સ્વરૂપ અને તે સમયે આપવામાં આવેલ ઓળખપત્ર તથા સિમકાર્ડના સ્થાન દર્શાવતો અહેવાલ | ૧૫૦        |
| ૮૯    | આરોપી પંચાલ કુલદીપના ૯૬૧૯૬૪૯૯૪૩ નંબરનું સ્થાન દર્શાવતો અહેવાલ                                                                | ૧૫૧        |
| ૯૦    | પોલીસ વિભાગના કમ્પ્યુટર વિભાગ તરફથી પ્રાપ્ત પત્ર અને કોલ વિગતો                                                               | ૧૫૨, ૧૫૩   |

૯ ફરિયાદ પક્ષના મૌખિક તેમજ દસ્તાવેજી પુરાવાની પૂર્ણતા બાદ, દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૩૧૧ હેઠળ આરોપીઓનાં નિવેદનો નોંધવામાં આવ્યા હતા, જેમાં બંને આરોપીઓએ જણાવ્યું હતું કે ફરિયાદ ખોટી હતી અને તેઓ નિર્દોષ હતા.

૧૦ અદાલતી કાર્યવાહીના અંતે, નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે ઉપરોક્ત ઉદ્દેશિત ગુનાઓ બદલ બંને આરોપી અપીલકર્તાઓને દોષી ઠેરવીને તેમને મૃત્યુદંડની સજા ફટકારી.

૧૧ નીચલી અદાલતે મૃત્યુદંડ ફરમાવવાનું યોગ્ય માન્યું હોવાથી, આ બાબત મૃત્યુદંડની પુષ્ટિ માટે આ અદાલતમાં મોકલવામાં આવી, જેને ક્રિમિનલ કન્ફર્મેશન કેસ નં. ૧ ઓફ ૨૦૧૬ તરીકે નોંધવામાં આવ્યું છે.

૧૨ વ્યથિત આરોપી અપીલકર્તાઓએ પોતપોતાની અપીલ દાખલ કરી છે।

#### ●મૌખિક પુરાવો રેકૉર્ડ પર:

૧૩ ફરિયાદ પક્ષ તરફથી ફ.પ.સા. નં. ૧ ડૉ. જિગ્નેશકુમાર રમેશચંદ્ર મોદી આંક : ૧૪નું સાક્ષ્ય લેવા માટે પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું, જેથી આરોપી અપીલકર્તાઓની તબીબી તપાસનું તબીબી પ્રમાણપત્ર રેકૉર્ડ પર લાવી શકાય. ફ.પ.સા. નં. ૧ – ડૉ. મોદીએ જણાવ્યું છે કે બંને આરોપી અપીલકર્તાઓને વિસનગર પોલીસ સ્ટેશનના બકલ નંબર ૨૨૨૭ના એ.એસ.આઈ. શ્રી કાલુભાઈ દ્વારા પોલીસ યાદી સાથે વડનગરની જનરલ હોસ્પિટલમાં લાવવામાં આવ્યા હતા. આરોપી અક્ષયકુમાર કૌશિકભાઈ પટેલની તપાસ કરતાં, તેમના શરીર પર નીચે દર્શાવેલી ઈજાઓ નોંધાઈ હતી:

જમણા અંગૂઠાના પીઠીય ભાગે ઈજા અને પીઠની ઈજા  
(૧) જમણા હાથના અંગૂઠાના પાછળના ભાગે બીજા  
ફેલેન્ક્સ પર તિરછો છોળિયો ઘા. ૧ \* = ૦.૨૫ સેમી.

(૨) પીઠ. અનિયમિત નીલચિહ્ન અને આડી રેખા – રંગે ઘેરો  
લાલ. પીઠના લગભગ સમગ્ર ભાગ પર.

૧૪ સાક્ષી ફ.પ.સા. નં. ૧ના જણાવ્યા મુજબ, આરોપી અક્ષયકુમાર કૌશિકભાઈએ ઇતિહાસ જણાવતાં કહ્યું હતું કે “ગઈકાલે લગભગ ૮ વાગ્યે, પાટણ શિહોરી ખાતેના પુલ નીચે, મેં ભોલુને બ્લેડથી ઈજા પહોંચાડવાના હેતુથી ભોલુનું મોઢું દબાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે મારા જમણા હાથના અંગૂઠામાં ઈજા થઈ હતી”. આરોપીએ ઇતિહાસમાં આ પણ જણાવ્યું હતું કે “તેમને લોકોએ મુક્કાબાજીથી માર માર્યો હતો”. ત્યારબાદ ફ.પ.સા. નં. ૧એ આરોપી ક્રમાંક ૨, એટલે કે કુલદીપકુમાર પંચાલને થયેલી ઈજાઓ અંગે સાક્ષી આપી. ફ.પ.સા. નં. ૧ના જણાવ્યા મુજબ, ઉપર ઉલ્લેખિત સહઆરોપી દ્વારા વર્ણવવામાં આવેલ એ જ ઇતિહાસ કુલદીપકુમાર પંચાલ દ્વારા વર્ણવવામાં આવ્યો હતો. આરોપી કુલદીપકુમાર પંચાલના શરીર પર નીચે મુજબની ઈજાઓ જોવામાં આવી હતી:

“ઈજાઓ : જમણા હાથની સૂચક  
આંગળીની તાડુ બાજુ (૧) ઘસારો : ૦.૫  
સે.મી. < ૧.૫ મિમી = ૧ મિમી (૨) ઘસારો  
: ૦.૨૫ સે.મી. < ૧.૫ મિમી = ૧ મિમી  
(૩) ઘસારો : ૦.૭૫ સે.મી. < ૧.૫  
મિમી = ૧ મિમી (૪) ઘસારો : ૦.૨૫  
સે.મી. \* < ૧.૫ મિમી = ૧ મિમી

પીઠ પર (૧) એકથી વધુ નીલચિહ્નો (૫) ક્રમાંકમાં. અનિયમિત આકાર અને પહોળાઈ અંદાજે ૮૯ સેમી/૫૬ સેમી, સર્વત્ર લાલ રંગ. ”

૧૫ ફ.પ.સા. નં. ૧એ બે તબીબી પ્રમાણપત્રો રજૂ કર્યા, જે ક્રમશઃ આંક ૧૫ અને ૧૬ તરીકે ચિહ્નિત કરવામાં આવ્યા હતા. ફ.પ.સા. નં. ૧ની પ્રતિવિચારણા દરમિયાન બચાવ પક્ષ દ્વારા કેટલાક સૂચનો મૂકવામાં આવ્યા હતા, ખાસ કરીને તબીબી પ્રમાણપત્રોમાં નોંધાયેલા પૂર્વવૃત્તાંત અંગે. ફ.પ.સા. નં. ૧એ બચાવ પક્ષ દ્વારા મૂકાયેલા એ સૂચનોનો ઇનકાર કર્યો હતો કે આરોપીઓએ એવો કોઈ પૂર્વવૃત્તાંત કહ્યો ન હતો. કેટલાક સૂચનો મૂકવા સિવાય, ફ.પ.સા. નં. ૧ની પ્રતિવિચારણા દ્વારા કોઈપણ સત્વપૂર્ણ બાબત બહાર આવી શકી નહોતી.

૧૬ ફરિયાદ પક્ષે ફ.પ.સા. નં. ૨ – ડૉ. જયેશ મનસુખલાલ કાટકિયા આંક : ૨૦ની તપાસ કરી. જણાય છે કે બંને આરોપીઓની વિસનગર હોસ્પિટલ ખાતે ૨૧મી ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૨ના રોજ ૧૦:૪૫ કલાકે ફ.પ.સા. નં. ૨ દ્વારા તબીબી તપાસ કરવામાં આવી હતી. ફ.પ.સા. નં. ૨ સમક્ષ પણ, પોતાના શરીર પર નોંધાયેલી ઇજાઓ બાબતે બંને આરોપીઓ દ્વારા એ જ ઇતિહાસ વર્ણવવામાં આવ્યો હતો. ફ.પ.સા. નં. ૨એ આરોપી નં. ૧ – અક્ષયકુમાર કૌશિકભાઈના ઇજા પ્રમાણપત્રો આંક : ૨૩ તેમજ આરોપી નં. ૨ – કુલદીપકુમાર કરશનભાઈના આંક : ૨૬ રજૂ કર્યા હતા.

૧૭ ફરિયાદ પક્ષે મૃતકનો મૃતદેહપરીક્ષણ અહેવાલ રેકૉર્ડ પર લાવવા તથા સાબિત કરવા માટે ફ.પ.સા. નં. ૩ ડૉ. નિતિન રમેશભાઈ પ્રજાપતિ આંક : ૨૯ ને સાક્ષી તરીકે તપાસ્યો. ફ.પ.સા. નં. ૩ એ, પોતાના નિવેદનમાં, મૃતકને થયેલી ઇજાઓના સ્વરૂપ અંગે સાક્ષી આપી છે. તેમણે સાક્ષી આપી છે કે મૃતકના શરીર પર તેમને નીચેની ઇજાઓ જોવા મળી હતી:

“(૧) લગભગ ૮ સેમી × ૩ સેમીનું ચીરોવાળું ઘાવ. તીક્ષ્ણ કાપથી ત્વચા, ઉપચર્મીય તંતુઓ, કેરોટિડ ધમની, સ્ટર્નોક્લીડોમાસ્ટોઇડ સ્નાયુ, ગળાની ડાબી બાજુની જ્યુગ્યુલર શિરા કાપાઈ છે; જે ગળાના અગ્ર ભાગે મધ્યરેખાથી ૧.૫ સેમી બાજુએથી ૩૩ થઈ થોડું તિરછું ચાલીને ડાબી નીચે જડબાની કૂણાથી ૨.૫ સેમી નીચે અને ડાબા કાનના કાનપદ્મવથી લગભગ ૪.૫ સેમી નીચે સુધી વિસ્તરેલું છે, કિનારા અને ધાર સ્વચ્છ કાપવાળા, સુસ્પષ્ટ તથા બેફેલિંગવાળું.

(૨) ગળાના જમણા બાજુએ, આગળના ભાગમાં, જમણા મંડિબલના આર્કથી ૩ સેમી નીચે, આશરે ૩ સેમી × ૦.૫ સેમીનું સળંગ ઘાવ, માંસપેશી સુધી ઊંડું.

(૩) ડાબી બાજુ મેન્ડિબલના આર્ચની તરત નીચે અંદાજે ૨.૫ સે.મી. કદના કુલ ૩ રેખીય ઘર્ષણચિહ્નો, પ્રત્યેક એક.

(૪) ૫ સે.મી. × ૦.૫ × ચામડી સુધી ઊંડો કાપાનો ઘા, જે (૧) ની ઈજાથી માત્ર ૧ સે.મી. નીચે આવેલો છે।

(૫) ડાબા પગના પૃષ્ઠીય ભાગ પર ૧.૫ સેમી × ૧ સેમી ઘસારો.”

૧૮ સાક્ષી ફ.પ.સા. નં. ૩એ સોગંદપૂર્વક જણાવ્યું છે કે ગળાના ઘા કારણે થયેલા આઘાતથી મૃત્યુ થયું હતું. પોતાના પુરાવામાં તેમણે જણાવ્યું છે કે મૃતકને થયેલી ઈજાઓ શરીરના મહત્વના અંગ પર હતી અને તે બ્લેડથી થઈ શકતી હતી. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું છે કે ગળું કાપ્યા પછી પણ જો વ્યક્તિમાં થોડી પ્રાણશક્તિ બાકી રહે અને જો તે વ્યક્તિને દફનાવવામાં આવે, તો નાસિકામાં માટી જમવાની શક્યતા રહે છે. તેમણે આગળ જણાવ્યું છે કે આ ઈજાઓ સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં મૃત્યુ થવા માટે પૂરતી હતી. ફ.પ.સા. નં.

૩ની પ્રતિપરીક્ષામાંથી બચાવ પક્ષ કોઈ પણ મહત્વપૂર્ણ બાબત બહાર લાવી શક્યો નથી.

૧૯ ફ.પ.સા. નં. ૪ – ડૉ. મહેન્દ્રભાઈ અમૃતલાલ લીમબાચિયા આંક : ૩૨ને ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા બંને આરોપીઓની તબીબી તપાસના પ્રમાણપત્રો નોંધ પર લાવવા માટે સાક્ષી તરીકે તપાસવામાં આવ્યા. ફ.પ.સા નં. ૪ – ડૉ. મહેન્દ્રભાઈએ બંને આરોપીઓના હાથ પર નજરે પડેલી ઇજાઓ અંગે નિવેદન આપ્યું છે. ફ.પ.સા. નં. ૪એ બંને આરોપીઓનો ઇતિહાસ નોંધ્યો હતો, જેમાં બંને આરોપીઓએ ફ.પ.સા. નં. ૪ સમક્ષ જણાવ્યું હતું કે મારામારી અને બ્લેડના કારણે તેમના હાથમાં ઇજાઓ થઈ હતી.

૨૦ ફ.પ.સા. નં. ૫ – પ્રતિકુમાર રતિલાલ પટેલ આંક : ૩૭ મૃતકના પિતા છે. તેમણે સોગંદપૂર્વક નિવેદન આપ્યું છે કે તેમના પાંચ વર્ષના પુત્રનું નામ 'મહર્ષ' ઉર્ફે ભોલુ હતું, જે ૧૭ માર્ચ ૨૦૧૨ના રોજ અચાનક ગુમ થઈ ગયો હતો, જ્યારે તે પોતાના મિત્રો સાથે રમતો હતો. પોતાના પુત્રની શોધખોળ દરમિયાન, મૃતક સાથે રમતા છોકરાઓમાંથી એકના માધ્યમથી તેમને જાણ થઈ કે એક વ્યક્તિ મોટરસાયકલ પર આવી અને ભોલુને સાથે લઈ ગયો. આ સાક્ષીએ પોલીસ મથકે એફ.આઈ.આર. દાખલ કરી હતી. તેમણે આગળ સોગંદપૂર્વક નિવેદન આપ્યું છે કે ત્યારબાદ તેમના મોબાઈલ નંબર ૯૬૧૯૬૪૯૯૪૩ પર મોબાઈલ નંબર ૯૮૨૫૦૬૭૯૭૯ પરથી ફોન આવ્યો હતો. તેમને ફોન કરનાર વ્યક્તિએ તેમની સાથે વાતચીત શરૂ કરી હતી અને ફ.પ.સા. નં. ૫ને ફોન કરનાર વ્યક્તિએ જાણ કરી હતી કે ભોલુ તેમની સાથે છે અને જો ખંડણી રૂપે રૂપિયા ૫૦ લાખ ચૂકવવામાં નહીં આવે તો તેઓ ભોલુને મારી નાખશે. આ સાક્ષીએ સોગંદપૂર્વક નિવેદન આપ્યું છે કે તેમણે ફોન કરનાર વ્યક્તિને વિનંતી કરી હતી કે તે રૂપિયા ૧૦ થી ૧૨ લાખ સ્વીકારી લઈ ભોલુને છોડીને જવા દે, કારણ કે એટલી રકમ ફ.પ.સા. નં. ૫

પાસે ઉપલબ્ધ હતી. ફ.પ.સા. નં. ૫એ એફ.આઈ.આર.ની વિગતો સાબિત કરી હતી, જે આંક : ૩૮ તરીકે સ્વીકૃત થઈ હતી.

૨૧ ફોજદારી પક્ષ દ્વારા પંચ સાક્ષીઓ પૈકીના એક તરીકે ફ.પ.સા. નં. ૬ મુકેશકુમાર અમૃતલાલ સુથાર આંક : ૩૯ની સાક્ષી લેવામાં આવી. આ સાક્ષીએ આંક : ૪૦ પરનું સ્થળપર અપરાધપંચનામું પુરવાર કર્યું છે.

૨૨ ફ.પ.સા. નં. ૭ – નટવરલાલ પુરુષોત્તમદાસ પટેલ આંક : ૪૧ ની તપાસ ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા બંને આરોપીઓના અંગત પંચનામાના, આરોપી નં. ૨ પાસેથી મોબાઈલ ફોન અને બે સિમકાર્ડની જમીના તેમજ ઈન્ડિકા કારની જમીના પંચ સાક્ષી પૈકીના એક તરીકે કરવામાં આવી હતી. આ પંચ સાક્ષીએ આંક : ૪૨ નું પંચનામું સાબિત કર્યું છે.

૨૩ ફ.પ.સા. નં. ૮ – કૃણાલ જિતેન્દ્રકુમાર પટેલ આંક : ૪૬નું પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે અને તેને મૃતદેહ આરોપીઓ દ્વારા જ્યાં દફનાવવામાં આવ્યો હતો તે સ્થળના શોધ પંચનામાના પંચ સાક્ષી તરીકે તપાસવામાં આવ્યો છે. ઉપરોક્ત શોધ પંચનામો આંક : ૪૭ તે સ્થળ અંગેનો છે જ્યાં છોકરાને દફનાવવામાં આવ્યો હતો, અને બ્લેડો, ચપ્પલની જોડી, એક સિટી તથા ચોકલેટના પાંચ પેકેટની જમી આંક : ૪૭ પર સાબિત કરવામાં આવી છે.

૨૪ આંક ૫૪ પરના ફ.પ.સા. નં. ૯ – હિતેનકુમાર નટવરલાલ પટેલને ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા ઈન્ડિકા કારના સ્ટિયરિંગ નીચે મળેલ લોહીના ડાઘના પંચનામા તથા કારની અંદર પડેલા અન્ય સામાન, જેમાં એક લોખંડનો સળિયો, એક લાકડાનો ગજો, એક પાણીની બોટલ, સ્ટીલનો જાર અને ત્રણ સ્ટીલની થાળીઓનો સમાવેશ થતો હતો, ના પંચ સાક્ષીઓ પૈકી એક તરીકે તપાસવામાં આવ્યા હતા. આ સાક્ષીએ આંક ૫૫નું પંચનામું પુરવાર કર્યું.

૨૫ ફરિયાદ ૧૦ – મનોજકુમાર નારાયણભાઈ પટેલ આંક : ૬૩ ને ફરિયાદ પક્ષે પંચનામાના સાક્ષી પૈકી એક તરીકે મૃતકના કપડાં અંગેના પંચનામાને આંક : ૬૪ પર સાબિત કરવા માટે તપાસ્યા છે।

૨૬ ફરિયાદ પક્ષે ફ.પ.સા. નં. ૧૧ – ગિરીશકુમાર અંબાલાલ પટેલને આંક : ૬૮ પર, અનકીતકુમાર મહેન્દ્રભાઈ પટેલ મારફતે મોટર બાઈકની રજૂઆત / જમી અંગેના પંચ સાક્ષીઓ પૈકી એક તરીકે, આંક : ૬૯ પર, તપાસ્યા હતા. આ સાક્ષીએ નિવેદન આપ્યું છે કે તેને ૨૦ માર્ચ ૨૦૧૨ના રોજ પોલીસ સ્ટેશન પર બોલાવવામાં આવ્યો હતો, જ્યાં તેની સાથે એક અનકીતકુમાર મહેન્દ્રભાઈ પટેલનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો હતો. તેણે નિવેદન આપ્યું છે કે પોલીસએ અનકીતકુમાર પટેલને પૂછતાં જણાવ્યું હતું કે અક્ષય – આરોપી નં. ૧ એ તેની બાઈક ૧૭ માર્ચ ૨૦૧૨ની સાંજે લઈ ગયેલ હતી. આ બાઈક હીરો હોન્ડા કંપનીની છે અને તેનું નોંધણી નં. જીજે ૨ એઆર ૬૨૯૧ છે. ફરિયાદ પક્ષના કેસ મુજબ, આ એ જ બાઈક છે જેમાં મૃતકને આરોપી નં. ૧ દ્વારા લઈ જવામાં આવ્યો હતો. બચાવ પક્ષના વકીલ દ્વારા આ સાક્ષીની પ્રાયઃ કોઈ જ પ્રતિપરીક્ષા કરવામાં આવી નથી.

૨૭ ફરિયાદ પક્ષે પ્રથમ ફરિયાદકર્તાના મોબાઈલ નંબર ૯૮૨૫૦૬૭૯૭૯ ધરાવતા મોબાઈલ ફોનની જમી માટેના પંચ સાક્ષીઓ પૈકીના એક તરીકે આંક : ૭૦ પર ફ.પ.સા. નં. ૧૨ અમિતકુમાર કંતિલાલ પટેલની તપાસ કરી હતી. આ સાક્ષીએ પંચનામું આંક : ૭૧ સાબિત કર્યું છે. આ મૃતકના પિતાના માલિકીના એ જ મોબાઈલ છે, જેના પર આરોપીઓએ ખંડણીની માંગણી કરવા માટે ફોન કર્યો હતો. ફ.પ.સા. નં. ૧૨ની જરૂરમાં બચાવપક્ષે કોઈ મહત્વપૂર્ણ બાબત બહાર કાઢી શક્યો નથી.

૨૮ ફરિયાદ પક્ષે ફ.પ.સા. નં. ૧૩ – ધર્મેન્દ્રકુમાર પ્રહલાદભાઈ પટેલની આંક : ૭૩ પર એક પંચ સાક્ષી તરીકે, આરોપી નં. ૧ના કહેવાથી વીજપોલની નજીક પડેલા એક પથ્થર નીચે છુપાવેલ સિમકાર્ડ તથા મૃતકનાં કપડાં, તેમજ મોબાઈલ ફોન, જે આરોપી નં. ૧ના કાકાના ઘરમાંથી શોધી કાઢવામાં આવ્યા હતા, તેની શોધપંચનામામાં સાક્ષી તરીકે તપાસ કરી હતી. આરોપી નં. ૧ના કાકાનું નામ ગિરીશકુમાર ઈશ્વરભાઈ પટેલ છે. ફ.પ.સા. નં. ૧૩એ આ પંચનામું આંક : ૭૪ પુરવાર કર્યું છે. ફ.પ.સા. નં. ૧૩ની સાક્ષ્ય વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે. ફ.પ.સા. નં. ૧૩એ પોતાની સાક્ષીમાં જણાવ્યું છે કે ૨૦ માર્ચ ૨૦૧૨ના રોજ, બપોરે આશરે ૧૨:૦૦ વાગ્યે, તેમને પંચ સાક્ષી તરીકે હાજર રહેવા પોલીસ સ્ટેશનમાં બોલાવવામાં આવ્યા હતા. ફ.પ.સા. નં. ૧૩ના જણાવ્યા મુજબ, જિગ્નેશકુમાર ગંદાભાઈ પટેલ નામનો અન્ય એક વ્યક્તિ પણ ત્યાં હાજર હતો અને પોલીસે તેને પણ પંચ સાક્ષી તરીકે હાજર રહેવા વિનંતી કરી હતી. તેમણે જણાવ્યું છે કે તપાસ અધિકારીએ અક્ષયકુમાર કૌશિકકુમાર, આરોપી નં. ૧ને પૂછપરછ કરી કે તે શું ખુલાસો કરવા માંગે છે. ફ.પ.સા. નં. ૧૩ના જણાવ્યા મુજબ, આરોપી નં. ૧એ પોલીસ સમક્ષ જણાવ્યું હતું કે તે તે સ્થળ બતાવવા ઈચ્છે છે જ્યાં તેણે એરસેલ કંપનીનું એક સિમકાર્ડ, એક નોકિયા મોબાઈલ અને ઘટનાના સમયે મૃતકે પહેરેલાં કપડાં છુપાવ્યાં હતાં. તેમણે જણાવ્યું છે કે આરોપી નં. ૧ – અક્ષયકુમારને પોલીસ જીપની આગળની બેઠક પર બેસાડવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ, આરોપી નં. ૧ના માર્ગદર્શન મુજબ પોલીસ નીલકંઠ મહાદેવ મંદિર નજીક પહોંચી હતી. અક્ષય એટલે કે આરોપી નં. ૧ પોલીસ પક્ષ અને પંચ સાક્ષીઓને એક વીજપોલ પાસે લઈ ગયો અને વીજપોલની નજીક પડેલા પથ્થર નીચે સિમકાર્ડ છુપાવેલું હતું. આરોપી નં. ૧એ સિમકાર્ડ બહાર કાઢી પંચ સાક્ષીઓની હાજરીમાં પોલીસને સોંપ્યું હતું. ત્યારબાદ, આરોપી નં. ૧એ પોલીસ પક્ષ તથા પંચ સાક્ષીઓ સાથે પોતાના કાકા ગિરીશકુમાર ઈશ્વરભાઈ પટેલના ઘેર લઈ ગયો. ગિરીશકુમાર પટેલના ઘરમાંથી આરોપી નં. ૧એ કાળા

રંગના સુટકેસમાંથી એક શર્ટ અને પેન્ટ તથા એક નોકિયા ફોન બહાર કાઢ્યો. યોગ્ય પંચનામું તૈયાર કરીને પોલીસ દ્વારા તે જપ્ત કરવામાં આવ્યું. બચાવપક્ષ દ્વારા ફ.પ.સા. નં. ૧૩ની પ્રતિપૂછપરછમાં કોઈ મહત્વપૂર્ણ બાબત બહાર આવી શકી નહોતી. ફ.પ.સા. નં. ૧૩એ આંક : ૭૪ પંચનામું પુરવાર કર્યું છે.

ફરિયાદ પક્ષે આંક : ૮૦ ખાતે ફ.પ.સા. નં. ૧૪ – સુનિલકુમાર ભગવાનભાઈ પટેલની, આંક : ૮૧ ખાતેના પંચનામાની વિગતો સાબિત કરવા માટે, સાક્ષી તરીકે પૂછપરછ કરી. ફ.પ.સા. નં. ૧૪ની તપાસ એક શોધપંચનામાના પંચ સાક્ષીઓ પૈકીના એક તરીકે ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા કરવામાં આવી હતી. આરોપી નં. ૨એ ફ.પ.સા. નં. ૧૪ તથા પંચ સાક્ષીઓ સાથે પોલીસ ટુકડીને લઈને ગયો અને જ્યાં એક તૂટેલો સિમકાર્ડ વિદ્યુત સ્તંભની નજીક મૂકેલાં કચરાપેટીમાં છુપાવવામાં આવ્યો હતો તે સ્થળ બતાવ્યું. ફ.પ.સા. નં. ૧૪એ પણ આરોપી નં. ૨ના સંદર્ભે, ગુનો આચરવામાં આવ્યો તે તારીખે તેણે પહેરેલાં કપડાંની શોધ અંગે સાક્ષી આપી. ફ.પ.સા. નં. ૧૪એ આંક : ૮૧ના પંચનામાની વિગતો સાબિત કરી છે. બચાવ પક્ષ દ્વારા આ સાક્ષીની જરૂરમાં કોઈ નોંધપાત્ર બાબત બહાર આવી શકી નહોતી.

૩૦ ફરિયાદ પક્ષે મૂલ આરોપી ક્રમાંક ૨ દ્વારા ગુનાના આચરણમાં કથિત રીતે ઉપયોગમાં લેવાયેલા એક મોબાઈલ ફોનની રજૂઆત / જપ્તી બાબતે પંચ સાક્ષીઓમાંના એક તરીકે આંક : ૮૬ પર ફ.પ.સા. નં. ૧૫ સંદીપકુમાર ભરતભાઈ પટેલની તપાસ કરી છે. ફ.પ.સા. નં. ૧૫ એ આંક : ૮૭નો પંચનામાનો હેતુબોધ સાબિત કર્યો છે.

૩૧ ફરિયાદ પક્ષે સાક્ષી ૧૬ – સિદ્ધિબેન આશિષકુમાર પટેલની આંક ૮૮ પર તપાસ કરી. આંક ૮૦ પર ઓળખ પરેડ સાબિત કરવા માટે ફરિયાદ પક્ષે સાક્ષી ૧૬ની તપાસ કરાવી. સાક્ષી ૧૬ કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટ છે, જેમણે ઓળખ પરેડ યોજી હતી. સાક્ષી ૧૬એ આંક ૮૦ પર ઓળખ પરેડની

કાર્યવાહીનો વિષયવસ્તુ સાબિત કર્યો છે. આ સાક્ષીએ નિવેદન કર્યું છે કે, પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર, વિસનગરની વિનંતી મુજબ, ૨૨ માર્ચ ૨૦૧૨ના રોજ ઓળખ પરેડ યોજવામાં આવી હતી. મૃતકના સાત વર્ષના મિત્રએ આરોપી નંબર ૧ – અકશર્યકુમાર કૌશિભાઈની ઓળખ કરી. મૃતકના મિત્રએ આરોપીની ઓળખ કરી શક્યો, કારણ કે તેણે અપહરણના દિવસે આરોપી નંબર ૧ને મૃતકને પોતાની મોટરસાયકલ પર બેસાડીને લઈ જતા જોયો હતો. આરોપી નંબર ૨ કુલદીપ પંચાલની ઓળખ થિયેટરમાં કામ કરતા વ્યક્તિ એટલે કે સાક્ષી ૧૯, આંક ૯૪ દ્વારા કરવામાં આવી. સાક્ષી ૧૬ની મુખ્ય જેરમાં ઓળખ પરેડ સંબંધિત સાક્ષ્યને અવિશ્વસનીય બનાવે એવું કોઈ મહત્વપૂર્ણ તત્વ બહાર લાવી શકાયું નથી.

૩૨ આરોપ પક્ષે ઓળખ પરેડ માટેના પંચ સાક્ષીઓમાંના એક તરીકે આંક : ૯૦ પર ફ.પ.સા. નં. ૧૭ હિરેનકુમાર ભરતભાઈ પટેલની પૂછપરછ કરી. તેમણે ઓળખ પરેડની કાર્યવાહીનો સમાવેશ ધરાવતો આંક : ૯૦ સાબિત કર્યો છે.

૩૩ ફરિયાદ પક્ષે આંક ૯૨ ખાતે ફ.પ.સા. નં. ૧૮ – ગૌરાંગ સુરેશભાઈ ચૌધરીનું પરીક્ષણ કર્યું હતું. આ બાળ સાક્ષીની સાક્ષ્યને વિશેષ મહત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ફ.પ.સા. નં. ૧૮એ પોતાની સાક્ષીમાં જણાવ્યું છે કે તેના પરિવારજનો તેને ભોલુ તરીકે સંબોધતા હતા. તેણે જણાવ્યું છે કે તેના મિત્રો પાર્થ, વિધિ, જિમી, ભોલુ, રાજ અને પ્રિયાંક છે. સંયોગવશ, મૃતકને પણ ભોલુ તરીકે બોલાવવામાં આવતો અને તે નામે ઓળખવામાં આવતો હતો. તેણે જણાવ્યું છે કે શનિવારનો દિવસ હતો અને સાંજના સમયે તેઓ સૌ સાથે રમતા હતા. તે સમયે એક વ્યક્તિ મોટરસાયકલ પર આવ્યો અને ભોલુને (મૃતકને) બોલાવ્યો. તે વ્યક્તિએ ભોલુને પોતાની મોટરસાયકલ પર બેસવા કહ્યું અને ત્યારબાદ ભોલુને પોતાની મોટરસાયકલ પર લઈ ગયો. આ

સાક્ષીએ ત્યારબાદ ભોલુને પોતાની મોટરસાયકલ પર લઈ ગયેલી તે વ્યક્તિનું વર્ણન આપ્યું છે. તેણે જણાવ્યું છે કે ત્યારબાદ ભોલુની માતા ત્યાં આવીને તેના વિશે પૂછપરછ કરવા લાગી અને તે સમયે તેણે ભોલુની માતા સમક્ષ ખુલાસો કર્યો કે એક વ્યક્તિ મોટરસાયકલ પર આવ્યો હતો અને ભોલુને લઈ ગયો હતો. ફ.પ.સા. નં. ૧૮ એ જ સાક્ષી છે જેણે ઓળખ પરેડમાં આરોપી ક્રમાંક ૧ અક્ષયની ઓળખ કરી હતી. આ સાક્ષીની જેરોક્ષમાં બચાવ પક્ષના વકીલ દ્વારા કોઈ નોંધપાત્ર બાબત બહાર લાવી શકાયી નહોતી.

૩૪ ફરિયાદ પક્ષે સાક્ષી ફ.પ.સા. નં. ૧૯ – લલિતકુમાર કેશવલાલ પ્રજાપતિને આંક ૯૪ પર તપાસ્યા હતા. આ સાક્ષીની સાક્ષી પણ મહત્વ ધરાવે છે, કારણ કે સંબંધિત સમયે ફ.પ.સા. નં. ૧૯ પટણના સિટી પોઇન્ટ સિનેમામાં ફરજ બજાવતા હતા. તેઓ ટિકિટ / વિન્ડો ઓપરેટર તરીકેની તેમની ભૂમિકામાં ફરજ પર હતા. ફ.પ.સા. નં. ૧૯એ પોતાની સાક્ષીમાં જણાવ્યું છે કે ૧૭ માર્ચ ૨૦૧૨ના રોજ તેમની ફરજ સાંજે ત્રણ વાગ્યાથી રાત્રે બાર વાગ્યા સુધીની હતી. તેમણે જણાવ્યું છે કે એક વ્યક્તિ એક નાનાં બાળક સાથે આવ્યો અને નાઈટ શો, એટલે કે ૯ થી ૧૨ના શો, માટે બે ટિકિટ ખરીદી. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું છે કે ટિકિટ કાઉન્ટર બંધ થયા પછી તેઓ સિનેમા કેન્ટીનમાં ગયા. તે સમયે, એ જ વ્યક્તિ એક નાનાં બાળક સાથે ત્યાં આવ્યો અને પોપકોર્ન તથા પેપ્સી કોલા ખરીદ્યાં. ત્યારબાદ, એ જ વ્યક્તિ એક નાનાં બાળક સાથે આવીને મોબાઈલ ચાર્જર માટે તેમની પાસે વિનંતી કરી, પરંતુ ફ.પ.સા. નં. ૧૯ પાસે ચાર્જર ન હોવાથી તેઓ તે વ્યક્તિની વિનંતી સ્વીકારી શક્યા નહોતા. ફ.પ.સા. નં. ૧૯ એ જ સાક્ષી છે, જેમણે ઓળખ પરેડમાં આરોપી નં. ૨ની ઓળખ કરી હતી. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું છે કે પોલીસ તપાસના હેતુસર સિનેમા હોલમાં આવી હતી અને એક છોકરાનો એક ફોટોગ્રાફ બતાવ્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું છે કે તેઓ ફોટોગ્રાફમાંના છોકરાને તરત જ ઓળખી શક્યા હતા. ફ.પ.સા. નં. ૧૯એ

અદાલતમાં આરોપી નં. ૨ની ઓળખ તે જ વ્યક્તિ તરીકે કરી હતી, જે ૧૭ માર્ચ ૨૦૧૨ના રોજ મૃતક સાથે ફિલ્મ જોવા આવ્યો હતો. તેમની ઉલટતપાસ દરમિયાન પણ, બચાવ પક્ષ તેમની સાક્ષીને ખંડિત કરી શક્યો નહોતો.

૩૫ ફરિયાદ પક્ષે આંક : ૯૬ પર ફ.પ.સા. નં. ૨૧ – ભોગીભાઈ અંબાલાલ પટેલની તપાસ કરી. ફ.પ.સા. નં. ૨૧એ પોતાની સાક્ષીમાં નિવેદન કર્યું છે કે તેઓ ગામ : કંસા ના નિવાસી છે. તેમણે નિવેદન કર્યું છે કે તેઓ લક્ષ્મીનારાયણ શોપિંગ સેન્ટરમાં આવેલ એક દુકાનમાં પાન પાર્લર ચલાવે છે. તેમણે નિવેદન કર્યું છે કે તેઓ પોતાની દુકાન રાતના દસ વાગ્યા સુધી ખુલ્લી રાખતા હતા. તેમના જણાવ્યા મુજબ, ૧૭ માર્ચ ૨૦૧૨ના રોજ, લગભગ આઠ વાગ્યે, જ્યારે તેઓ પોતાની દુકાન પર હતા, ત્યારે આરોપી નં. ૧ – અક્ષય જિમ્સ ચોકલેટ ખરીદવા તેમની દુકાને આવ્યો હતો. તે સમયે તેઓ એકલા હતા. ફ.પ.સા. નં. ૨૧એ અદાલતકક્ષામાં આરોપી નં. ૧ને તે જ વ્યક્તિ તરીકે ઓળખ્યો હતો, જે ચોકલેટ ખરીદવા તેમની દુકાને આવી હતી. તેમ છતાં, આ સાક્ષીને વૈરી જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. જોકે, જાહેર અભિયોજક દ્વારા આ સાક્ષીની પ્રતિપૂછપરછમાં ફ.પ.સા. નં. ૨૧એ સ્વીકાર્યું છે કે અદાલતકક્ષામાં બેઠેલી વ્યક્તિ તે જ છે, જેને તેમણે ઓળખ પરેડમાં તે વ્યક્તિ તરીકે ઓળખી હતી, જે મહર્ષ i.e. મૃત્યુ પામેલ સાથે તેમની દુકાને આવ્યો હતો.

૩૬ ફરિયાદ પક્ષે આંક ૯૮ પર ફ.પ.સા. નં. ૨૨ — અમરતભાઈ શંભુભાઈ રાવલની તપાસ કરી. આ સાક્ષીની સાક્ષી મહત્વની બને છે. ફ.પ.સા. નં. ૨૨એ પોતાની સાક્ષીમાં જણાવ્યું છે કે તે પાટણ ખાતે આવેલ ખોખરવાડાનો રહેવાસી છે. તેણે વધુમાં જણાવ્યું છે કે તે લોરીમાં બીડી તથા અન્ય થોડાક વિવિધ સામાન વેચે છે. તેણે જણાવ્યું છે કે ૧૮ માર્ચ ૨૦૧૨ના રોજ જ્યારે તે પોતાની લોરી સાથે ઊભો હતો, ત્યારે ત્યાં બે વ્યક્તિઓ એક નાનકડા

બાળક સાથે આવ્યા હતા અને બ્લેડના ત્રણ પેકેટ ખરીદ્યા હતા. આ સાક્ષીએ અદાલતખંડમાં બંને આરોપીઓને તે જ બે વ્યક્તિઓ તરીકે ઓળખ્યા હતા, જેમણે તેની પાસેથી બ્લેડ ખરીદ્યા હતા. આ સાક્ષીએ પોલીસે જમ કરેલ બ્લેડોને મુદામાલ તરીકે પણ તે જ બ્લેડ તરીકે ઓળખ્યા હતા, જે તેણે બંને આરોપીઓને વેચ્યા હતા. બચાવપક્ષે ઉલટતપાસ દરમિયાન આ સાક્ષીને અવિશ્વસનીય ઠરાવવાનો પ્રયત્ન અવશ્ય કર્યો, પરંતુ ફ.પ.સા. નં. ૨૨ની ઉલટતપાસ દ્વારા એવું કોઈ નોંધપાત્ર તત્વ બહાર લાવી શકાયું નથી કે જેથી તેની સાક્ષી સંદેહાસ્પદ બને.

૩૭ ફરિયાદ પક્ષે આંક ૯૯ ખાતે ફ.પ.સા. નં. ૨૩ – આબેદાલી ઇબ્રાહિમભાઈ મુમનની તપાસ કરી. આ સાક્ષીએ પોતાની સાક્ષીમાં નિવેદન આપ્યું છે કે તે પાટણ, સિદ્ધપુર રોડ પર આવેલા નવજીવન હોટેલની નજીક પાન પાર્લર ચલાવે છે. પોતાના પાર્લરમાં તે વિહસલ, રબરની કાંડા પટ્ટી અને નાનાં બાળકો માટેનાં પ્લાસ્ટિકનાં રમકડાં વેચે છે. આ સાક્ષીની સાક્ષ્યનું પણ મહત્વ છે. તેણે નિવેદન આપ્યું છે કે ૧૮ માર્ચ ૨૦૧૨ના રોજ, જ્યારે તે પોતાની દુકાને હતો, ત્યારે એક પુરુષ નાના બાળક સાથે આવ્યો અને એક વિહસલ તથા એક રબરની કાંડા પટ્ટી ખરીદી. તેણે વિહસલ રૂ. ૨૫/-માં અને રબરની કાંડા પટ્ટી રૂ. ૧૦/-માં વેચી. તેણે વધુમાં નિવેદન આપ્યું છે કે ત્યારબાદ તે પુરુષ નાના બાળક સાથે આ સાક્ષીની દુકાનને લગતી બેન્ચ પર બેઠો. તેણે આ માગી. ફ.પ.સા. નં. ૨૩એ તે પુરુષને આ આપી. ફ.પ.સા. નં. ૨૩એ મદ્દામાલ વસ્તુઓ, એટલે કે વિહસલ અને રબરની કાંડા પટ્ટી, પોતાના પાર્લરથી ખરીદેલી એ જ વસ્તુઓ તરીકે ઓળખાવી. આ સાક્ષીએ આરોપી નં. ૨ – ફુલદીપને નાના બાળક સાથે તેની દુકાને આવેલો એ જ વ્યક્તિ તરીકે ઓળખાવ્યો. આ સાક્ષ્યને અવિશ્વસનીય ઠેરવવા માટે બચાવ પક્ષે તેની પડતાલ દરમિયાન કોઈપણ સાર્થક બાબત બહાર લાવી શકાઈ નહોતી.

૩૮ ફરિયાદ પક્ષે આંક ૧૦૦ પર ફ.પ.સા. નં. ૨૪ – અંકિતકુમાર મહેન્દ્રભાઈ પટેલની તપાસ કરી. આ સાક્ષીની તપાસ આ કારણે કરવામાં આવી છે કે પોલીસ દ્વારા ગુનાહિત કૃત્ય સંદર્ભે જમ કરાયેલી હીરો હોન્ડા મોટરસાઈકલ ફ.પ.સા. નં. ૨૪ની માલિકીની છે. તેમણે નિવેદન આપ્યું છે કે ૧૭ માર્ચ ૨૦૧૨ના રોજ સાંજે લગભગ ૬:૩૦ વાગ્યે, તેમના મિત્ર અક્ષય નામનો (આરોપી નં. ૧) તેમની પાસે આવીને પોતાની બાઈક આપવાની વિનંતી કરી. ફ.પ.સા. નં. ૨૪એ આરોપી નં. ૧ની વિનંતી પરથી પોતાની બાઈક આપી હતી અને પછી રાત્રે આઠ વાગ્યે આવીને બાઈક આ સાક્ષીને પરત કરી હતી.

૩૯. ફરિયાદ પક્ષે આંક : ૧૦૨ પર ફ.પ.સા. નં. ૨૫ – મીરાબેન કાપિલભાઈ પટેલની સાક્ષી લીધી. ફ.પ.સા. નં. ૨૫ની વૈજ્ઞાનિક અધિકારી તરીકે ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા સાક્ષી લેવાઈ. ફ.પ.સા. નં. ૨૫એ અવાજ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણ બાબતે સાક્ષી આપી છે. તેમણે પોતાની સાક્ષી દ્વારા અવાજ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણનો આંક : ૧૧૨ અહેવાલ પુરવાર કર્યો છે. ફરિયાદ પક્ષ ફ.પ.સા. નં. ૨૫ની સાક્ષી દ્વારા એ પુરવાર કરવામાં સફળ રહ્યો છે કે જે વ્યક્તિ મૃતકના પિતાને તેના મોબાઈલ પર ફોન કરતી હતી, તે આરોપી નં. ૨ કુલદીપ હતો. ફ.પ.સા. નં. ૨૫ની જિહ્વમાંથી એવી કોઈ મહત્વની બાબત બહાર આવી નથી કે જેનાથી અવાજ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણની સાક્ષ્ય કોઈપણ રીતે સંદિગ્ધ બને.

૪૦ ફરિયાદ પક્ષે આંક ૧૧૩ થી ફ.પ.સા. નં. ૨૬ – શંકરભાઈ શબુરભાઈ વણકરને સાક્ષી તરીકે તપાસ્યો. તેમના દ્વારા કડી પોલીસ સ્ટેશન ખાતે તહેનાત મુખ્ય કોન્સ્ટેબલ તરીકેની તેમની ક્ષમતામાં સાક્ષીપરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું. ફ.પ.સા. નં. ૨૬એ મૃતકના પિતાએ નોંધાવેલી એફ.આઈ.આર. લખી હતી.

જ૧ ફરિયાદ પક્ષે ફ.પ.સા. નં. ૨૭ – રમેશભાઈ રામજીભાઈ ચૌધરીની વૈજ્ઞાનિક અધિકારી તરીકેની ક્ષમતામાં પરીક્ષા લીધી. ઘટનાસ્થળ નજીક પડેલી વસ્તુઓ ફ.પ.સા. નં. ૨૭ની ઉપસ્થિતિમાં તપાસ અધિકારીએ એકત્રિત કરી હતી.

જ૨ ફરિયાદ પક્ષે આંક ૧૨૨ ખાતે ફ.પ.સા. નં. ૨૮ – મહોબ્બતસિંહ મનુભાઈ પરમારની તપાસ કરી. ફ.પ.સા. નં. ૨૮ તપાસ અધિકારી છે. તપાસ અધિકારીએ પોતાના પુરાવામાં તપાસના સર્વ સંબંધિત પાસાઓનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે. તપાસ અધિકારીની ઉલટતપાસ દ્વારા બચાવ પક્ષ કોઈ પણ મહત્વપૂર્ણ બાબત બહાર લાવી શક્યો નથી, જેથી ફરિયાદ પક્ષના કેસ વિશે કોઈ પણ રીતે શંકા ઉપજે.

જ૩ વિવાદની સુનાવણી દરમિયાન ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા રજૂ કરાયેલા મૌખિક તેમજ દસ્તાવેજી પુરાવાનો રેકૉર્ડ પર વિચાર કરતાં, નીચલી અદાલતે આરોપી વ્યક્તિઓની દોષિતતા તરફ સંકેત કરતા નીચેના દોષારોપક પરિસ્થિતિજન્ય તથ્યોને ધ્યાનમાં લીધા: → ૧ આરોપી નં. ૧ અક્ષયકુમાર કૌશિકભાઈ પટેલ સામેના દોષારોપક પરિસ્થિતિજન્ય તથ્યો:

[૧] ત્રણ તબીબી અધિકારીઓ સમક્ષ જણાવાયેલ ઇતિહાસરૂપે કરાયેલ દોષારોપક સ્વીકાર.

[૨] ગુનાની આચરણીમાં વપરાયેલી મોબાઈલ ફોન તથા ઇન્ડિકા કારની જમી પણ.

[૩] ગુનાના આચરણ સમયે મૃતકના અપહરણ વખતે આરોપી નં.૧ દ્વારા કથિત રીતે ઉપયોગમાં લેવાયેલી હીરો હોન્ડા મોટરસાયકલની જમી.

[૪] આરોપીના જણાવ્યા મુજબ ગુના કરતી વખતે મૃતક દ્વારા પહેરાયેલ સિમકાર્ડ, મોબાઇલ ફોન અને વસ્ત્રોની શોધ.

[૫] ટેસ્ટ ઓળખ પેરેડમાં આરોપીની ઓળખ.

[૬] બાળક સાક્ષી ફ.પ.સા. નં. ૧૮ (આંક : ૯૨) ની સાક્ષી, જેમાં મૃતક આરોપી ક્રમાંક ૧ની સાથે છેલ્લે જોવામાં આવ્યો હોવાનું દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

[૭] આરોપી ક્રમાંક ૧ દ્વારા જેમ્સ ચોકલેટની ખરીદી બાબતે ફ.પ.સા. નં. ૨૧ની જબાની નોંધણી ( આંક : ૯૬ ) ।

[૮] ફ.પ.સા. નં. ૨૨નું નિવેદન (આંક : ૯૮) જેમાં બંને આરોપીઓ દ્વારા બ્લેડોની ખરીદી તથા ગુનાના આચરણમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલ એ જ બ્લેડોના સમૂહ અંગે ઉલ્લેખ છે.

[૯] આરોપી નં. ૧નાં વસ્ત્રોની શોધ, જેમાં લોહીનાં ડાઘ હતાં અને જે મૃતકના રક્તસમૂહ સાથે મેળ ખાતાં હતાં, જેનું પ્રમાણપત્ર અનુક્રમે એફ.એસ.એલ. રિપોર્ટ આંક ૧૩૧ અને ૧૩૯ દ્વારા આપવામાં આવ્યું છે.

→ આરોપી ક્રમાંક ૨ કુલદીપકુમાર કરશનભાઈ પંચાલ વિરુદ્ધ દોષારોપક પરિસ્થિતિઓ :

[૧] ત્રણ તબીબી અધિકારીઓ સમક્ષ આપવામાં આવેલ ઇતિહાસના સ્વરૂપમાં દોષારોપક સ્વીકારોક્તિ.

[૨] આરોપી નં. ૨ની સૂચના પરથી મોબાઇલ ફોન અને બે સિમકાર્ડની શોધ.

[૩] સ્થળની શોધ, એટલે કે, તે સ્થળ જ્યાં મૃતકની પેન્ટ અને શર્ટ આરોપી ક્રમાંક ૨ના ઇશારે દફનાવવામાં આવી હતી.

[૪] ગુના કર્યાના સમયે આરોપી નં. ૨ દ્વારા પહેરવામાં આવેલા કપડાં તથા તૂટેલી સિમકાર્ડની શોધ.

[૫] આરોપી નં. ૨ દ્વારા અપહૃત વ્યક્તિના પિતાને ફિરૌતી માટે ફોન કરવા હેતુસર વપરાયેલ નોકિયા મોબાઇલની જમી કરવામાં આવી હતી. જોકે, આ મોબાઇલ ફોન એક ચિરાગ પંચાલ મારફતે ખરીદવામાં આવ્યો હતો.

[૬] પરીક્ષણાત્મક ઓળખ પરેડમાં આરોપી નં. ૨ ની ઓળખ.

[૭] આરોપી નં. ૨ અને સહઆરોપી દ્વારા ૧૮ માર્ચ ૨૦૧૨ના રોજ બ્લેડોની ખરીદી।

[૮] આંક : ૯૪ પર ફ.પ.સા. નં. ૧૯નું સાક્ષ્ય, જેમાં મૃતકને ૧૭ માર્ચ ૨૦૧૨ના રોજ આરોપી નં. ૨ની સાથે છેલ્લે જોવામાં આવ્યો હોવા બાબત દર્શાવવામાં આવી છે.

[૯] આરોપી નં. ૨ દ્વારા ફ.પ.સા. નં. ૨૩ પાસેથી સિટી અને રબરની કાંડા-પટ્ટી ખરીદવામાં આવી હતી (આંક : ૯૯).

[૧૦] વોઇસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણનું પુરાવું।

[૧૧] આરોપી નં. ૨નાં કપડાં પર મૃતકના રક્તસમૂહના રક્તના ડાઘા મળી આવ્યા હતા, જેનું પ્રમાણ એફ.એસ.એલ. દ્વારા અનુક્રમે આંક ૧૩૧ અને ૧૩૯ પર આપવામાં આવ્યું છે.

● આરોપી નં. ૧ તરફથી રજૂઆતો – અક્ષયકુમાર પટેલ:

જજ શ્રી આનંદ યાજ્ઞિક, અપીલમાં ઉપસ્થિત વિદ્વાન બચાવપક્ષીય વકીલે અતિ ન્યાયપૂર્વક રજૂઆત કરી કે આરોપી નં. ૧ના દોષને સાબિત કરવા માટે ફરિયાદ પક્ષ પ્રબળ અને વિશ્વસનીય પુરાવા રજૂ કરવામાં સફળ રહ્યો છે. શ્રી યાજ્ઞિકે ન્યાયસંગત રીતે જણાવ્યું કે નીચલી અદાલતે આરોપીના દોષ તરફ સૂચક સર્વ આક્ષેપજનક પરિસ્થિતિઓનું વિસ્તૃત રીતે ચર્ચન કર્યું છે. આવા સંજોગોમાં, શ્રી યાજ્ઞિકે નિર્ણય અને દોષસિદ્ધિના આદેશની કાયદેસરતા અને માન્યતાને ગંભીરતાપૂર્વક પડકારવાનું યોગ્ય માન્યું નહોતું. શ્રી યાજ્ઞિકે માત્ર સજાના પરિમાણ અંગે જ દલીલો કેન્દ્રિત કરી. શ્રી યાજ્ઞિક મુજબ, નીચલી અદાલતે મૃત્યુદંડની સજા ફરમાવવી જોઈતી નહોતી. શ્રી યાજ્ઞિકના જણાવ્યા મુજબ, ગુનો અત્યંત ભયાનક અને ફૂર ગણાવી શકાય તેમ હોવા છતાં, માત્ર એ જ હકીકત કેસને “અત્યંત દુર્લભમાં દુર્લભ” શ્રેણીમાં લાવવા માટે પૂરતી નથી. શ્રી યાજ્ઞિકના જણાવ્યા મુજબ, ગુનો આચરવામાં આવ્યો ત્યારે તેમના અસીલની વય ૨૧ વર્ષ હતી. રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે આરોપીને સુધારી શકાય તેમ નથી એવું દર્શાવતું રેકૉર્ડ પર કશું નથી અને મૃત્યુદંડ જ એકમાત્ર વિકલ્પ હતો જે નીચલી અદાલત પાસે ઉપલબ્ધ હતો.

જપ ઉપરોક્ત સંજોગોમાં, શ્રી યાજ્ઞિકે રજૂઆત કરી કે મૃત્યુદંડની પુષ્ટિ થવી જોઈએ નહીં. શ્રી યાજ્ઞિકના જણાવ્યા અનુસાર, આ અદાલત આરોપીને આજીવન કારાવાસની સજા ફટકારી શકે, એ સ્પષ્ટીકરણ સાથે કે આજીવન કારાવાસનો અર્થ સમગ્ર જીવન માટેની સજા, એટલે કે આરોપી અંતિમ શ્વાસ લે ત્યાં સુધીની સજા થાય. શ્રી યાજ્ઞિકે આ અદાલતને અત્યંત આગ્રહપૂર્વક

વિનંતી કરી કે તેમના અસીલનો જીવનહક્ક છીનવી લેવામાં ન આવે. આરોપી નં. ૨ – કુલદીપકુમાર પંચાલ તરફથી રજૂઆતો:

૪૬ શ્રી પ્રતિક બારોટ, આરોપી નં. ૨ તરફથી ઉપસ્થિત થયેલા વિદ્વાન વકીલે રજૂઆત કરી હતી કે નીચલી અદાલતે દોષસૂચક અને આરોપી નં. ૨ના ગુનાહિતતા તરફ ઈશારો કરતા માનમાં લીધેલી કેટલીક પરિસ્થિતિઓ પુરાવા રૂપે ગ્રાહ્ય નથી. શ્રી બારોટે રજૂઆત કરી હતી કે ડૉક્ટરો સમક્ષ કહેવાયા હોવાનો આક્ષેપિત આરોપીઓનો અદાલતબાહ્ય સ્વીકારોક્તિના વિષયવસ્તુ પુરાવા રૂપે ગ્રાહ્ય નથી. શ્રી બારોટે જણાવ્યું હતું કે ઇતિહાસ જણાવવામાં અને નોંધવામાં આવતો હતો ત્યારે આરોપી પોલીસ હિરાસતમાં હતો અને ડૉક્ટર સહિત કોઈપણ તૃતીય વ્યક્તિ સમક્ષ કરાયેલી કોઈપણ પ્રકારની સ્વીકારોક્તિ પુરાવા અધિનિયમની કલમો ૨૫ અને ૨૬ના આઘાત હેઠળ આવે છે. શ્રી બારોટના જણાવ્યા મુજબ આવી પરિસ્થિતિમાં ડૉક્ટરો સમક્ષ જણાવાયેલ ઇતિહાસને પુરાવા રૂપે ગ્રાહ્ય બનાવી શકાય તેમ નહોતું. પોતાની રજૂઆતોના સમર્થનમાં શ્રી બારોટે સર્વોચ્ચ અદાલતના બે નિર્ણય પર દ્રઢ આધાર મૂક્યો હતો : (૧) ઇન્દ્રા દલાલ વિ. હરિયાણા રાજ્ય, ૨૦૧૫(૭) સ્કેલ ૧૭માં અહેવાલિત અને (૨) આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય વિ. ગંગુલા સત્યમ મુર્થી, ૧૯૯૭(૧) એસ.સી.સી. ૨૭૨માં અહેવાલિત.

૪૭ શ્રી બારોટ દ્વારા કરવામાં આવેલી પૂર્વોક્ત રજૂઆતથી અમે પ્રભાવિત થયેલા નથી. સારવાર સમયે બંને આરોપીઓએ ડૉક્ટરોને આપેલો ઇતિહાસ કડક અર્થમાં અદાલતબાહ્ય સ્વીકારોક્તિ કહેવાઈ શકે નહીં, પરંતુ તે સંબંધિત પુરાવાનો એક પ્રાસંગિક ભાગ છે, કારણ કે આ દસ્તાવેજ ડૉક્ટરોએ તેમના વ્યવસાયના નિયમિત પ્રવાહમાં તૈયાર કર્યો હતો. ડૉક્ટરો સમક્ષ ઇતિહાસના સ્વરૂપે આરોપીઓએ જે કહ્યું હતું તેને સંબંધિત તથ્યના દોષસૂચક સ્વીકાર તરીકે ગણાવી શકાય, જે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૨૧ હેઠળ સ્વીકાર્ય છે.

૪૮ કબૂલાત પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૭ હેઠળ મૌખિક અથવા દસ્તાવેજ, અથવા ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં રહેલું એવું નિવેદન તરીકે વ્યાખ્યાયિત છે, જે વિવાદાસ્પદ તથ્ય અથવા સંબંધિત તથ્ય અંગે કોઈ અનુમાન સૂચવે છે, અને જે કલમ ૧૮, ૧૯, ૨૦ અને ૨૧ માં નિર્દિષ્ટ કરેલ વ્યક્તિઓ પૈકી કોઈ દ્વારા તથા તેમાં નિર્દિષ્ટ પરિસ્થિતિઓ હેઠળ કરવામાં આવે છે.

૪૯ પુરાવા અધિનિયમની કલમો ૧૮, ૧૯ અને ૨૦નું સૂક્ષ્મ વાચન સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે કલમો ૧૮, ૧૯ અને ૨૦માં વિચારવામાં આવેલી વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં કરાયેલ સ્વીકારોક્તિઓ દીવાની અથવા અર્ધદીવાની સ્વરૂપના દાવાઓ અથવા કાર્યવાહીમાં સ્વીકાર્ય છે. કલમો ૨૨, ૨૩ અને ૨૪ એવી પરિસ્થિતિઓનું નિર્દેશ કરે છે, જ્યાં સ્વીકારોક્તિને પુરાવામાં લાવવામાં મંજૂરી ન આપી શકાય. આથી હવે કલમ ૨૧ બાકી રહે છે, જે નીચે મુજબ છે :

કલમ ૨૧. જેમણે તે કબૂલાત કરી હોય એવા વ્યક્તિઓ વિરુદ્ધ અને તેમની તરફથી અથવા તેમના વતી કરાયેલા કબૂલાતના પુરાવા.

કબૂલાત સંબંધિત છે અને જે વ્યક્તિ તેને કરે છે અથવા તેના હિતમાંના પ્રતિનિધિ સામે સાબિત કરી શકાય છે, પરંતુ તેને તે વ્યક્તિ દ્વારા અથવા તેની તરફથી, અથવા તેના હિતમાંના પ્રતિનિધિ દ્વારા સાબિત કરી શકાય નહીં, નીચે દર્શાવેલા કિસ્સાઓ સિવાય :

(૧) કબૂલાત તેની કરનાર વ્યક્તિ દ્વારા અથવા તેની તરફથી સાબિત કરી શકાય છે, જ્યારે તે એવી પ્રકૃતિનો હોય કે જો તેને કરનાર વ્યક્તિ મૃત્યુ પામી હોય, તો કલમ ૩૨ હેઠળ તૃતીય વ્યક્તિઓ વચ્ચે તે સંબંધિત ગણાત.

(૨) કબૂલાત કરનાર વ્યક્તિ દ્વારા અથવા તેની તરફથી ત્યારે પુરવાર કરી શકાય છે, જ્યારે તે મનસ્થિતિ કે શારીરિક સ્થિતિના અસ્તિત્વ અંગેના નિવેદનરૂપે હોય, જે સંબંધિત હોય અથવા મુદ્દામાલમાં હોય, અને જે આવી મનસ્થિતિ કે શારીરિક સ્થિતિ અસ્તિત્વમાં હતી ત્યારે અથવા તેના વિશેના સમયે કરવામાં આવ્યું હોય, તથા જેના સાથે એવું વર્તન સંલગ્ન હોય કે જેના કારણે તેનું અસત્ય હોવું અશક્યપ્રાય બને.

(૩) કબૂલાત કરવામાં આવેલ નિવેદન, જો તે કબૂલાત તરીકે સિવાય અન્ય રીતે સંબંધિત હોય, તો તે તે નિવેદન કરનાર વ્યક્તિ દ્વારા અથવા તેના વતી સાબિત કરી શકાય છે. ”

૫૦ કલમ ૨૧માં સમાવિષ્ટ ઉપબંધોની નજીકથી કરાયેલી વાચન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, કલમ ૨૧માં નિર્દિષ્ટ કિસ્સાઓ સિવાય, જે વ્યક્તિ સ્વીકારોકિત કરે છે, તેના દ્વારા અથવા તેની તરફથી સ્વીકારોકિતને સાબિત કરી શકાય નહીં; તેમ છતાં, સ્વીકારોકિત સંબંધિત છે અને તેને કરનાર વ્યક્તિ વિરુદ્ધ તેને સાબિત કરી શકાય છે. કલમ ૨૧માં એવું કશું નથી, જે સૂચવે કે કલમ ૨૧ માત્ર નાગરિક કાર્યવાહીઓ પર જ લાગુ પડે છે. એટલું જ નહીં, કલમ ૨૧માં આપેલ ઉદાહરણો પરથી તો વધુમાં વધુ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ ઉદાહરણો ફોજદારી કાયદાના ક્ષેત્રમાં આવે છે અને આવશ્યક નથી કે તે માત્ર દીવાની કાયદામાં જ સીમિત રહે. ઉદાહરણો નીચે મુજબ વાંચવામાં આવે છે :

“(એ) એ અને બી વચ્ચેનો પ્રશ્ન એ છે કે કોઈ ચોક્કસ દસ્તાવેજ બનાવટી છે કે નથી. એ કહે છે કે તે અસલી છે, અને બી કહે છે કે તે બનાવટી છે. એ, બી દ્વારા કરાયેલા એ નિવેદનથી કે દસ્તાવેજ અસલી છે, તે સાબિત કરી શકે છે, અને બી, એ દ્વારા કરાયેલા એ નિવેદનથી કે દસ્તાવેજ બનાવટી છે, તે સાબિત કરી શકે છે; પરંતુ એ પોતે કરેલું

એવું નિવેદન કે દસ્તાવેજ અસલી છે, તે સાબિત કરી શકતો નથી, તેમ જ બી પોતે કરેલું એવું નિવેદન કે દસ્તાવેજ બનાવટી છે, તે પણ સાબિત કરી શકતો નથી.

(બી) એ, એક જહાજનો કમાન, જહાજને ઇશદાપૂર્વક નષ્ટ કરવા બદલ અજમાય છે. આ દર્શાવવા પુરાવો આપવામાં આવે છે કે જહાજને તેના યોગ્ય માર્ગથી ભટકાવવામાં આવ્યું હતું. એ પોતાના વ્યવસાયની નિયમિત પ્રક્રિયામાં પોતે રાખેલ પુસ્તક રજૂ કરે છે, જેમાં તેણે દિવસદીઠ લીધેલ હોવાનું આક્ષેપિત અવલોકનો દર્શાવવામાં આવ્યા છે અને જે દર્શાવે છે કે જહાજને તેના યોગ્ય માર્ગથી ભટકાવવામાં આવ્યું નહોતું. એ આ નિવેદનો પુરવાર કરી શકે છે, કારણ કે જો તે મૃત્યુ પામ્યો હોત, તો કલમ ૩૨ની કલમ (૨) હેઠળ તૃતીય પક્ષો વચ્ચે તે સ્વીકાર્ય હોત.

(સી) એ પર કલકત્તામાં તેના દ્વારા કરવામાં આવેલા એક અપરાધનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે. તે પોતાની જ લખેલી અને તે જ દિવસે લાહોર ખાતે તારીખિત તથા તે જ દિવસનો લાહોર ટપાલમુદ્રા ધરાવતી એક પત્ર રજૂ કરે છે. પત્રની તારીખમાં રહેલ કથન સ્વીકાર્ય છે, કારણ કે જો એ મૃત હોત, તો કલમ ૩૨, ખંડ (૨) હેઠળ તે સ્વીકાર્ય હોત.

(ડી) એ આરોપી છે કે તેણે ચોરાયેલા માલ, જે ચોરાયેલા હોવાનું તે જાણતો હતો, પ્રાપ્ત કર્યા હતા. તે એ સાબિત કરવા રજૂ કરે છે કે તેણે તેમનું મૂલ્યથી ઓછા ભાવે વેચવાનો ઇનકાર કર્યો હતો. એ આ નિવેદનો સાબિત કરી શકે છે, ભલે તે સ્વીકૃતિઓ હોય, કારણ કે તે વિવાદાસ્પદ તથ્યો દ્વારા પ્રેરિત અથવા તે તથ્યોને સ્પષ્ટ કરનાર વર્તન સંબંધિત છે.

(ઈ) અ પર ફૂટરિત સિક્કો, જે તેને ફૂટરિત હોવાનું જ્ઞાન હતું, છેતરપિંડીપૂર્વક પોતાના કબજામાં રાખવાનો આરોપ મૂકવામાં આવે છે. તે એ પુરવાર કરવા ઇચ્છે છે કે તેણે એક કુશળ વ્યક્તિને સિક્કાનું પરીક્ષણ કરવા કહ્યું હતું, કારણ કે તેને સંશય હતો કે તે ફૂટરિત છે કે નહીં, અને તે વ્યક્તિએ ખરેખર તેનું પરીક્ષણ કર્યું હતું તથા તેને કહ્યું હતું કે તે અસલી છે. અ આ હકીકતોને પાછલી પૂર્વવર્તી દૃષ્ટાંતમાં જણાવેલ કારણોસર પુરવાર કરી શકે છે. ”

૫૧ કલમ ૨૧માં આપેલ દૃષ્ટાંતોના નજીકથી અવલોકનથી એ અત્યંત સ્પષ્ટ થાય છે કે કોઈ તથ્યની સ્વીકૃતિ તેનો કરનાર વિરુદ્ધ, ફોજદારી કાયદામાં પણ, ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે.

પર હવે આપણે એ પ્રશ્ન તરફ વળીએ કે ‘સ્વીકારોક્તિ’ શું છે અને ‘કબૂલાત’ ‘સ્વીકારોક્તિ’થી કેવી રીતે ભિન્ન છે?

૫૩ પુરાવા અધિનિયમમાં કબૂલાતની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી નથી. સ્ટીફનએ પોતાની પુરાવા કાયદા વિષયક ડાઇજેસ્ટમાં કબૂલાતને એવાં સ્વીકારરૂપ નિવેદન તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી છે, જે કોઈપણ સમયે, ગુના માટે આરોપિત વ્યક્તિ દ્વારા કરવામાં આવે અથવા એવું અનુમાન સૂચવે કે તેણે ગુનો કર્યો છે. જોકે, સ્ટ્રેટ, ન્યાયાધીશે આર. વિ. જાગ્રુપ, જેનો અહેવાલ (૧૮૮૫) આઈએલઆર ૭ અલ્હાબાદ ૬૪૬માં આપવામાં આવ્યો છે, અને ચંદાવર્કર, ન્યાયાધીશે આર. વિ. સંત્યા બાંધુ, જેનો અહેવાલ (૧૯૦૨) ૪ બોમ્બે એલ.આર. ૬૩૩માં આપવામાં આવ્યો છે, માં આટલી વ્યાપક વ્યાખ્યા સ્વીકારી નહોતી અને ‘કબૂલાત’ શબ્દને સીમિત અર્થ આપ્યો હતો, એમ ઠરાવીને કે માત્ર એવો નિવેદન, જે દોષનો સીધો સ્વીકાર હોય, તે જ ‘કબૂલાત’ ગણાશે અને ‘કબૂલાત’માં માત્ર દોષારોપક સ્વીકારોનો સમાવેશ નહીં થાય, જે દોષ સ્વીકાર સુધી પહોંચતા ન હોય. ‘કબૂલાત’નો અર્થ શું

થાય તે અંગેનો વિવાદ અંતે ૧૯૩૯માં પ્રિવી કાઉન્સિલ દ્વારા પાકાલા નારાયણ સ્વામી વિ. ધ કિંગ એમ્પરર (એઆઈઆર ૧૯૩૯ પી.સી. ૪૭) માં નિવારિત અને સ્થિર કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રિવી કાઉન્સિલે પાકાલા નારાયણ સ્વામી (ઉપરોક્ત) માં ‘કબૂલાત’નો અર્થ સમજાવ્યો હતો, પરંતુ કડક અર્થમાં સ્ટીફનની કબૂલાતની વ્યાખ્યાનું અનુસરણ કર્યું નહોતું, જેમાં આરોપીએ કરેલા તથ્યોના ‘સ્વીકાર’, જે આ અનુમાન સૂચવે કે તેણે ગુનો કર્યો છે, તેને કબૂલાત ગણવામાં આવે છે. પ્રિવી કાઉન્સિલે પાકાલા નારાયણ સ્વામી (ઉપરોક્ત) માં ઠરાવ્યું કે આત્મ-નિર્દોષીકરણકારી બાબત ધરાવતું કોઈપણ નિવેદન કબૂલાત ગણાશે નહીં, જો તે નિર્દોષીકરણકારી નિવેદન કેટલાક એવા તથ્યો સંબંધિત હોય, જે સાચા માનવામાં આવે તો, કથિત કબૂલાતથી આરોપિત ગુનાનો ઈન્કાર કરે. પાકાલા નારાયણ સ્વામી (ઉપરોક્ત) માં વધુમાં આ તરફ ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું હતું કે પુરાવા અધિનિયમમાં વપરાયેલ ‘કબૂલાત’ શબ્દનું અર્થઘટન “આરોપી દ્વારા કરવામાં આવેલ એવું નિવેદન, જે તેણે ગુનો કર્યો હોવાનું અનુમાન સૂચવે” એવા અર્થમાં કરી શકાય નહીં.

પ૪ સ્વીકારોક્તિની વ્યાખ્યા કરતી, તેના વારંવાર ઉદ્ધૃત થનારા અંશમાં, પકાલા નારાયણ સ્વામી (ઉપરોક્ત) માં લોર્ડ એટકિને નીચે મુજબ જણાવ્યું હતું :

અત્યાર છતાં, સ્વીકારોક્તિમાં તો અપરાધનો સીધેસીધો સ્વીકાર હોવો જોઈએ, અથવા ઓછામાં ઓછું તો તે તમામ હકીકતોનો તથ્યાત્મક સ્વીકાર હોવો જોઈએ જે તે અપરાધનું નિર્માણ કરે છે. ગંભીર રીતે દોષારોપક હકીકતનો સ્વીકાર, અતિનિર્વિવાદ રીતે દોષારોપક હકીકતનો સ્વીકાર પણ, પોતે જ સ્વીકારોક્તિ ગણાતો નથી; ઉદાહરણરૂપે, એવો સ્વીકાર કે આરોપી મૃત્યુનું કારણ બનેલા છરી કે

રિવોલ્વરના માલિક છે અને તાજેતરમાં તેના કબજામાં હતી, પરંતુ કોઈ અન્ય પુરુષના કબજાનો કોઈ સ્પષ્ટીકરણ નથી. સ્ટીફનના પુરાવાના કાનૂનના સંક્ષેપની કલમ ૨૨ માં સ્વીકારોક્તિની વ્યાખ્યાને કારણે કેટલીક ગૂંચવણ સર્જાઈ હોય તેમ જણાય છે, જેમાં સ્વીકારોક્તિની વ્યાખ્યા એવી રીતે કરવામાં આવી છે કે ગુનામાં આરોપિત વ્યક્તિ દ્વારા કોઈ પણ સમયે કરાયેલો એવો સ્વીકાર, જે તેણે એ ગુનો કર્યો હતો તેવો નિષ્કર્ષ જણાવે અથવા સૂચવે. જો આસપાસની કલમોનું અવલોકન કરવામાં આવે, તો સ્પષ્ટ થશે કે વિદ્વાન લેખકે, સામાન્ય રીતે સ્વીકારોને ધ્યાનમાં લીધા પછી, ફોજદારી કેસોમાંના સ્વીકારો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે અને આ હેતુ માટે સ્વીકારોક્તિની એવી વ્યાખ્યા કરી છે કે જે આવા સર્વે સ્વીકારોને આવરી લે, જેથી અનુસારી ત્રણ કલમોમાં ઉપયોગ માટે એક સામાન્ય શબ્દ રહે : પ્રેરણા દ્વારા મેળવાયેલી સ્વીકારોક્તિ, શપથપૂર્વક કરાયેલી સ્વીકારોક્તિ, અને ગુપ્તતાના વચન હેઠળ કરાયેલી સ્વીકારોક્તિ. આવી વ્યાખ્યા પુરાવા અધિનિયમ, ૧૮૭૨ માં સમાવિષ્ટ નથી : અને તે અધિનિયમમાં, ભાષાના સ્વાભાવિક પ્રયોગ અનુસાર, સ્વીકારોક્તિને આરોપી દ્વારા કરાયેલા એવા નિવેદન તરીકે અર્થઘટન કરવું સુસંગત નહીં હોય, જે “તેણે તે ગુનો કર્યો હતો” એવો નિષ્કર્ષ સૂચવે.

પપ પ્રિવી કાઉન્સિલ દ્વારા સંદિગ્ધ સ્વીકાર તરીકે જે નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું હતું, પાકાલા નારાયણ સ્વામી (ઉપરોક્ત)માં, તે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કોઈ નિવેદન ત્યાં સુધી સંદિગ્ધ સ્વીકાર ગણાઈ શકતું નથી જ્યાં સુધી તે શબ્દશઃ અપરાધને, અથવા ઓછામાં ઓછું, અપરાધનું રચનાકાર બનતા લગભગ તમામ તથ્યોને સ્વીકારતું ન હોય. પાકાલા નારાયણ સ્વામી (ઉપરોક્ત)માં આપવામાં આવેલી આ વ્યાખ્યા એ પણ સ્પષ્ટ કરે છે કે અમુક તથ્યોનો એવો સ્વીકાર, જેમાંથી એવો અનુમાન ઊભું થાય કે સ્વીકાર

કરનારાએ આરોપિત ગુનો કર્યો છે, તેને સંદિગ્ધ સ્વીકાર તરીકે ગણવામાં નહીં આવે. સર્વોચ્ચ અદાલતે પોતાના અનુગામી નિર્ણયો પલવિન્દર કૌર વિ. પંજાબ રાજ્ય (એ.આઈ.આર. ૧૯૫૨ એસ.સી. ૩૫૪), ઓમ પ્રકાશ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૦ એસ.સી. ૪૦૯), એ નાગેસિયા વિ. બિહાર રાજ્ય (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૬ એસ.સી. ૧૧૯), અને ફક્દી વિ. મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૪ એસ.સી. ૧૮૫૦)માં આ સંદિગ્ધ સ્વીકારની વ્યાખ્યાનું સતત અનુસરણ કર્યું છે.

૫૬ પાલવિન્દર કૌર (ઉપરોક્ત) માં, આરોપી દ્વારા કરાયેલ નિવેદન એવું હતું કે તેણે પોતાના પતિનો શવ એક પેટીમાં મૂક્યો હતો અને તેને જિપમાં લઈ જઈ કૂવામાં ફેંકી દીધો હતો. પરંતુ તેના પતિના મૃત્યુના કારણ અંગે તેનું નિવેદન એવું હતું કે તેના પતિએ ભૂલથી તેને દવા સમજીને ઝેરી પદાર્થનું અકસ્માતે સેવન કર્યું હતું. સર્વોચ્ચ અદાલતે પાકલા નારાયણ સ્વામીના કેસ (ઉપરોક્ત) તથા લોર્ડ એટકિનના સિદ્ધાંતનો સંદર્ભ આપીને ઠરાવ્યું કે એવું નિવેદન, જેમાં સ્વદોષમુક્તિકારી બાબત સમાવિષ્ટ હોય, તે 'સ્વીકારોક્તિ' ગણાતું નથી, જો સ્વદોષમુક્તિકારી બાબત કોઈ એવા તથ્યની હોય, જે સાચું હોય તો, દોષિત હોવાનું આક્ષેપિત ગુનો નિષ્પ્રભ કરી દે. અદાલતે વધુમાં જણાવ્યું કે 'સ્વીકારોક્તિ' બનવા માટે નિવેદને તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ગુનો સ્વીકારવો જોઈએ, અથવા ઓછામાં ઓછું, નોંધપાત્ર રીતે, તે તમામ તથ્યો સ્વીકારવા જોઈએ, જે ગુનો રચે છે, અને ગંભીર રીતે દોષારોપક તથ્યનો સ્વીકાર, અતિશય દોષારોપક તથ્યનો સ્વીકાર પણ, માત્ર તેના પરથી જ, સ્વીકારોક્તિ ગણાતો નથી.

૫૭ પાકલા નારાયણ સ્વામી (ઉપરોક્ત)માં આપવામાં આવેલી સ્વીકારોક્તિની વ્યાખ્યામાંથી, ઉપર સૂચવ્યા મુજબ, એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યાં સુધી આરોપી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ગુનો સ્વીકારતો ન હોય અથવા, સારરૂપે,

ગુનો રચતા તમામ તથ્યો સ્વીકારતો ન હોય, ત્યાં સુધી એવો નિવેદન સ્વીકારોક્તિ ગણાશે નહીં. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, જો આરોપી પોતાની દોષિતતા સ્વીકારતો ન હોય અથવા, સારૂપે, ગુનો રચતા તમામ તથ્યો સ્વીકારતો ન હોય, તો એવા તથ્યોની સ્વીકારોક્તિ, જેમાંથી તેણે ગુનો કર્યો છે એવો અનુમાન થઈ શકે, તેને સ્વીકારોક્તિ તરીકે માનવામાં આવશે નહીં.

૫૮ જોકે, એવી નિવેદનમાં કરાયેલ સ્વીકાર, જે સ્વીકારોક્તિના દરજ્જે પહોંચતો નથી, પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૨૧ હેઠળ, નિશ્ચિતપણે, સંબંધિત કેસના તથ્યો પર આધાર રાખીને, આરોપી વિરુદ્ધ સ્વીકાર્ય બની શકે છે, કારણ કે કલમ ૨૧ આવા સ્વીકારને પુરવાર કરવાની પરવાનગી આપે છે અને કલમ ૨૬ દ્વારા મૂકાયેલ પ્રતિબંધ, જે પોલીસ અધિકારીની “કસ્ટડીમાં” રહેલા વ્યક્તિ દ્વારા કરાયેલ સ્વીકારોક્તિના પુરાવામાં સ્વીકારને પ્રતિબંધિત કરે છે, તે લાગુ પડશે નહીં. કલમ ૨૧નો વ્યાપ પોલીસ અધિકારીની કસ્ટડીમાં વ્યક્તિ હોવાની મર્યાદાઓથી બંધાયેલો નથી. જો આરોપી દ્વારા પોલીસ કસ્ટડી દરમિયાન, પોલીસ અધિકારી સિવાયની અન્ય વ્યક્તિ સમક્ષ કરાયેલ સ્વીકાર સ્વીકારોક્તિના સમાન થાય, તો એવો સ્વીકાર સ્વીકારોક્તિના પ્રતિબંધિત ક્ષેત્રમાં પ્રવેશી જશે અને કલમ ૨૬ હેઠળ સ્વીકાર્ય રહેશે નહીં; પરંતુ જો આવા સ્વીકાર સ્વીકારોક્તિથી ઓછા હોય, તો તે સ્વીકાર કરનાર વિરુદ્ધ સ્વીકાર્ય રહેશે. આ સંદર્ભમાં ફ્લી વિ. મધ્ય પ્રદેશ, (એઆઈઆર ૧૯૬૪ એસસી ૧૮૫૦)ના કેસનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. ફ્લી, અપીલકર્તા, એક પ્રથમ માહિતી અહેવાલ નોંધાવ્યો હતો અને, આ માહિતીના આધારે, તેના સાવકા પુત્રનું મૃતદેહ મળ્યું અને ત્રણ વ્યક્તિઓની ધરપકડ કરવામાં આવી. જોકે, તપાસના પરિણામે અપીલકર્તાની ધરપકડ કરવામાં આવી, તેને મુદ્દમાલા માટે મોકલવામાં આવ્યો, જેના પરિણામે તેની દોષસિદ્ધિ અને મૃત્યુદંડની સજા થઈ. સર્વોચ્ચ અદાલતમાં તેની અપીલમાં દલીલ કરવામાં આવી હતી કે પ્રથમ માહિતી અહેવાલને સ્વીકારવો

ન જોઈએ હતો, કારણ કે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૨૫ અને ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૬૨ લાગુ પડતી હતી. આ દલીલને એ આધાર પર નામંજૂર કરવામાં આવી કે આ બે પૈકીની કોઈ પણ જોગવાઈએ પ્રથમ માહિતી અહેવાલની સ્વીકાર્યતા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો નહોતો, કારણ કે તે અહેવાલ માત્ર અપીલકર્તા દ્વારા કેટલીક હકીકતોની સ્વીકારોક્તિ હતો, જેનો સંબંધ આ પ્રશ્ન સાથે હતો કે હત્યા કેવી રીતે અને કોના દ્વારા કરવામાં આવી તથા અદાલતમાં અપીલકર્તા દ્વારા કેટલાક ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓના પુરાવાનો ઇનકાર કરતું નિવેદન યોગ્ય હતું કે નહીં. સર્વોચ્ચ અદાલતે ફદ્દી (ઉપરોક્ત) માં ઠરાવ્યું કે આવી સ્વીકારોક્તિઓ પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૨૧ હેઠળ સ્વીકાર્ય હતી અને, તેથી, તે આરોપી વિરુદ્ધ પુરવાર કરી શકાય તેવી હતી.

૫૯ ફદ્દી (ઉપરોક્ત) ના નિર્ણયમાંથી, જેમ કે ઉપર પહેલેથી સૂચવવામાં આવ્યું છે, જે સ્પષ્ટ થાય છે તે એ છે કે જ્યારે આરોપી દ્વારા કરાયેલું એવું નિવેદન, જે દોષનો સીધો સ્વીકાર ન હોય, અથવા આરોપિત ગુનાનો રચનારા તથ્યોનો સ્વીકાર ન હોય, તેમ છતાં, પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૨૧ના આધારે, તે સ્વીકાર તરીકે પુરાવામાં ગ્રાહ્ય બની શકે છે અને આરોપી વિરુદ્ધ સાબિત કરી શકાય છે.

૬૦ કલમ ૨૧ હેઠળ, દોષસ્વીકારનું વાસ્તવિક સ્વીકાર કરતાં ઓછું હોવાથી, શું તેને તેના કરનાર વિરુદ્ધ પુરાવા તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય કે નહીં, એ પ્રશ્ન અંગે કાનૂની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરતાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ ઇન્વેસ્ટિગેશન વિ. વી. સી. શુક્લા (એઆઈઆર ૧૯૯૮ એસસી ૧૪૦૬) : (૧૯૯૮ ક્રિ એલજે ૧૯૦૫) માં નીચે મુજબ અવલોકન કરી અને ઠરાવ્યું હતું :

૪૫. આમ જોવામાં આવે છે કે દોષની માત્ર સ્વૈચ્છિક અને સીધી સ્વીકૃતિ જ કબૂલાત ગણાય છે; પરંતુ જ્યારે કબૂલાત વાસ્તવિક દોષસ્વીકૃતિથી ઓછી હોય, ત્યારે પણ તે જેણે તે કરી હોય તે વ્યક્તિ અથવા તેના અધિકૃત પ્રતિનિધિ વિરુદ્ધ પુરાવા રૂપે, કલમ ૨૧ હેઠળ ‘સ્વીકારોક્તિ’ તરીકે, ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. આ બાબતમાં કાયદાનું નિરૂપણ મોનીરની એવિડન્સ લૉ (નવું સંસ્કરણ, પૃષ્ઠ ૨૦૫ અને ૨૦૬) માં સ્પષ્ટ રીતે અને, અમારા વિચારપૂર્વકના મત મુજબ, યોગ્ય રીતે કરવામાં આવ્યું છે; આ ગ્રંથ પર શ્રી જેઠમલાણીએ પોતાના આ કથનને સમર્થન આપવા આધાર રાખ્યો હતો કે ભલે આ નોંધોને જૈનોની ‘સ્વીકારોક્તિ’ તરીકે માનવામાં આવે, તો પણ તેનો શ્રી અડવાણી વિરુદ્ધ ઉપયોગ થઈ શકે નહીં. સંબંધિત અંશ નીચે મુજબ છે: “સ્વીકારોક્તિઓ અને કબૂલાતો વચ્ચેનો ભેદ બે કારણોસર વિશેષ મહત્વનો છે. પ્રથમ, આરોપી વ્યક્તિ દ્વારા કરાયેલ નિવેદન જો સ્વીકારોક્તિ હોય, તો તે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૨૧ હેઠળ પુરાવામાં ગ્રાહ્ય છે, સિવાય કે તે નિવેદન કબૂલાતની કક્ષાએ પહોંચતું હોય અને કોઈ અનુચિત પ્રેરણા, ધમકી અથવા વચનના પરિણામે સત્તાધિકારી સમક્ષ કરવામાં આવ્યું હોય, અથવા પોલીસ અધિકારી સમક્ષ કરવામાં આવ્યું હોય, અથવા આરોપી પોલીસ અધિકારીની કસ્ટડીમાં હતો ત્યારે કરવામાં આવ્યું હોય. જો ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિઓમાં આરોપી દ્વારા નિવેદન કરવામાં આવ્યું હોય, તો તેની ગ્રાહ્યતા એ પ્રશ્નના નિર્ધારણ પર આધારિત રહેશે કે શું તે કબૂલાતની કક્ષા સુધી પહોંચતું નથી. જો તે કબૂલાત સમાન હોય, તો તે અસ્વીકાર્ય રહેશે; પરંતુ જો તે કબૂલાત સમાન ન હોય, તો તે અધિનિયમની કલમ ૨૧ હેઠળ સ્વીકારોક્તિ તરીકે ગ્રાહ્ય રહેશે, શરતે કે તે બાબત એવી હકીકત અંગે અનુમાન સૂચવે જે કેસમાં વિવાદાસ્પદ હોય અથવા સંબંધિત હોય, અને તે દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાના અધ્યાય

૧૪ હેઠળની તપાસ દરમિયાન પોલીસ અધિકારી સમક્ષ કરવામાં આવ્યું ન હોય. બીજું, આરોપી વ્યક્તિ દ્વારા કરાયેલ નિવેદન, તેની સાથે સંયુક્ત રીતે ટ્રાયલ ચાલી રહેલા અન્ય લોકો વિરુદ્ધ, ત્યારે જ ગ્રાહ્ય બને છે જ્યારે તે નિવેદન કબૂલાત સમાન હોય. જ્યાં નિવેદન કબૂલાતની કક્ષા સુધી પહોંચતું નથી, ત્યાં તે માત્ર તેના કરનાર વિરુદ્ધ સ્વીકારોક્તિ તરીકે ગ્રાહ્ય છે અને તેની સાથે સંયુક્ત રીતે ટ્રાયલ ચાલી રહેલા લોકો વિરુદ્ધ નહીં. તેથી, પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૩૦ના દષ્ટિકોણથી પણ સ્વીકારોક્તિ અને કબૂલાત વચ્ચેનો ભેદ મૂળભૂત મહત્વનો છે.

૬૧ કંદા પડયાચી વિ. રાજ્ય તમિલનાડુ (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૨ એસ.સી. ૬૬) માં પ્રશ્ન એ હતો કે પોલીસ કસ્ટડીમાં રહેલા આરોપી દ્વારા, શરીર પર મળેલી કેટલીક નાની ઈજાઓ અંગે, એક ડૉક્ટરને કરાયેલ નિવેદન પુરાવા તરીકે સ્વીકાર્ય હતું કે કેમ. આરોપીએ પોલીસ કસ્ટડી દરમિયાન ડૉક્ટરને જણાવ્યું હતું કે મૃતકે, ૧૦ જુલાઈ ૧૯૬૯ના મધરાતના આશરે, તેને દાંતથી કાઠી ઈજા પહોંચાડી હતી. સર્વોચ્ચ અદાલતે પાકાલા નારાયણ સ્વામી (ઉપરોક્ત)ના કેસનો ઉલ્લેખ કરીને કંદા પડયાચી (ઉપરોક્ત)માં ઠરાવ્યું કે આ નિવેદન માત્ર એક તથ્યની સ્વીકારોક્તિ પૂરતું હતું, ભલે તે દોષારોપક હોય; પરંતુ, કેમ કે આ નિવેદન પોતે જ એવી સ્વીકારોક્તિ કરનારની દોષિતતા સ્થાપિત કરતું ન હતું, તેથી એ પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૨૪ થી ૨૬ના અર્થમાં કબૂલાત ગણાતું ન હતું. સર્વોચ્ચ અદાલતે કંદા પડયાચી (ઉપરોક્ત)માં સ્પષ્ટ કર્યું કે કબૂલાત ન ગણાતી સ્વીકારોક્તિની સ્વીકાર્યતા પર પ્રતિબંધ નથી અને કલમ ૨૬ હેઠળ તેને પડકારવામાં આવી શકતી નથી, તેમજ આવી સ્વીકારોક્તિ પુરાવામાં સ્વીકાર્ય છે અને કલમ ૨૧ હેઠળ સ્વીકારોક્તિ તરીકે તેના પર આધાર રાખી શકાય છે.

૬૨ અહીં આપણે એટલું નોંધવું યોગ્ય રહેશે કે દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૬૧ (આગળ "સંહિતા" તરીકે ઉલ્લેખિત) તપાસ દરમિયાન પોલીસ દ્વારા સાક્ષીઓની પૂછપરછ અંગેની જોગવાઈઓ કરે છે. સંહિતામાં આરોપીની પૂછપરછ માટે કોઈ વિશિષ્ટ જોગવાઈ નથી. તો શું તેનો અર્થ એવો થાય કે આરોપીની પોલીસ અધિકારી દ્વારા પૂછપરછ થઈ શકતી નથી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં એ મનમાં રાખવું જરૂરી છે કે જોકે કલમ ૧૬૧નું શીર્ષક "પોલીસ દ્વારા સાક્ષીઓની પૂછપરછ" છે, છતાં કલમ ૧૬૧ની ઉપકલમ (૧)માં રહેલી જોગવાઈઓ સ્પષ્ટપણે કહે છે કે "પોલીસ અધિકારી તપાસ દરમિયાન, કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓથી પરિચિત હોવાનું માનવામાં આવતી કોઈપણ વ્યક્તિની મૌખિક પૂછપરછ કરી શકે છે". આમ, કલમ ૧૬૧ની ઉપકલમ (૧)માં વપરાયેલી ભાષા "કોઈપણ વ્યક્તિ"નો ઉલ્લેખ કરે છે અને "કોઈપણ સાક્ષી" એવો પ્રયોગ કરતી નથી. તેથી તર્કસંગત રીતે એવો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે કલમ ૧૬૧માં આવેલો "કોઈપણ વ્યક્તિ" શબ્દસમૂહ માત્ર સાક્ષીઓ જ નહીં, પરંતુ આરોપીને પણ આવરી લે છે, કારણ કે આરોપી પણ એવી વ્યક્તિ હશે, જે 'કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓથી પરિચિત હોવાનું માનવામાં આવે છે'.

૬૩ હવે જે જોવાનું જરૂરી છે તે એ છે કે સંહિતાની કલમ ૧૬૨માં એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે પોલીસ અધિકારીને કરાયેલ અને તેની દ્વારા કલમ ૧૬૧ હેઠળ નોંધાયેલ નિવેદન, સાક્ષ્યમાં અગ્રાહ્ય છે, સિવાય કે જ્યારે તે નિવેદનનો કરનાર, અદાલતમાં, વિચારણાકાળે, સાક્ષી તરીકે ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તેને ખંડન કરવા માટે તેનો ઉપયોગ થાય. આ સંદર્ભમાં નોંધનીય સર્વાધિક મહત્વની બાબત એ છે કે જ્યારે કલમ ૧૬૨ની ઉપકલમ (૧)માં વર્ણવેલ એવા નિવેદનનો કરનાર મૃત્યુ પામે, અથવા જ્યારે એવું નિવેદન મૃત્યુના કારણને અથવા તેની મૃત્યુનું પરિણામ લાવનાર વ્યવહારની કોઈપણ પરિસ્થિતિને લગતું હોય, એવા કેસોમાં જ્યાં તે વ્યક્તિના મૃત્યુનું કારણ

પ્રશ્નમાં આવે, અથવા જ્યારે એવું નિવેદન પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૨૭માં જોગવાઈ મુજબ કોઈ તથ્યની શોધ કરાવે, ત્યારે કલમ ૧૬૨ની ઉપકલમ (૨) અનુસાર, આવાં નિવેદનોને એવું નિવેદન ગણવું જોઈએ નહીં, જેને ઉપકલમ (૧) મુજબ સાક્ષ્યમાં અગ્રાહ્ય ઠરાવવામાં આવ્યું છે. આમ, કલમ ૧૬૧ હેઠળ નોંધાયેલ આક્ષેપિતનું નિવેદન, કલમ ૧૬૨(૨) અનુસાર, જો તે નિવેદન કોઈ તથ્યની શોધ કરાવે તો સાક્ષ્યમાં ગ્રાહ્ય રહેશે. કલમ ૧૬૨(૨)માં કરાયેલ આ જોગવાઈઓ આ નિષ્કર્ષને વધુ ઢઢ બનાવે છે કે કલમ ૧૬૧ની ઉપકલમ (૧)માં આક્ષેપિતની પરીક્ષા આવરી લેવાઈ છે.

૬૪ હવે નોંધવું અનિવાર્ય છે કે, જ્યારે કલમ ૧૬૧ હેઠળ તપાસ દરમિયાન પોલીસ અધિકારી દ્વારા નોંધાયેલ આરોપીના નિવેદનને, કલમ ૧૬૨ની જોગવાઈઓના પ્રકાશમાં, ત્યારે જ ગ્રાહ્ય ગણાવી શકાય જ્યારે તે નિવેદન, પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૨૭ના અર્થમાં, કોઈ તથ્યની શોધ તરફ દોરી જાય, ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું આરોપી દ્વારા પોલીસ અધિકારી સમક્ષ દોષારોપક તથ્યની સ્વીકારોક્તિ કરાયેલું નિવેદન, જ્યારે એવું નિવેદન કલમ ૧૬૧ હેઠળ આવરી લેવાયેલું ન હોય, (અર્થાત્ જ્યારે 'સ્વીકારોક્તિ' ધરાવતું નિવેદન તપાસ દરમિયાન કરવામાં આવ્યું ન હોય) કાયદા હેઠળ અગ્રાહ્ય નહીં ગણાય? આ પાસાનું વિચારણાં કરતાં નોંધવું જરૂરી છે કે, જ્યારે કલમ ૨૫ પોલીસ અધિકારી સમક્ષ કરવામાં આવેલી 'સ્વીકારોક્તિ'ને, કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં, પુરાવામાં ગ્રાહ્ય થવાથી સંપૂર્ણપણે પ્રતિબંધિત કરે છે, ત્યારે કોઈ એવો પ્રતિબંધ આરોપીના એવા નિવેદન પર મૂકવામાં આવ્યો નથી, જે કોઈ દોષારોપક તથ્યની 'સ્વીકારોક્તિ' સમાન હોઈ શકે, પરંતુ 'સ્વીકારોક્તિ'ની કક્ષામાં આવતું ન હોય. તેથી, સ્વાભાવિક રીતે, જ્યારે આરોપી દ્વારા પોલીસ અધિકારી સમક્ષ નિવેદન કરવામાં આવે છે અને જ્યારે એવું નિવેદન, ભલે તે સ્વીકારોક્તિ સમાન હોય, કલમ ૧૬૧ હેઠળ આવરી લેવાયેલું ન હોય, ત્યારે એવું નિવેદન, દોષારોપક તથ્યનું પણ હોય,

પુરાવામાં ગ્રાહ્ય ગણાશે, શરતે કે, ફરી એક વાર કહેવું હોય તો, તે નિવેદન કલમ ૧૬૧ ઉપકલમ ૧ સાથે વાંચિત કલમ ૧૬૨ ઉપકલમ ૧ના અર્થઘટનમાં આવતું ન હોય.

૬૫ આમ, જ્યારે કોઈ નિવેદન દોષસ્વીકારના સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરતાં ઓછું હોય, ત્યારે તે સ્વીકારોક્તિ ગણાતું નથી, ભલે તે નિવેદન કેટલાક દોષારોપક તથ્યો સંબંધિત હોય, જે અન્ય પુરાવા સાથે મળીને આરોપીની દોષિતતા સાબિત કરવાની દિશામાં જાય છે. તેમ છતાં, એવું નિવેદન ખરેખર સ્વીકાર ગણાશે.

૬૬ આરોપી દ્વારા ડૉક્ટરને તેના દ્વારા ઇજાઓ કેવી રીતે સહન કરવામાં આવી હતી અથવા ઇજાના કારણ અંગે કરાયેલ નિવેદન માત્ર આરોપી દ્વારા કરવામાં આવેલી કેટલીક સ્વીકૃતિઓ જ હતું. આવી સ્વીકૃતિઓને કલમ ૨૧ હેઠળની સ્વીકૃતિઓ તરીકે ગણવામાં આવી હતી. તેથી, જ્યારે કોઈ નિવેદન સ્વીકારોક્તિ સમકક્ષ હોય, ત્યારે આવી સ્વીકૃતિઓ પુરાવામાં ગ્રાહ્ય રહેશે નહીં, જો આવી સ્વીકૃતિઓ કરાય ત્યારે આરોપી પોલીસ કસ્ટડીમાં હોય; પરંતુ જો આવી સ્વીકૃતિઓ સ્વીકારોક્તિ સમકક્ષ ન હોય, તો કલમ ૨૧ હેઠળ, સંબંધિત સમયે જો આરોપી પોલીસની કસ્ટડીમાં હોય તો પણ, આવી સ્વીકૃતિઓ તેના વિરુદ્ધ પુરાવામાં ગ્રાહ્ય રહેશે (જુઓ કાંડા પાડયાચી વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય, જેનો અહેવાલ એ.આઈ.આર. ૧૯૭૨ એસ.સી. ૬૬ માં પ્રસિદ્ધ થયો છે). કાંડા પાડયાચી (ઉપરોક્ત) માં કરાયેલા સંબંધિત અવલોકનો નીચે મુજબ છે :

૧૪..... સ્પષ્ટ છે કે પ્રશ્નાધીન નિવેદન કબૂલાત સમાન નહોતું. નિઃસંદેહ, તે એક તથ્યની, અને દોષારોપક તથ્યની, સ્વીકૃતિ હતી, અને તેનાથી મૃતકના રૂમમાં અપીલકર્તાની હાજરી સ્થાપિત થતી હતી;

પરંતુ કલમ ૨૬ હેઠળ તે સ્પષ્ટપણે પ્રતિબંધિત નહોતું. તેથી, સત્ર ન્યાયાધીશ અને વડી અદાલત બંનેએ તેને ગ્રાહ્ય ગણવામાં અને તેના પર આધાર રાખવામાં યોગ્યતા દાખવી હતી. આ દૃષ્ટિકોણથી, વકીલની બીજી દલીલ પણ નિષ્ફળ જાય છે અને તેને નામંજૂર કરવી પડે.

૬૭ ઉપરની ચર્ચામાંથી જે નિષ્કર્ષ સ્પષ્ટ થાય છે તે એ છે કે કોઈ નિવેદન 'સ્વીકારોક્તિ' હોઈ શકતું નથી અને તેને 'સ્વીકારોક્તિ' તરીકે ગણવામાં આવી શકતું નથી, જ્યાં સુધી આરોપી દ્વારા તેણે જે ગુનો કર્યો હોવાનું આક્ષેપિત છે તે ગુનો કર્યાનું સ્વીકાર કરવામાં ન આવે, અથવા જ્યાં સુધી તે આવા તમામ તથ્યોનો સ્વીકાર ન કરે, જે તે અપરાધનું નિર્માણ કરે છે. પોલીસ કસ્ટડીમાં રહેલા આરોપી દ્વારા પોલીસ અધિકારી સમક્ષ કરાયેલ સ્વીકારોક્તિ, અથવા કોઈપણ વ્યક્તિ સમક્ષ કરાયેલ 'સ્વીકારોક્તિ', જો 'સ્વીકારોક્તિ' કરતી વખતે આરોપી પોલીસ અધિકારીની કસ્ટડીમાં હતો તો, પુરાવામાં ગ્રાહ્ય નથી, સિવાય કે 'સ્વીકારોક્તિ' મેજિસ્ટ્રેટની તત્કાલ ઉપસ્થિતિમાં કરવામાં આવી હોય; આવી 'સ્વીકારોક્તિ' ગ્રાહ્ય નથી. તેમ છતાં, પોલીસ કસ્ટડીમાં રહેલા એવા આરોપી દ્વારા પોલીસ અધિકારી સિવાયના કોઈપણ અન્ય વ્યક્તિ સમક્ષ કરવામાં આવેલ 'સ્વીકાર' જો સ્વૈચ્છિક રીતે કરવામાં આવ્યો હોય તો, તે ગ્રાહ્ય રહેશે, ભલે આરોપીના 'સ્વીકાર'માં દોષારોપક તત્ત્વ જેટલું પણ હોય. જ્યારે સ્વીકારાત્મક નિવેદન તરીકે ગણવામાં આવેલ કોઈ નિવેદનમાં નિર્દોષતા દર્શાવતા તેમજ દોષારોપક બંને પ્રકારના નિવેદનો સમાવિષ્ટ હોય, ત્યારે અદાલત માટે શક્ય છે કે રેકૉર્ડ પરના અન્ય પુરાવાથી ખોટું સાબિત થયેલ આવા સ્વીકારાત્મક નિવેદનના નિર્દોષતા દર્શાવતા ભાગોને અસ્વીકાર કરે અને રેકૉર્ડ પુરાવાથી સત્ય સાબિત થયેલા તેના દોષારોપક ભાગ પર આધાર રાખે.

૬૮ કબૂલાત એ સંબંધિત અપરાધના દોષની સીધી સ્વીકૃતિ હોવી જરૂરી છે અને આવી સ્વીકૃતિ, સ્વયંમાં જ, દોષસિદ્ધિ માટે પૂરતી રહેશે. જો તે દોષની એવી સંપૂર્ણ સ્વીકૃતિથી ઓછી હોય, તો તે કબૂલાત ગણાશે નહીં, ભલે નિવેદનમાં એવો કોઈ દોષારોપક તથ્ય હોય કે જે અન્ય પુરાવા સાથે મેળવીને તેના દોષને સાબિત કરવા તરફ દોરી જાય. એવું નિવેદન સ્વીકૃતિ છે, પરંતુ કબૂલાત નથી. તથ્યની એવી સ્વીકૃતિ, ભલે દોષારોપક હોય, પરંતુ જે સ્વીકારકના દોષને સ્વયંમાં સ્થાપિત કરતી ન હોય, તે પુરાવા અધિનિયમની કલમો ૨૪ થી ૨૬ના અર્થમાં કબૂલાત ગણાતી નથી. સ્પષ્ટ છે કે ડૉક્ટરો સમક્ષ ઇતિહાસના સ્વરૂપમાં બંને આરોપીઓ દ્વારા કરાયેલ નિવેદન કબૂલાતના દરજ્જે આવતું ન હતું. તે નિઃસંદેહ એક તથ્યની, અને દોષારોપક તથ્યની, સ્વીકૃતિ હતી, અને તે દર્શાવતું હતું કે મૃતક આરોપીઓની સાથે હતો, તથા તે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૨૬ હેઠળ સ્પષ્ટપણે અવરોધિત નહોતું. [જુઓ : દીપક પાન્યાંગ વિ. રાજ્ય અરુણાચલ પ્રદેશ, ૨૦૧૦ ક્રિ.એલ.જે. ૨૫૬૭].

૬૯ શ્રી બારોટની બીજી દલીલ વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણના અહેવાલની સ્વીકાર્યતા બાબતે છે. શ્રી બારોટ મુજબ હાથ ધરાયેલું વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩)નું ઉલ્લંઘન ગણાઈ શકે. આવી પરિસ્થિતિમાં શ્રી બારોટ રજૂ કરે છે કે નીચલી અદાલતે વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણના પુરાવા પર ભરોસો મૂકીને ગંભીર ભૂલ કરી છે. શ્રી બારોટની આ દલીલથી પણ અમે પ્રભાવિત થયા નથી. આરોપીઓનું એવું કહેવું નથી કે તેમને એવો નમૂનો આપવાનું બળજબરીથી અથવા દબાણપૂર્વક કરાવવામાં આવ્યું હતું. આરોપીઓએ પોતાની સ્વેચ્છા અને ઈચ્છાથી વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણના હેતુસર પોતાના અવાજના નમૂનાઓ આપ્યા હતા. રેકૉર્ડ પર આવેલ વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણના પુરાવાથી અમે સંતોષ પામીએ છીએ અને તે અપરાધમાં આરોપી નંબર ૨ની સંડોવણી સિદ્ધ કરે છે.

૭૦ ઉપરોક્ત સંદર્ભમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે સુધીર ચૌધરી અને અન્ય વિ. રાજ્ય (એનસીટી ઓફ દિલ્હી)ના કેસમાં, જે (૨૦૧૬) ૮ એસસીસી ૩૦૭ માં અહેવાલિત છે, કરેલ અવલોકનોનો ઉલ્લેખ કરી શકાય:

૭ એસીઈઆઈના આદેશને દિલ્હી વડી અદાલત સમક્ષ પડકારવામાં આવ્યો હતો. ૧૧ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૫ના ચુકાદો અને આદેશ દ્વારા, એક વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે ઠરાવ્યું હતું કે અવાજના નમૂનાનો હેતુ તેને રેકૉર્ડ કરાયેલ સંવાદ સાથે સરખાવવાની પ્રક્રિયાને સુગમ બનાવવાનો છે. અવાજનો નમૂનો પોતે કોઈ સાક્ષ્ય નથી, કારણ કે તે માત્ર જેને ‘ઓળખ માહિતી’ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું હતું તે જ બને છે. વડી અદાલતના મતે, અવાજનો નમૂનો સારભૂત પુરાવાનો અંશ નથી. વડી અદાલતે આ દલીલ નામંજૂર કરી હતી કે અવાજનો નમૂનો આપવા અંગેના નિર્દેશથી સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) હેઠળના મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન થયું હતું, કારણ કે પ્રથમ, અપીલકર્તાઓને એવો નમૂનો આપવા માટે બળજબરી કે દબાણ કરવામાં આવ્યું નહોતું, કારણ કે તેમણે પોતે જ સંમતિ આપી હતી; બીજા, અવાજનો નમૂનો પુરાવો નથી, કારણ કે તેનો હેતુ માત્ર તેને પ્રશ્નિત લખાણ સાથે સરખાવવાનો છે. વડી અદાલતના મતે, એક વાર અપીલકર્તાઓએ પોતાના અવાજના નમૂનાઓ આપવા માટે સંમતિ આપી દીધી પછી, તપાસની પ્રક્રિયા કઈ રીતે આગળ વધે તે નક્કી કરવાનો તેમને અધિકાર નહોતો. આ આદેશને પડકારવામાં આવ્યો છે.

૮ અપીલકર્તાઓ તરફથી ઉપસ્થિત માનનીય વરિષ્ઠ વકીલે દલીલ કરી હતી કે ચંદિ૭ આ સાચું છે કે અપીલકર્તાઓએ તેમના અવાજના નમૂનાઓ લેવામાં સંમતિ આપી છે (એક સ્વીકારોક્તિ, જેને આ અદાલતમાં રજૂઆતો દરમિયાન ફરીથી દોહરાવવામાં આવી હતી),

તથાપિ નમૂનાઓ લેવાની પ્રક્રિયા ન્યાયસંગત હોવી આવશ્યક છે, જેથી તે સંવિધાનના અનુક્રમણિકા ૨૧ હેઠળ અપીલકર્તાઓના અધિકાર સાથે સુસંગત રહે. નિષ્પક્ષ તપાસની આવશ્યકતા, એમ દલીલ કરવામાં આવી, અનુક્રમણિકા ૨૧માં અંતર્નિહિત છે અને અવાજનો નમૂનો લેવા માટે અપનાવવામાં આવતી પ્રક્રિયા ન્યાયસંગત તથા વાજબી હોવી જોઈએ.

૯ અપીલકર્તાઓએ મહાનગર દંડાધિકારીની અદાલત સમક્ષ અન્વેષણ અધિકારીએ દાખલ કરેલી અરજીના જવાબમાં, સ્પષ્ટપણે અવાજના નમૂના લેવાં માટે સંમતિ આપી હતી. વડી અદાલત સમક્ષ પણ આ જ વાત પુનરાવર્તિત કરવામાં આવી હતી. આ કાર્યવાહીમાં રજૂ કરવામાં આવેલી દલીલોમાં, વિદ્વાન વકીલે ખાસ કરીને જણાવ્યું છે કે અપીલકર્તાઓ તેમના અવાજના નમૂના લેવાં માટે આપેલી સંમતિનું પાલન કરશે. એવી સ્થિતિમાં, આ અદાલત સમક્ષ જીવંત રહેલો એકમાત્ર પ્રશ્ન એ છે કે અવાજના નમૂના લેવા માટેની આધારભૂત પ્રક્રિયા, અનુચ્છેદ ૨૧ના આદેશને યોગ્ય ધ્યાનમાં રાખીને, નિષ્પક્ષ અને વાજબી હોય તે સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે. એક તરફ, આરોપીને અન્વેષણની દિશા નક્કી કરવાનો અધિકાર નથી. તેથી, અપીલકર્તાઓ તેમના અવાજના નમૂના લેવાની પ્રક્રિયા દરમિયાન જે પાઠ વાંચવાના છે તેમાં વિવાદાસ્પદ સંવાદનો ભાગ બનેલા દોષારોપક શબ્દોનો કોઈપણ અંશ ન હોવો જોઈએ, એવી દલીલમાં અમને કોઈ આધાર જણાતો નથી. સ્પેક્ટ્રોગ્રાફિક પરીક્ષણને સુગમ બનાવવા માટે શબ્દોની સમાનતા આવશ્યક છે.”

૭૧ શ્રી બારોટે આગળ આ દલીલ રજૂ કરી હતી કે શોધ પંચનામા તથા ટ્રાયલ અદાલત દ્વારા આધાર લેવામાં આવેલા અન્ય પંચનામાઓની સાબિતી મૂલ્ય

બાબતે શું સ્થિતિ છે. શ્રી બારોટના અનુસાર, પંચ સાક્ષીઓએ તેમની સાક્ષીમાં આરોપી દ્વારા તેમના સમક્ષ કરાયેલા ચોક્કસ નિવેદન અંગે વિશિષ્ટ રીતે નિવેદન કરવાનું અપેક્ષિત છે, જે અંતે, દોષારોપક તથ્યની શોધ તરફ દોરી જાય છે. શ્રી બારોટની દલીલ એવી છે કે પંચ સાક્ષીઓ દ્વારા આરોપી દ્વારા કરાયેલા ચોક્કસ નિવેદન અંગે વિશિષ્ટ રીતે નિવેદન ન કરવાનું ચૂક, શોધાયેલા દોષારોપક પદાર્થોની સાબિતીરૂપ સ્વીકાર્યતા નષ્ટ કરી દેશે. અમને શ્રી બારોટની આવી દલીલથી પ્રભાવિત થવાનું નથી. એ સાચું છે કે દોષારોપક તથ્યની શોધ અંગે, પંચ સાક્ષીઓએ પોલીસ કસ્ટડી દરમિયાન આરોપી દ્વારા કરવામાં આવેલ અને તેમના સાંભળવામાં આવેલ ચોક્કસ નિવેદન અદાલત સમક્ષ રજૂ કરવું જોઈએ. એટલું જ સાચું છે કે જો પંચ સાક્ષીઓ આરોપીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલ અને તેમના સાંભળવામાં આવેલ ચોક્કસ નિવેદન અંગે નિવેદન કરવામાં નિષ્ફળ ગયા હોય, તો તે બાબતે વિશ્વસનીય સાક્ષ્ય રજૂ કરવાની તપાસ અધિકારીની ફરજ બને છે. અમે પંચ સાક્ષીઓની મૌખિક સાક્ષી તેમજ તપાસ અધિકારીની સાક્ષીનું અવલોકન કર્યું છે અને તપાસ દરમિયાન તપાસ અધિકારી દ્વારા તૈયાર કરાયેલા વિવિધ પંચનામાઓની વિશ્વસનીયતા અંગે અમે સંતોષ પામ્યા છીએ. અદાલત સમક્ષ પંચ સાક્ષીઓ તથા તપાસ અધિકારીની મૌખિક સાક્ષી દ્વારા તમામ પંચનામાઓની સામગ્રી કાયદા અનુસાર પુરવાર થઈ હોવાનું કહી શકાય.

૭૨ મોહમદ ઇનાયતુલ્લાહ વિ. રાજ્ય મહારાષ્ટ્ર [(૧૯૭૬) ૧ એસસીસી

૮૨૮ : ૧૯૭૬ એસસીસી (ક્રિ) ૧૯૯], પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૨૭ના વિસ્તાર અને વ્યાપ સાથે વ્યવહાર કરતાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે:

“૧૧. કલમ ૨૭નું અર્થઘટન અને વ્યાપકતા અનેક પ્રામાણિક નિણયોનો વિષય રહી છે, છતાં કાંઠીટ કેસોમાં તેનું અમલીકરણ હંમેશાં મુશ્કેલીરહિત રહ્યું નથી. તેથી આરંભે જ, આ કલમ પર એક

ટૂંકી અને તીવ્ર નજર ફેરવી લેવી અને તેની આવશ્યકતાઓનું સ્મરણ કરવું ઉપયુક્ત રહેશે. કલમ કહે છે:

૨૭. આરોપી પાસેથી પ્રાપ્ત માહિતીનો કેટલો અંશ સાબિત કરી શકાય. શરતે કે, જ્યારે કોઈ અપરાધનો આરોપિત વ્યક્તિ, પોલીસ અધિકારીની કસ્ટડીમાં, તેની પાસેથી પ્રાપ્ત માહિતીના પરિણામે કોઈ તથ્ય શોધાયેલું હોવાનું સાક્ષીરૂપે જણાવવામાં આવે, ત્યારે એવી માહિતીનો એટલો અંશ, કે જે સ્વીકારોક્તિ સમાન ગણાય કે નહીં, છતાં, જે તે શોધાયેલા તથ્ય સાથે સ્પષ્ટપણે સંબંધિત હોય, તે સાબિત કરી શકાય છે.

૧૨. "બશરતે કે" અને "ભલે તે સ્વીકારોક્તિ સમાન હોય કે ન હોય" એમ શબ્દપ્રયોગો દર્શાવે છે કે આ કલમ પૂર્વવર્તી જોગવાઈઓ, ખાસ કરીને કલમ ૨૫ અને ૨૬, માટે અપવાદરૂપ સ્વરૂપ ધરાવે છે. આ કિસ્સામાં આ કલમ કોઈ અંશે કલમ ૨૪ને પણ આવરી લે છે કે કેમ તે વિચારવાની આવશ્યકતા નથી. જણાશે કે આ કલમને અમલમાં લાવવા માટે આવશ્યક પ્રથમ શરત એ છે કે, અપરાધના આરોપી વ્યક્તિ પાસેથી પ્રાપ્ત માહિતીના પરિણામે, કોઈ તથ્ય, ભલે સંબંધિત તથ્ય હોય, શોધાય. બીજી શરત એ છે કે આવા તથ્યની શોધ અંગે સાક્ષી આપવામાં આવવી જોઈએ. ત્રીજી શરત એ છે કે માહિતી પ્રાપ્ત કરતી વખતે આરોપી પોલીસ કસ્ટડીમાં હોવો જોઈએ. છેલ્લી પરંતુ સર્વાધિક મહત્વની શરત એ છે કે "માહિતીનો માત્ર એટલો જ અંશ" જે તે રીતે શોધાયેલા તથ્ય સાથે સ્પષ્ટપણે સંબંધિત હોય, તે જ સ્વીકાર્ય છે. બાકી રહેલી માહિતી બાકાત રાખવાની રહે છે. "સ્પષ્ટપણે" શબ્દનો અર્થ "સીધો", "નિર્વિવાદ", "કડક", "અસ્પષ્ટતા વિનાનો" થાય છે. પુરવાર કરી શકાય તેવી માહિતીનો વ્યાપ મર્યાદિત અને નિર્ધારિત કરવા માટે આ શબ્દ જાણબૂઝીને વપરાયો છે. "તે રીતે

શોધાયેલા તથ્ય સાથે સ્પષ્ટપણે સંબંધિત” એવો શબ્દસમૂહ આ જોગવાઈનું મુખ્ય આધારબિંદુ છે. આ શબ્દસમૂહ આરોપી દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવેલી માહિતીના તે ભાગને સૂચવે છે જે શોધનું સીધું અને તાત્કાલિક કારણ બને છે. પોલીસ સમક્ષ કરાયેલા સ્વીકારોક્તિ તથા નિવેદનો સામેના પ્રતિબંધને આંશિક રીતે હળવો કરવાનો આધાર એ છે કે જો આરોપી દ્વારા આપવામાં આવેલી માહિતીના પરિણામે ખરેખર કોઈ તથ્ય શોધાય, તો તે માહિતીના માત્ર તે ભાગની સત્યતાનું કંઈક આશ્વાસન મળે છે, જે શોધનું સ્પષ્ટ, તાત્કાલિક અને નજીકનું કારણ બન્યો હોય. શોધાયેલા તથ્ય સાથે પરોક્ષ રીતે અથવા દૂરથી સંબંધિત હોઈ શકે તેવા નિવેદનના બાકીના ભાગ સાથે એવો કોઈ જ આશ્વાસન કે ખાતરી જોડાતી નથી.

૧૩. એક સમય એવો માનવામાં આવતો હતો કે કલમમાં આવેલો “શોધાયેલ તથ્ય”નો અભિવ્યક્તિ માત્ર એવી ભૌતિક અથવા વસ્તુગત બાબત સુધી મર્યાદિત છે, જે ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુભવી શકાય, અને તેમાં માનસિક તથ્યનો સમાવેશ થતો નથી (જુઓ સુખાન વિ. સમ્રાટ, ગણુ ચંદ્ર કાશીદ વિ. એમ્પરર). હવે પૂરતું સ્થિર થઈ ગયું છે કે “શોધાયેલ તથ્ય”ની અભિવ્યક્તિમાં માત્ર રજૂ કરાયેલ ભૌતિક વસ્તુ જ નહીં, પરંતુ તે સ્થળ પણ આવે છે જ્યાંથી તે રજૂ થાય છે અને આ બાબત અંગે આરોપીની જાણકારી પણ આવે છે (જુઓ પાલુકુરી કોટેયા વિ. કિંગ એમ્પરર, ૧૯૪૬ એસસીસી ઓનલાઈન પી.સી. ૪૭ : એ.આઈ.આર. ૧૯૪૭ પી.સી. ૬૭ અને ઉદઈ ભાન વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસસી ૧૧૧૬ (મૂળમાં ભાર આપવામાં આવ્યો છે)

૭૩ અફતાબ અહમદ અનસારી વિ. ઉત્તરાંચલ રાજ્ય (૨૦૧૦) ૨ એસસીસી

પાલુકુરી કોટેયા માંના નિર્ણયનો સંદર્ભ લીધા બાદ, અદાલતે આરોપી દ્વારા છુપાવવામાં આવેલા મૃતકના કપડાંની જમી તરફ ધ્યાન દોર્યું. તે સંદર્ભમાં, અદાલતે અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે: (આફતાબ અહમદ અનાસરી કેસ, એસ.સી.સી. પૃ. ૫૯૬, પરા ૪૦)

૪૦. ...જાહેરનામાના જે ભાગમાં, અર્થાત્ કે અપીલકર્તા તે સ્થળ બતાવવા તૈયાર હતો જ્યાં તેણે મૃતકના કપડાં છુપાવ્યા હતા, તે સ્પષ્ટપણે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળ ગ્રાહ્ય છે, કારણ કે તે સીધેસીધું એ જ સ્થળેથી મૃતકના કપડાંની શોધ સાથે સંબંધિત છે. આ દલીલ કે ભલે તર્કાર્થે એવું માન્ય રાખીએ કે અપીલકર્તા દ્વારા કરવામાં આવેલા સ્વૈચ્છિક ખુલાસા નિવેદનના અનુસંધાને મૃતકના કપડાં અપીલકર્તાની બહેનના ઘરમાંથી જમ કરવામાં આવ્યા હતા, તો પણ ફરિયાદ પક્ષ એ સાબિત કરવામાં નિષ્ફળ ગયું છે કે આ રીતે જમ કરાયેલા કપડાં મૃતકના હતા અને તેથી કપડાંની જમીને દોષારોપક પરિસ્થિતિ તરીકે ગણવી ન જોઈએ, તેમાં કોઈ ગુણ નથી.

૭૪ રાજ્ય મહારાષ્ટ્ર વિ. દામુ (૨૦૦૦) ૬ એસસીસી ૨૬૯ માં, નીચે મુજબ ઠરાવવામાં આવ્યું છે:

“૩૫. ...આ બાબત હવે સુસ્થાપિત છે કે કોઈ વસ્તુની જમ્મિ એ [પુરાવા અધિનિયમ, ૧૮૭૨ ની કલમ ૨૭]માં કલ્પાયેલ તથ્યની શોધ નથી. પુલુકુરી કોટેયા વિ. કિંગ એમ્પરર ૧૯૪૬ એસસીસી ઓનલાઈન પીસી ૪૭ : એઆઈઆર ૧૯૪૭ પીસી ૬૭ માં પ્રિવી કાઉન્સિલનો નિર્ણય આ અર્થઘટનના સમર્થનમાં સર્વાધિક ઉલ્લેખિત પ્રાધિકરણ છે કે કલમમાં કલ્પાયેલ ‘શોધાયેલ તથ્ય’માં જે સ્થળેથી વસ્તુ રજૂ કરવામાં આવી હતી તે સ્થળ, તે અંગે આરોપીની

જાણકારીનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ આપવામાં આવેલી માહિતી તે અસર સાથે સ્પષ્ટપણે સંબંધિત હોવી જોઈએ.” સમાન સિદ્ધાંત મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિ. સુરેશ (૨૦૦૦) ૧ એસસીસી ૪૭૧, પંજાબ રાજ્ય વિ. ગુર્નામ કૌર (૨૦૦૮) ૧૧ એસસીસી ૨૨૫, આફતાબ અહમદ અન્સારી વિ. ઉત્તરાંચલ રાજ્ય (૨૦૧૦) ૨ એસસીસી ૫૮૩, ભગવાન દાસ વિ. રાજ્ય (રાષ્ટ્રીય રાજધાની ક્ષેત્ર દિલ્હી) (૨૦૧૧) ૬ એસસીસી ૩૮૬, મનુ શર્મા વિ. રાજ્ય (રાષ્ટ્રીય રાજધાની ક્ષેત્ર દિલ્હી) (૨૦૧૦) ૬ એસસીસી ૧ અને રુમી બોરા દત્તા વિ. આસામ રાજ્ય (૨૦૧૩) ૭ એસસીસી ૪૧૭ માં પણ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે.

૭૫ હાલના મામલામાં, જેમ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે, તમામ દોષારોપક તથ્યોની શોધ ત્યારે થઈ હતી જ્યારે અપીલકર્તાઓ પર એક ગુનાનો આરોપ મૂકાયેલો હતો, તેઓ પોલીસ અધિકારીની કસ્ટડીમાં હતા, શોધ તેમનાં દ્વારા આપવામાં આવેલી માહિતીના પરિણામે થઈ હતી અને પંચ સાક્ષીઓએ જમીને સમર્થન આપ્યું છે અને તેમની સાક્ષીને અવિશ્વસનીય ઠેરવવા માટે કોઈ બાબત રેકૉર્ડ પર રજૂ કરવામાં આવી નથી।

૭૬ વધુમાં, એક અન્ય પાસું પણ નોંધપાત્ર છે. હકીકત એ છે કે અપીલકર્તાઓએ પોલીસ અધિકારીને તે સ્થળ શોધી કાઢવા તરફ દોરી ગયા, જ્યાં ગુનો આચરાયો હતો, તે સ્થળ જ્યાં મૃતદેહ દફનાવવામાં આવ્યો હતો, તે સ્થળ જ્યાં સિમ કાર્ડ્સ છુપાવવામાં આવ્યા હતા, રક્તરંજિત કપડાં છુપાવવામાં આવ્યા હતા અને અન્ય દોષારોપક વસ્તુઓની શોધ તેમની વર્તણૂક અંગે સ્પષ્ટપણે બોલે છે, કારણ કે એ પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૮ હેઠળ પુરાવામાં ગ્રાહ્ય છે. આ સંદર્ભમાં અમે પ્રકાસ ચંદ વિ. રાજ્ય (દિલ્હી પ્રશાસન) (૧૯૭૯) ૩ એસસીસી ૮૦માંના ચુકાદાનો લાભપૂર્વક ઉલ્લેખ કરી

શકીએ છીએ, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે હિમાચલ પ્રદેશ પ્રશાસન વિ. ઓમ પ્રકાશ (૧૯૭૨) ૧ એસસીસી ૨૪૯ના નિર્ણયનો સંદર્ભ લઈને નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

૮. ...એવા વ્યક્તિના વર્તન વચ્ચે, જેમના વિરુદ્ધ ગુનો આક્ષેપિત કરવામાં આવ્યો હોય, જે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૮ હેઠળ સ્વીકાર્ય છે, જો તેવો વર્તન કોઈ મુદ્દાસર તથ્ય અથવા સંબંધિત તથ્યથી પ્રભાવિત હોય, અને તપાસ દરમિયાન પોલીસ અધિકારી સમક્ષ કરાયેલ નિવેદન વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ છે, જે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૬૨થી અવરોધિત છે. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૬૨ દ્વારા જે બહિષ્કૃત કરવામાં આવ્યું છે તે તપાસ દરમિયાન પોલીસ અધિકારી સમક્ષ કરાયેલ નિવેદન છે અને તપાસ દરમિયાન પોલીસ અધિકારી દ્વારા સામનો કરાવવામાં આવે કે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે ત્યારે આક્ષેપિત વ્યક્તિના વર્તન સંબંધિત એવા પુરાવા નથી, જે નિવેદન સમાન ન હોય. ઉદાહરણ તરીકે, માત્ર આ પરિસ્થિતિનો પુરાવો કે આક્ષેપિત વ્યક્તિ પોલીસ અધિકારીને લઈને ગઈ હતી અને જ્યાં ચોરાયેલ માલસામાન અથવા ગુનો આચરવામાં ઉપયોગમાં લેવાયાં હોઈ શકે તેવા હથિયારો છુપાવવામાં આવ્યા હતા તે સ્થળ બતાવ્યું હતું, તે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૮ હેઠળ વર્તન તરીકે સ્વીકાર્ય રહેશે, ભલે આવા વર્તન સાથે સમકાલીન કે પૂર્વવર્તી આક્ષેપિતનું કોઈ નિવેદન પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૨૭ના વ્યાપમાં આવે કે ન આવે.

૭૭ એ.એન. વેંકટેશ વિ. કર્ણાટક રાજ્ય [(૨૦૦૫) ૭ એસસીસી ૭૧૪], માં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે:

૯. પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૮ના પરિબળે, આરોપીનું વર્તન સંબંધિત છે, જો એવું વર્તન વિવાદાસ્પદ હકીકત અથવા સંબંધિત હકીકત પર અસર કરે અથવા તેનાથી પ્રભાવિત થાય. એવી પરિસ્થિતિનું સાક્ષ્ય, સ્વરૂપે જ, કે આરોપીએ પોલીસ અધિકારીને તે સ્થળ બતાવ્યું જ્યાં અપહૃત બાલકનો મૃતદેહ મળ્યો હતો અને તેમના બતાવ્યા મુજબ મૃતદેહ ખોદી કાઢવામાં આવ્યો હતો, કલમ ૮ હેઠળ વર્તનરૂપે ગ્રાહ્ય રહેશે, ભલે આરોપી દ્વારા આવા વર્તન સાથે સમકાલીન અથવા પૂર્વે કરાયેલ નિવેદન કલમ ૨૭ની પરિધિમાં આવે કે નહીં, તેમ આ અદાલતે પ્રકાશચંદ વિ. રાજ્ય (દિલ્લી પ્રશાસન) (૧૯૭૯) ૩ એસસીસી ૯૦ માં ઠરાવ્યું છે. અપીલકર્તા આરોપીઓ દ્વારા કરાયેલ ખુલાસા નિવેદન (આંક પી ૧૫ અને પી ૧૬) પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળ ગ્રાહ્ય ન ગણીએ તોપણ, તે કલમ ૮ હેઠળ સંબંધિત છે. તપાસ અધિકારી તથા સ્થલમહાજર સાક્ષી ફ.પ.સા. નં. ૧, ૨, ૭ અને ફ.પ.સા. નં. ૪નું એ સાક્ષ્ય કે આરોપીઓ તેમને સ્થળ પર લઈ ગયા હતા અને મૃતદેહ ક્યા સ્થળે દફનાવવામાં આવ્યો હતો તે બતાવ્યું હતું, આરોપીના વર્તન તરીકે કલમ ૮ હેઠળ ગ્રાહ્ય પુરાવો છે. એ-૧ અને એ-૨નું તે સ્થળે હાજર હોવું જ્યાં ખંડણીની માંગ પૂરી કરવાની હતી અને પોલીસ ટુકડીને જોઈને તેમનો ભાગી જવાનો કૃત્ય, એક સંબંધિત પરિસ્થિતિ છે અને પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૮ હેઠળ ગ્રાહ્ય છે.

૭૮ આ બાબતે ન્યાયનિર્ણયોનો અતિશય વધારો કરવાની આવશ્યકતા નથી. અમારા મતાનુસાર, અપીલકર્તા આરોપીઓની ધરપકડ બાદ તેમના દ્વારા કરવામાં આવેલ વિવિધ ખુલાસાઓના આધારે તપાસ અધિકારીએ શોધી કાઢેલ તથ્યો પર નીચલી અદાલતે યોગ્ય રીતે આધાર રાખ્યો છે. તમામ પંચનામાઓ પંચ સાક્ષીઓ દ્વારા સાબિત કરવામાં આવ્યા છે.

૭૯ સર્વોચ્ચ અદાલતે સનાતન નસ્કર અને અન્ય વિ. પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય [(૨૦૧૦) ૮ એસ.સી.સી. ૨૪૯ : (એ.આઈ.આર. ૨૦૧૦ એસ.સી. ૩૫૭૦ : ૨૦૧૦ એ.આઈ.આર. એસ.સી.ડબ્લ્યુ. ૪૪૪૫)] ના મામલે, જ્યાં અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું (પરિચ્છેદ ૧૩ અને ૧૪ માં એ.આઈ.આર., એ.આઈ.આર. એસ.સી.ડબ્લ્યુ.) :

૨૭. એ બાબતે કોઈ વિવાદ હોઈ શકતો નથી કે આ પરોક્ષ પુરાવાનો કેસ છે, કારણ કે ઘટનાના સમયે કોઈ પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષી હાજર ન હતો. કાયદાનો સ્થિર સિદ્ધાંત એ છે કે આરોપીને દંડિત કરી શકાય જો તેને પરોક્ષ પુરાવાના કેસમાં પણ દોષિત ઠરાવવામાં આવે, શરતે કે ફરિયાદ પક્ષ વાજબી સંદેહથી પર સમગ્ર ઘટનાઓ અને પરિસ્થિતિઓની એવી સંપૂર્ણ કડી સાબિત કરવામાં સમર્થ હોય, જે નિશ્ચિતપણે, પરિસ્થિતિ અનુસાર, સંદિગ્ધ અથવા આરોપીની સંડોવણી અને દોષિતતા તરફ સંકેત કરે. માત્ર આ કારણે કે કેસમાં કોઈ પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષી નથી, આરોપીને નિર્દોષ છૂટકારાનો હક મળતો નથી. એટલું જ સત્ય છે કે પરોક્ષ પુરાવાના આધાર પર પણ, તે સંબંધિત સ્વીકાર્ય સિદ્ધાંતોની સંતોષજનકતા હેઠળ, આરોપીને દોષિત ઠેરવી શકાય છે.

૨૮. આ અદાલતની ત્રણ-ન્યાયાધીશોની પીઠે શરદ બિરધીચંદ સારદા વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (એઆઈઆર ૧૯૮૪ એસસી ૧૬૨૨) માં નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું (એસસીસી પૃ. ૧૮૪-૮૫, પેરા ૧૫૨-૫૪) : (એઆઈઆરના પેરા ૧૫૧) :

૧૫૨. વડી અદાલત દ્વારા આધારરૂપ માનવામાં આવેલા કેસોની ચર્ચા કરતાં પૂર્વે, અમે માત્ર પરિસ્થિતિસાધ્ય પુરાવા પર આધારિત ફોજદારી કેસમાં આવશ્યક પુરાવાની પ્રકૃતિ,

સ્વરૂપ અને અનિવાર્ય સાબિતીના વિષય પર કેટલાંક નિર્ણયોનો ઉલ્લેખ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. આ અદાલતનો સર્વાધિક મૂળભૂત અને પ્રાથમિક નિર્ણય હનુમંત ગોવિંદ નર્ગુડકર વિ. મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય (એ.આઈ.આર. ૧૯૫૨ સર્વોચ્ચ અદાલત ૩૪૩) છે. આ કેસનું અનુગામી અનેક પછીના નિર્ણયો સુધી આ અદાલત દ્વારા સર્વત્ર અનુસરણ અને અમલ કરવામાં આવ્યો છે; ઉદાહરણરૂપે, તુફેલ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય તથા રામ ગોપાલ વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૨ સર્વોચ્ચ અદાલત ૬૫૬)ના કેસો. હનુમંત કેસમાં (એ.આઈ.આર. પૃ. ૩૪૫-૪૬, પરા ૧૦) મહાજન, ન્યાયાધીશે જે ઠરાવ્યું છે, તે ઉદ્ધૃત કરવું ઉપયોગી રહેશે:

૧૦. ... એ સ્મરણમાં રાખવું યોગ્ય છે કે જે પ્રસંગોમાં પુરાવા પરિસ્થિતિજન્ય સ્વરૂપના હોય, તે પ્રસંગો, જેમાંથી દોષિતતાનો નિષ્કર્ષ કાઢવાનો હોય, પ્રાથમિક રીતે સંપૂર્ણપણે સ્થાપિત થયેલા હોવા જોઈએ, અને એ રીતે સ્થાપિત તમામ તથ્યો માત્ર આરોપીની દોષિતતાની પરિકલ્પના સાથે જ સુસંગત હોવા જોઈએ. વધુમાં, તે પ્રસંગો નિશ્ચિતાકારી સ્વરૂપ અને પ્રભાવવાળા હોવા જોઈએ અને એવા હોવા જોઈએ કે જે સાબિત કરવાની પ્રસ્તાવિત એક પરિકલ્પના સિવાયની દરેક પરિકલ્પનાને બાકાત કરે. બીજા શબ્દોમાં, પુરાવાની એવી કડી હોવી જોઈએ કે જે એટલી હદ સુધી સંપૂર્ણ હોય કે આરોપીની નિર્દોષતાને અનુકૂળ કોઈ વાજબી આધાર છોડે નહીં, અને તે એવી હોવી જોઈએ કે જે દર્શાવે કે સર્વ માનવીય સંભાવના મુજબ આ કૃત્ય આરોપી દ્વારા જ કરવામાં આવ્યું હતું.

૧૫૩. આ નિર્ણયનું નજીકથી વિશ્લેષણ કરતાં જણાય છે કે આરોપી વિરુદ્ધનો મામલો સંપૂર્ણપણે સ્થાપિત થયો હોવાનું કહેવાય તે પહેલાં નીચેની શરતો પૂર્ણ થવી આવશ્યક છે:

(૧) દોષનો નિષ્કર્ષ કાઢવા માટે જે પરિસ્થિતિઓ આધારરૂપ બને છે, તે પૂર્ણપણે સ્થાપિત થવી જોઈએ. અહીં નોંધનીય છે કે આ અદાલતે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે સંબંધિત પરિસ્થિતિઓ ‘મસ્ટ’ અથવા ‘શુડ’ હોવી જોઈએ, અને ‘મેઈ બી’ સ્થાપિત થવી જોઈએ નહીં. ‘મેઈ બી પ્રૂડ’ અને ‘મસ્ટ બી’ અથવા ‘શુડ બી પ્રૂડ’ વચ્ચે માત્ર વ્યાકરણિક જ નહીં, પણ કાનૂની ભેદ પણ છે, જેમ કે આ અદાલતે શિવાજી સહાબરાવ બોબડે વિ. રાજ્ય મહારાષ્ટ્ર (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૩ એસ.સી. ૨૬૨૨) માં ઠરાવ્યું હતું, જ્યાં નીચે મુજબની ટિપ્પણીઓ કરવામાં આવી હતી: [એસ.સી.સી. પૃ. ૮૦૭, પેરા ૧૯ : એસ.સી.સી. (કી.) પૃ. ૧૦૪૭] : (એ.આઈ.આર. નો પેરા ૧૯) :

૧૯. ... નિઃસંદેહ, મૂળભૂત સિદ્ધાંત એ છે કે અદાલત દોષિત ઠરાવે તે પહેલાં આરોપી ગુનાહિત હોવો જ જોઈએ, ફક્ત હોઈ શકે એવો નહીં; અને “હોઈ શકે” અને “હોવો જ જોઈએ” વચ્ચેનું માનસિક અંતર લાંબું છે, જે અસ્પષ્ટ અનુમાનોને નિશ્ચિત નિષ્કર્ષોથી અલગ પાડે છે. (મૂળમાં ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

(૨) આ રીતે સ્થાપિત થયેલા તથ્યો માત્ર આરોપીની દોષિતતાની કલ્પના સાથે જ સુસંગત હોવા જોઈએ, એટલે કે, આરોપી દોષિત છે તે સિવાય બીજી કોઈપણ કલ્પનાથી તેમનું સમજૂતીકરણ શક્ય ન હોવું જોઈએ,

(૩) પરિસ્થિતિઓ નિશ્ચિત સ્વરૂપ અને પ્રવૃત્તિની હોવી જોઈએ,

(૪) તેમણે સાબિત કરવાના એકમાત્ર અનુમાન સિવાયની સંભવિત દરેક અન્ય અનુમાનને બાકાત રાખવા જોઈએ, અને

(૫) પુરાવાની એવી સાંકળ હોવી જોઈએ કે જે એટલી સંપૂર્ણ હોય કે આરોપીની નિર્દોષતા સાથે સુસંગત નિષ્કર્ષ કાઢવા માટે કોઈ વાજબી આધાર બાકી ન રહે, અને જે દર્શાવે કે સર્વ માનવીય સંભાવના મુજબ આ કૃત્ય આરોપીએ જ કર્યું હતું.

૧૫૪. આ પાંચ સુવર્ણ સિદ્ધાંતો, જો અમે એમ કહી શકીએ, તો પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા આધારિત કેસના પુરાવા માટેના પંચશીલનું નિર્માણ કરે છે.

૮૦ વિલિયમ વિલ્સ દ્વારા ટી. અને જે.ડબલ્યુ. જોહ્નસન એન્ડ કંપની ૧૮૭૨ દ્વારા પ્રકાશિત પરિસ્થિતિજન્ય સાક્ષ્યના સિદ્ધાંતો પરના એક નિબંધમાં, તેને નીચે મુજબ સમજાવવામાં આવ્યું છે:

સીધી સાક્ષીમાં, જો રિલેટરકોની વાતને માન્યતા આપવામાં આવે, તો સાંભળવાની ક્રિયા અને વિશ્વાસ કરવાની ક્રિયા, વાસ્તવમાં એવું ન હોવા છતાં, એક જ સમયે થયેલી જણાય છે. પરંતુ પરિસ્થિતિસાક્ષ્યના આધારે નિર્ધારણ કરવાનું આવે ત્યારે સ્થિતિ ઘણું ભિન્ન હોય છે, કારણ કે તે સંબંધમાં અપાતો નિર્ણય સ્વભાવતઃ અનુમાનજન્ય હોય છે. તથ્યો અને અનુમાન વચ્ચે કોઈ પ્રત્યક્ષ આવશ્યક સંબંધ દેખાતો નથી; તથ્યો સાચા હોઈ શકે છે અને અનુમાન ભૂલભર્યું પણ હોઈ શકે છે, અને સમાન કે અનુરૂપ પરિસ્થિતિઓમાં અવલોકનના પરિણામો સાથે સરખામણી કરીને જ

આપણે આપણા નિષ્કર્ષોની ચોકસાઈમાં વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. ?

પ્રીસમ્પ્ટિવ શબ્દનો વારંવાર પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવાના સમાનાર્થી તરીકે ઉપયોગ થાય છે; પરંતુ કડક અર્થમાં તેનો એવો ઉપયોગ થતો નથી. "પ્રીઝમ્પ્શન" શબ્દ, શબ્દના સ્વરૂપે જ, તથ્યોમાંથી કરવામાં આવતો અનુમાન સૂચવે છે; અને પુરાવાત્મક તથ્યોને લાગુ પાડવામાં આવેલ વિશેષણ "પ્રીસમ્પ્ટિવ" તથ્યો અને અનુમાન વચ્ચેના કોઈક સંબંધની નિશ્ચિતતા સૂચવે છે. પરિસ્થિતિઓ સામાન્ય રીતે, પરંતુ આવશ્યકરૂપે નહીં, વિશિષ્ટ અનુમાનો તરફ દોરી જાય છે; કારણ કે તથ્યો નિર્વિવાદ હોઈ શકે છે, છતાં મુખ્ય તથ્ય સાથે તેમનો સંબંધ માત્ર દેખીતી અને વાસ્તવિક નહીં પણ હોય; અને સંબંધ વાસ્તવિક હોય ત્યારે પણ, તારણ ખોટું હોઈ શકે છે. તેથી, પરિસ્થિતિજન્ય અને પ્રીસમ્પ્ટિવ પુરાવા જાતિ અને પ્રજાતિની જેમ પરસ્પર ભિન્ન છે.

પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવાનું બળ અને અસર તેની એ અસમંજસતા અને આથી ઊભી થતી અસમર્થતા પર આધાર રાખે છે કે તે જે તથ્યના સત્યને સાબિત કરવા રજૂ કરવામાં આવે છે, તેના સિવાય અન્ય કોઈ અનુમાનના આધારે તેની કોઈ વ્યાખ્યા કે ઉકેલ થઈ શકે; આ દલીલી પદ્ધતિ રિડક્ટિવો એડ એવ્સર્ડમ દ્વારા કરવામાં આવતી પ્રદર્શનની પદ્ધતિને સમાન છે. "

૮૧ આમ, ઉપરોક્તને ધ્યાનમાં લેતાં, અદાલતે પરોક્ષ પુરાવાના કેસનો ઉપરોક્ત સ્થિર થયેલ કાનૂની સિદ્ધાંતોના પ્રકાશમાં વિચાર કરવો પડે છે. પરોક્ષ પુરાવાના કેસમાં, ચુકાદો મૂળભૂત રીતે અનુમાનાધારિત જ રહે છે. સ્થાપિત થયેલ હકીકતો પરથી અનુમાન કાઢવામાં આવે છે, કારણ કે પરિસ્થિતિઓ ચોક્કસ અનુમાનો તરફ દોરી જાય છે. અદાલતે એ બાબતે

અનુમાન કાઢવું પડે છે કે પરિસ્થિતિઓની કડી પૂર્ણ છે કે કેમ, અને જ્યારે તેમાંની પરિસ્થિતિઓને સંયુક્ત રીતે વિચારવામાં આવે, ત્યારે તે માત્ર અચૂક નિષ્કર્ષ તરફ જ દોરી જવી જોઈએ કે આરોપી જ સંબંધિત અપરાધનો કર્તા છે. આમ સ્થાપિત થયેલ તમામ પરિસ્થિતિઓ નિર્વિવાદ સ્વરૂપની હોવી જોઈએ, અને માત્ર આરોપીની દોષિતતાની ધારણને જ સુસંગત હોવી જોઈએ.

૮૨ ઉપર ઉલ્લેખિત અને ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા આધારિત સર્વ પરિસ્થિતિઓ ફરિયાદ પક્ષે નિર્વિવાદ રીતે સાબિત કરી છે. તે વિશિષ્ટ છે અને દૃઢપ્રમાણિક સ્વરૂપની છે, અને તે સર્વ અનિવાર્યપણે એ નિષ્કર્ષ તરફ દોરી જાય છે કે મૃતકની હત્યા કરવાના ગુનામાં માત્ર અપીલકર્તાઓ જ દોષી હતા. નિર્વિવાદ રીતે સાબિત થયેલી તમામ પરિસ્થિતિઓ માત્ર અપીલકર્તાઓની દોષિતતાની પરિકલ્પનજ સુસંગત છે અને તેમની નિર્દોષિતાથી સંપૂર્ણપણે અસંગત છે. વિવિધ ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓની જેરોક્ષપરીક્ષણમાં જ નહીં, પરંતુ દલીલો દરમિયાન પણ, ફરિયાદ પક્ષના કોઈપણ સાક્ષીએ આવી ઘોર ગુનાહિત કૃત્યમાં અપીલકર્તાઓને ખોટી રીતે સંડોવ્યા હોય તેવું શા માટે, તેનું કોઈ કારણ દર્શાવવામાં આવ્યું નથી. કોઈપણ સાક્ષીને તેમને ખોટી રીતે સંડોવવાનો કોઈ પ્રેરણાસ્ત્રોત ન હતો. કોઈનું પણ તેમની સાથે કોઈ વૈરભાવ ન હતું. ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા રજૂ કરાયેલા સાક્ષીઓ જેરોક્ષપરીક્ષણની કસોટી પર સારી રીતે ખરા ઉતર્યા છે અને તેમની વિશ્વસનીયતા તથા ભરોસાપાત્રતા કોઈપણ રીતે ખંડિત થઈ નથી. ઉપર ચર્ચ્યા મુજબ, ફરિયાદ પક્ષે સાબિત કરેલી તમામ પરિસ્થિતિઓ સ્વરૂપે નિષ્કર્ષાત્મક અને વિગતોમાં વિશિષ્ટ છે. તે માત્ર અપીલકર્તાઓની દોષિતતાની પરિકલ્પનજ સુસંગત છે અને તેમની નિર્દોષિતાથી સંપૂર્ણપણે અસંગત છે. તેથી, અમે નીચલી અદાલત સાથે પૂર્ણ સહમત છીએ કે ફરિયાદ પક્ષે વાજબી સંશયથી પરે અપીલકર્તાઓની દોષિતતા સાબિત કરી છે અને તેથી અમે ભારતીય દંડ સંહિતાની ધારા ૩૦૨, ૩૬૩, ૩૬૪એ, ૨૦૧ અને ૧૨૦બિ વાંચિત ૩૪ તથા ૧૧૪ હેઠળના

ગુનાઓ માટે તેમની દોષસિજ્જાને યથાવત્ રાખીએ છીએ. સર્વોચ્ચ અદાલતે ધર્મ દાસ વધવાણી વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય, AIR ૧૯૭૫ SC ૨૪૧ માં જેવું જણાવ્યું છે, તે મુજબ જો ગુનાને દંડિત કરવો હોય તો, તાંતણાની જાળ જેવી બારીકીઓએ વાસ્તવિક મૂલવણી સામે ઝુકી જવું પડશે. વાજબી સંશયના લાભનો નિયમ એવો અર્થ કરતો નથી કે હલકી વાળ નીરાશાની દરેક લહેર સામે વળી જાય. ન્યાયાધીશો વધુ દૃઢ સ્વભાવના બનેલા હોય છે અને તેઓએ પરિસ્થિતિજન્ય કે સીધા પુરાવામાંથી નીકળતા વાજબી અનુમાનોનો વ્યવહારુ દૃષ્ટિકોણ અપનાવવો જોઈએ.

૮૩ ઉપરોક્ત સંદર્ભમાં, અમે નોંધ કરી શકીએ છીએ કે અપીલકર્તાઓમાંથી કોઈએ પણ તેમના નિવેદનો નોંધવામાં આવ્યા સમયે, દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૩૧૩ હેઠળ તેમના સમક્ષ મૂકવામાં આવેલી દોષારોપક પરિસ્થિતિઓ બાબતે કોઈ સ્પષ્ટીકરણ રજૂ કર્યું નહોતું. ધૂંધળા ઇનકાર સિવાય તેમણે વધુ કંઈ જણાવ્યું નથી. હકીકતમાં, તેમને થયેલી ઇજાઓ સંબંધિત પ્રશ્નના જવાબમાં પણ તેમણે ઇનકાર કરવાનો જ રસ્તો અપનાવ્યો, જ્યારે તે હકીકત અનુસંધાન અધિકારી અને ડોક્ટરોની મૌખિક સાક્ષી દ્વારા વિધિવત સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી. સુસ્થાપિત કાયદો છે કે દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૩૧૩ હેઠળનું નિવેદન ઢિગુણ હેતુ સાધે છે, પ્રથમ, આરોપીને તેમના વર્તન અંગે સ્પષ્ટીકરણ આપવાની તક આપવા માટે, અને દ્વિતીય, સ્થાપિત થયેલી હકીકતોના ઇનકારોને તેમની વિરુદ્ધ દોષારોપક પુરાવા તરીકે ઉપયોગમાં લેવા માટે. આ સંદર્ભમાં, અમે સર્વોચ્ચ અદાલતના કેટલાક નિર્ણયોને સંદર્ભિત કરી શકીએ છીએ.

૮૪ આસફ અલી વિ. આસામ રાજ્યના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે [(૨૦૦૮) ૧૬ એસસીસી ૩૨૮ : (એઆઈઆર ૨૦૦૮ એસસી (સપ્લી.) ૬૫૪ :

૨૦૦૮ એઆઈઆર એસસીડબ્લ્યુ ૫૬૦૮)] નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું છે (એઆઈઆરના પરા ૧૩, એઆઈઆર એસસીડબ્લ્યુ):

"૨૧. સંહિતાની કલમ ૩૧૩ અદાલત પર ફરજ આરે છે કે તે તપાસ અથવા ટ્રાયલમાં આરોપીને એવા પ્રશ્નો પૂછે, જેથી તે પોતાના વિરુદ્ધ પુરાવામાં પ્રગટ થતી કોઈપણ પરિસ્થિતિ સમજાવી શકે. આથી આવશ્યક અનુસંગરૂપે એવું નીકળે છે કે આરોપી વિરુદ્ધ પુરાવામાં પ્રગટ થતી દરેક તાત્વિક પરિસ્થિતિ તેને વિશિષ્ટ રીતે, સ્પષ્ટપણે અને અલગથી પૂછવી આવશ્યક છે અને તેમ ન કરવું ગંભીર પ્રક્રિયાત્મક અનિયમિતતા બને છે, જેનાથી, જો આરોપીને હાનિ પહોંચી હોવાનું જણાય, તો ટ્રાયલ અપ્રભાવી બને છે.

૩૨. સંહિતાની કલમ ૩૧૩નો હેતુ અદાલત અને આરોપી વચ્ચે સીધો સંવાદ સ્થાપિત કરવાનો છે. જો પુરાવામાં કોઈ મુદ્દો આરોપી વિરુદ્ધ મહત્વનો હોય અને દોષસિદ્ધિ તેનો આધાર લઈને કરવાની ઈચ્છા હોય, તો આરોપીને તે બાબત અંગે પ્રશ્ન કરવામાં આવે અને તેને તેનું સ્પષ્ટીકરણ આપવા તક આપવામાં આવે તે યોગ્ય અને વાજબી છે. જ્યાં ફરિયાદ પક્ષના પુરાવામાં દોષારોપક સામગ્રી અંગે નીચલી અદાલતે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રશ્ન પૂછ્યો ન હોય, ત્યાં તે વિચારણાને દૂષિત કરી દેશે. નિઃસંદેહ, આ સર્વે એ શરતે આધીન છે કે શું તેણે ન્યાયના હિતભંગ અથવા પૂર્વગ્રહ સર્જ્યો છે. આ અદાલતે પણ એસ. હરનામ સિંહ વિ. રાજ્ય (દિલ્લી પ્રશા.) (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૬ એસ.સી. ૨૧૪૦) માં, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૮૮ ની કલમ ૩૪૨ (સંહિતાની કલમ ૩૧૩ને અનુરૂપ) સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે, સમાન અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો. નીચલી અદાલત દ્વારા આરોપીને દોષારોપક સામગ્રીના સંબંધિત તથ્યોની સૂચના ન આપવાથી ફરિયાદ

પક્ષનો કેસ વધુ નબળો બને છે. સંહિતાની કલમ ૩૧૩ હેઠળ આરોપીના નિવેદનનું લેખન કોઈ નિરર્થક કૃત્ય નથી." ફરીથી, મનુ સાઓ વિ. બિહાર રાજ્ય [ (૨૦૧૦) ૧૨

એસસીસી ૩૧૦ : (૨૦૧૨ એઆઈઆર એસસીડબ્લ્યુ ૬૧૩૮) (એઆઈઆર એસસીડબ્લ્યુનો પરા ૮)], અદાલતી ખંડપીઠના

સર્વોચ્ચ અદાલતે ઉપરોક્ત અભિપ્રાયને નીચે મુજબ પુનઃદઢ કર્યો છે :

૧૨. ચાલો, આ સંહિતાની કલમ ૩૧૩ દંડ પ્રક્રિયા સંહિતા તથા ચુકાદાઓ દ્વારા પ્રતિપાદિત કાનૂની સિદ્ધાંતોના મૂળભૂત લક્ષણોની તપાસ કરીએ, જે યોગ્ય અમલ માટે માર્ગદર્શક પરિબળો છે અને સંહિતાની કલમ ૩૧૩ ની જોગવાઈઓમાંથી ઉદ્ભવતા પરિણામો છે.

૧૩. અગાઉ પણ નોંધવામાં આવ્યું છે તેમ, સંહિતાની કલમ ૩૧૩ હેઠળ આરોપીના નિવેદનનો અભિલક્ષ્ય આરોપી વિરુદ્ધના સમગ્ર દોષારોપક પુરાવાને તેના સમક્ષ મૂકવાનો છે, જેથી ફોજદારી પક્ષના પુરાવામાં તેના વિરુદ્ધ દેખાતી દોષારોપક પરિસ્થિતિઓની સ્પષ્ટતા કરવા તેને અવસર મળી શકે. તે જ સમયે, જો તે ઈચ્છે તો, ગુનામાં તેની સંડોવણી છે કે નથી તે બાબતે પોતાનું વર્તન અથવા કારણો રજૂ કરવાની પણ તેને મંજૂરી આપવાની છે. અદાલતને આરોપીની પૂછપરછ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે, પરંતુ ફક્ત ત્યારે જ જ્યારે ફોજદારી પક્ષના પુરાવાની કાર્યવાહી પૂર્ણ થઈ હોય. આ અદાલત પર ફરજિયાત જવાબદારી છે અને તેની પાલના સુનિશ્ચિત કરવા ઉપરાંત અદાલતે એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આરોપીને પોતાનું વર્તન સમજાવવાની ન્યાયસંગત તક મળે. આરોપી પાસે મૌન રહેવાનો, સાદી નકારી સાથે, વિકલ્પ છે અથવા વૈકલ્પિક રીતે, આરોપિત ગુનાના આચરણમાં તેની સંભવિત સંડોવણી અંગે

પોતાનું વર્જન અને કારણો સમજાવવાનો વિકલ્પ છે. આ એવો નિવેદન છે જે આરોપી અન્ય પક્ષને તેની જરૂર કરવાની હક વિના અને ભય વગર આપે છે. જો કે, જો કરાયેલા નિવેદનો ખોટા હોય, તો અદાલત વિરૂદ્ધ અનુમાન કાઢવા અને આવશ્યકતા મુજબ, કાયદા અનુસાર અનુગામી આદેશો પસાર કરવા અધિકૃત છે. મુખ્ય હેતુ અદાલત અને આરોપી વચ્ચે સીધો સંવાદ સ્થાપિત કરવાનો અને આરોપી સમક્ષ દરેક મહત્વપૂર્ણ દોષારોપક પુરાવો મૂકવાનો તથા તેને જવાબ આપવા અને સ્પષ્ટીકરણ આપવા તક આપવાનો છે. આપું નિવેદન નોંધાઈ ગયા પછી, અદાલતે વિચારવાનો આગળનો પ્રશ્ન એ રહે છે કે તપાસ અને ટ્રાયલ દરમિયાન આપું નિવેદન કેટલી હદ સુધી તથા કયા પરિણામો સાથે ઉપયોગમાં લઈ શકાય. સમયની સાથે, અદાલતોએ આ સંકલ્પનાનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે અને હવે ફોજદારી ન્યાયશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં તેને વધારે કે ઓછી હદે નિશ્ચિતતા પ્રાપ્ત થઈ છે.

૧૪. આરોપીના નિવેદનનો ઉપયોગ આરોપી દ્વારા, જો કોઈ હોય તો, કરવામાં આવેલ સ્વદોષમુક્તિ સ્વરૂપની સ્વીકૃતિની સત્યતા તપાસવા માટે થઈ શકે છે. તેને કોઈ પણ તપાસ કે વિચારણાવિચારણામાં ધ્યાનમાં લઈ શકાય છે, પરંતુ તેમ છતાં તે કેસમાં કડક અર્થમાં પુરાવો નથી. કલમ ૩૧૩(૪) ની જોગવાઈ સ્પષ્ટપણે ઉપબંધ કરે છે કે આરોપી દ્વારા આપવામાં આવેલા જવાબોને આવી તપાસ અથવા વિચારણાવિચારણામાં ધ્યાનમાં લઈ શકાય છે અને અન્ય કોઈ પણ તપાસ અથવા વિચારણાવિચારણામાં, અન્ય કોઈ પણ એવા ગુના બાબતે, જેમાં એવા જવાબો તે દ્વારા તે ગુનો કર્યો હોવાનું દર્શાવવાનું વલણ ધરાવતા હોય, આરોપી સામે પુરાવા તરીકે રજૂ કરી શકાય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, સંહિતાની જોગવાઈઓ મુજબ તેનો ઉપયોગ પરવાનગીય છે, પરંતુ તેની પોતાની મર્યાદાઓ છે. અદાલતો આરોપીના નિવેદનના કોઈ એક ભાગ પર આધાર રાખી શકે છે અને

ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા તેની વિરુદ્ધ રજૂ કરાયેલા અન્ય પુરાવાને ધ્યાનમાં લઈને તેને દોષિત ઠેરવી શકે છે; તેમ છતાં, કલમ હેઠળ કરવામાં આવેલા એવા નિવેદનોને એકલપણે નહીં, પરંતુ ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા રજૂ કરાયેલા પુરાવા સાથે સંયુક્ત રીતે જ જોવામાં આવવા જોઈએ.

૮૫ ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતોને ધ્યાનમાં લેતાં, અપીલકર્તાઓ પાસેથી તેમની ઈજાઓ તથા તેમના વર્તન અંગે યોગ્ય સ્પષ્ટીકરણ આપવાની અપેક્ષા હતી. જોકે, તેમણે તેમનો ઈનકાર કરવાનો માર્ગ અપનાવ્યો અને હકીકતમાં, તેમને પૂછાયેલા પ્રશ્નોના ખોટા જવાબો પણ આપ્યા.

૮૬ જો આરોપીએ સીઆરપીસીની કલમ ૩૧૩ હેઠળના તેના નિવેદન દરમિયાન ખોટા અથવા અસત્ય જવાબો આપ્યા હોય, તો અદાલત તેની વિરુદ્ધ પ્રતિકૂળ અનુમાન કાઢી શકે છે.

૮૭ વર્તમાન કેસમાં, અમે સુવિચારિત અભિપ્રાય ધરાવીએ છીએ કે આરોપીઓએ પોતાનું વર્તન માત્ર તે રીતે સમજાવવામાં નિષ્ફળ ગયા નથી, જે રીતે સામાન્ય સમજબૂઝ ધરાવતા દરેક વ્યક્તિ પાસેથી અપેક્ષા રાખવામાં આવે, પરંતુ તેમણે ખોટા અને અસત્ય જવાબો પણ આપ્યા છે. વર્તમાન કેસમાં, અદાલત માત્ર પ્રતિકૂળ અનુમાન જ ખેંચતી નથી, પરંતુ આરોપીઓનું આપું વર્તન કેસને પણ ફરિયાદ પક્ષના પક્ષે ઝુકાવશે.

૮૮ કેટલાંક સાક્ષીઓએ ઘટનાના પૂર્વે મૃતકને અપીલકર્તાઓની સાથે જોયા હોવાનું સોગંદપૂર્વક નિવેદન આપ્યું છે. જ્યાં આરોપી ઘટનાથી તુરંત પૂર્વે મૃતક પીડિત સાથે છેલ્લે જોવામાં આવ્યો હોય (છેલ્લે સાથે જોવા મળ્યાનો સિદ્ધાંત), ત્યાં પીડિતનું મૃત્યુ કયા સંજોગોમાં થયું તે સમજાવવાની ફરજ આરોપી ઉપર આવી જાય છે. (સંદર્ભ: નિકા રામ વિ. હિમાચલ પ્રદેશ રાજ્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૨ એસ.સી. ૨૦૭૭; તથા ગણેશલાલ વિ. મહારાષ્ટ્ર

રાજ્ય, (૧૯૯૨) ૩ એસ.સી.સી. ૧૦૬ : (૧૯૯૨ એ.આઈ.આર. એસ.સી.ડબલ્યુ. ૧૧૭૫)). ● પુષ્ટિકરણનો કેસ: ૮૯ ન્યાયાધીશ દ્વારા ચુકાદામાં દર્શાવાયેલા કારણોને ધ્યાનમાં લઈને નીચલી અદાલતે બંને આરોપીઓ સામે મૃત્યુદંડ ફટકારવો યોગ્ય સમજ્યો છે. નીચલી અદાલત મુજબ, આ કેસ “અતિ દુર્લભમાં પણ દુર્લભ કેસ”ની શ્રેણીમાં આવે છે.

૯૦ ‘મૃત્યુદંડની સજા ફરમાવવામાં આવી’ – આ થોડાં શબ્દો કોઈપણ વ્યક્તિ, તેમાં કઠોર અપરાધી પણ સમાવેશ પામે છે, ઉપર હિંમશીતળ અસર કરશે. આપણા સમાજમાં તેના પ્રતિબંધક પ્રભાવના આધારે આવી સજા માગવામાં આવે છે, જોકે તેની પ્રતિબંધક અસર અંગે કોઈ નિશ્ચિત અભ્યાસ નથી. આપણા સમાજમાં આઘાતજનક અપરાધ કરવામાં આવ્યો હોવાથી પ્રતિકારરૂપે મૃત્યુદંડની પણ માગ કરવામાં આવે છે, જોકે ફરીથી એ બાબતનો કોઈ નિશ્ચિત અભ્યાસ નથી કે શું માત્ર પ્રતિકારથી સમાજ સંતોષ પામે છે. બીજી તરફ, એવા અભિપ્રાયો છે કે અપરાધ માટેની સજાને વધુ માનવતાવાદી દૃષ્ટિકોણથી જોવી જોઈએ અને કોઈ વ્યક્તિને ઘોર અપરાધ કરવા પ્રેરનાર કારણોની તપાસ થવી જોઈએ. એ દૃષ્ટિકોણ પણ છે કે શું એક કઠોર અપરાધીને પણ, અપરાધના પીડિતોના પ્રતિનિધિત્વ કરનારાઓ સાથે, સુધારવા, પુનર્વસાવવા અને સમાજમાં પુનઃસમાવેશિત કરવો શક્ય છે કે કેમ તે નિર્ધારિત કરવું જોઈએ [જુઓ : રાજેન્દ્ર પ્રહલાદરાવ વસનિક વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (સર્વોચ્ચ અદાલત)].

૯૧ મૃત્યાદંડની સજા ફરમાવવી અપવાદરૂપ બાબત છે અને તે માત્ર અતિ દુર્લભમાં પણ અતિ દુર્લભ કેસોમાં જ આપવી જોઈએ, એ કાનૂની સુસ્થિર સિદ્ધાંત છે. જૂના ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા હેઠળ, અદાલતોને સામાન્ય નિયમ તરીકે મૃત્યુદંડ ફરમાવવાનો પૂરતો વિવેકાધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો અને વૈકલ્પિક આજીવન સજા માત્ર અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિઓમાં જ, તે પણ

સામાન્ય નિયમથી વિલગ થવાના વિશેષ કારણો નોંધ્યા બાદ, ફરમાવી શકાય હતી. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ એ આ નિયમને ઉલટાવી દીધો છે. આજીવન કેદની સજા હવે નિયમ છે અને મૃત્યાદંડ અપવાદ છે. જો અંતે મૃત્યુદંડ ફરમાવવાનો હોય, તો અદાલતો પર વિશેષ કારણો નોંધવાની ફરજ પણ મૂકવામાં આવી છે.

૯૨ મૃત્યુદંડ લાદવો કે નહિ તે પ્રશ્ન દીર્ઘ સમયથી અદાલતોનું વિશેષ ધ્યાન આકર્ષતી અને સતત ચર્ચાસ્પદ રહી આવેલી એક જટિલ સમસ્યા રહ્યો છે. આ બાબતમાં કોઈ સ્થિર માપદંડ કે સૂત્ર વિકસિત કરવામાં આવ્યું નથી અને તેનું લાદવું પ્રત્યેક કેસના તથ્યો તથા પરિસ્થિતિઓ, ન્યાયાધીશની દૃષ્ટિ અને સમજ પર આધારિત હોવાનું જણાયું છે, જે એકબીજાથી અવિભાજ્ય છે. "અતિ દુર્લભમાં અતિ દુર્લભ કેસો" એવો શબ્દપ્રયોગ હજુ સુધી વ્યાખ્યાયિત થવાનો બાકી છે, જ્યારે માનવજીવન અંગેની ચિંતા, સંસ્કારી સમાજના માપદંડો અને અપરાધીને સુધારવાની આવશ્યકતાએ અદાલતોનું ધ્યાન આકર્ષ્યું છે. એટલું જ નહીં, આ દૃષ્ટિ પણ વ્યક્ત કરવામાં આવી છે કે મૃત્યુદંડ અપરાધી દ્વારા કરવામાં આવેલી ક્રિયા પર આધારિત હોવો જોઈએ, માત્ર કરાયેલા અપરાધ પર નહિ. અપરાધ, પીડિતો તથા અપરાધી સામે દંડની પ્રમાણિકતાનું સિદ્ધાંત અદાલતોની સર્વોચ્ચ ચિંતા રહ્યું છે.

૯૩ સર્વોચ્ચ અદાલતે હરિશ મોહનદાસ રાજપૂત વિ. રાજ્ય મહારાષ્ટ્ર, ૨૦૧૧ (૧૨) એસ.સી.સી. ૫૬ માં ઠરાવ્યું હતું કે 'અત્યંત દુર્લભમાં દુર્લભ કેસ' ત્યારે બને છે જ્યારે દોષિત વ્યક્તિ સમાજના સુમેળભર્યા અને શાંતિપૂર્ણ સહઅસ્તિત્વ માટે ઉપદ્રવ અને જોખમરૂપ બને. અપરાધ ઘોર અથવા બર્બર હોઈ શકે છે, પરંતુ તે 'અત્યંત દુર્લભમાં દુર્લભ કેસ'ની શ્રેણીમાં ન પણ આવે. એવું માનવા માટે કોઈ કારણ ન હોવું જોઈએ કે આરોપીને સુધારી શકાય કે પુનર્વસિત કરી શકાય નહીં અને તે હિંસાત્મક ફોજદારી કૃત્યોમાં લિપ્ત થવાનું

ચાલુ રાખવાની સંભાવના ધરાવે છે, જે સમાજ માટે સતત જોખમરૂપ બને. આરોપી સમાજ માટે ઉપદ્રવરૂપ હોઈ શકે છે અને આગળ પણ એવો જ રહે, તથા તેના શાંતિપૂર્ણ અને સુમેળભર્યા સહઅસ્તિત્વને ધમકી આપે. અપરાધ જે રીતે કરવામાં આવે તે એવી હોવી જોઈએ કે તે સમાજમાં તીવ્ર અને અતિશય આક્રોશ ઊભો કરે અને સમાજની સામૂહિક અંતરાત્માને ઝંઝોડી નાખે.

૯૪ સંતોષ કુમાર સિંહ વિ. રાજ્ય (૨૦૧૦) ૯ એસ.સી.સી. ૭૪૭ : (એ.આઈ.આર. ૨૦૧૧ એસ.સી. (ક્રિ.) ૧૫૦૫) માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે નિઃસંદેહ દંડ નિર્ધારણનો ભાગ કઠિન છે અને ઘણી વાર અદાલતનું મન પ્રભાવિત કરે છે, પરંતુ જ્યાં વિકલ્પ જીવનકેદ અને મૃત્યુદંડ વચ્ચેનો હોય, ત્યાં વિકલ્પો ખરેખર અત્યંત મર્યાદિત હોય છે, અને જો અદાલતને પોતે જ એક કે બીજી સજા ફરમાવામાં કેટલીક મુશ્કેલી અનુભવાય, તો ઓછો દંડ જ ફટકારવો યોગ્ય છે. "અતિ દુર્લભમાં પણ દુર્લભ" સિદ્ધાંતની પાછળનું મૂળ તત્ત્વજ્ઞાન આ જ છે.

૯૫ દોષિતોની તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલે સર્વોચ્ચ અદાલતના અનેક નિર્ણયોને આધાર રાખીને દબાવો રજૂઆત કરી કે હત્યા અતિ ફૂર અને ભયાનક હોવા છતાં પણ તે "અત્યંત દુર્લભમાંથી દુર્લભતમ કેસો"ની શ્રેણીમાં આવતી નથી, અને તેમ જ, સર્વોચ્ચ અદાલતના વિવિધ નિર્ણયો દ્વારા નિર્ધારિત માર્ગદર્શિકાઓ મુજબ જીવનકેદ એ નિયમ છે અને મૃત્યુદંડ અપવાદ છે, તેથી દોષિતને પરોલ અથવા માફી વિના આજીવન કારાવાસની સજા ફટકારવામાં આવે એવી રજૂઆત કરવામાં આવી. જ્યારે રાજ્ય તરફથી દબાવો દલીલ કરવામાં આવી કે આરોપી-દોષિતોએ પૈસાના લોભ અને લાલચ માટે એક ઘોર અપરાધ કર્યો હોવાથી તેઓ મૃત્યુદંડની સજા પામવા લાયક છે.

૯૬ બંને પક્ષોની દલીલોનું મૂલવણી કરવા માટે, આ અદાલતે મૃત્યુદંડ આપવાના સિદ્ધાંતો પાછળની તત્ત્વચિંતનાને તથા આ બાબતમાં સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા નિર્ધારિત સુસ્થિર સિદ્ધાંતોને ફરી એક વાર વિચારમાં લેવું આવશ્યક છે.

૯૭ અહીં ઉદ્દેખ કરવો પ્રાસંગિક રહેશે કે ભારતીય ફોજદારી ન્યાયશાસ્ત્ર દંડના નિવારક તથા સુધારાત્મક સિદ્ધાંતોના સંયોજન પર આધારિત છે.

૯૮ હત્યા તથા સમાન ઘોર અપરાધોના દોષિતોને ફાંસીની સજા આપવાની જોગવાઈ ભારતીય દંડ સંહિતા, ૧૮૬૦ના પ્રણયનથી કાયદાપોથીમાં અસ્તિત્વમાં છે. પરંતુ તેને પ્રદાન કરવાની પરિસ્થિતિઓ અને વિચારણાઓ પ્રક્રિયાત્મક કાયદાના સુધારાઓ દ્વારા બદલાઈ ગઈ છે. શરૂઆતમાં, મરણદંડ નિયમ હતો અને આજીવન કેદ અપવાદ હતી, પરંતુ હવે સ્થિતિ ઉલટી થઈ ગઈ છે.

૯૯ મૃત્યુદંડની સંવિધાનિક માન્યતાનો સર્વોચ્ચ અદાલતે જગમોહન સિંહ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૩ એસ.સી. ૯૪૭માં પ્રકાશિત, એવા કેસમાં વિચાર કર્યો હતો. સંવિધાનિક માન્યતા ઉપરાંત, સર્વોચ્ચ અદાલતે અન્ય દેશોમાંની સ્થિતિ, ભારતીય ફોજદારી કાનૂનની રચના, સંસદમાં પ્રસ્તાવિત વિવિધ નીતિઓ અને બિલો, ન્યાયિક વિવેકાધિકારની વ્યાપ્તિ વગેરેનો પણ વિચાર કરીને ચર્ચા કરી હતી. આ સંદર્ભે, ચર્ચાએલા મુખ્ય મુદ્દાઓ આ હતા :

અ) શું મરણદંડ કોઈ દંડવિધાત્મક હેતુ સિદ્ધ કરે છે?

ખ) વિશ્વભરના પ્રસિદ્ધ ન્યાયશાસ્ત્રીઓ અને સમાજશાસ્ત્રીઓના વિચારો, વિવિધ વિદેશી કેસો અને અન્ય દેશોમાંની સ્થિતિ;

ગ) મૃત્યુદંડને વધુ ગંભીર અથવા હળવો બનાવી શકે તેવા પરિસ્થિતિઓ;

ડી) એવા કેસો જેમાં મૃત્યુદંડ ફરમાવવામાં આવવો જોઈએ; અને

e) ન્યાયિક વિવેકાધિકારનો વ્યાપ અને માર્ગદર્શિકાઓની આવશ્યકતા.

૧૦૦ તેથી, સર્વોચ્ચ અદાલતે આ વિવાદને ૧૯૭૩માં ઘણાં પહેલાં જ નિરાકૃત કર્યો હોવા છતાં, ત્યારપછી પણ આ પ્રશ્ન સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ ફરી ફરીને ઊઠતો રહ્યો છે

૧૦૧ ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતામાં ૧૯૭૩માં કલમ ૩૫૪(૩) હેઠળ કરાયેલા સુધારા પછી, મૂલાધીન ગુનાઓમાં મૃત્યુદંડ ફટકારવા માટે અદાલત દ્વારા વિશિષ્ટ કારણો નોંધવામાં આવે તે સ્પષ્ટપણે ફરજિયાત કરવામાં આવ્યું હતું।

૧૦૨ ભારતીય ફોજદારી ન્યાયવિજ્ઞાનમાં માઈલસ્ટોન તરીકે ઓળખી શકાય તેવો આગલો મહત્વનો કેસ બચ્ચન સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્યનો કેસ છે, જે એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૮૯૮ માં પ્રકટિત થયો છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે તે કેસમાં જે સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદિત કર્યા હતા, તે એટલા દ્રઢ હતા કે તે સિદ્ધાંતોનું આજ સુધી પાલન કરવામાં આવી રહ્યું છે.

૧૦૩ મૃત્યુદંડની વાજબીપણાના પ્રશ્ન અંગે, સર્વોચ્ચ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે જો, ઉચ્છેદવાદીઓના વિરુદ્ધ મત છતાં, વિશ્વભરમાં લોકોનો

અત્યંત મોટો વર્ગ, જેમાં સમાજશાસ્ત્રીઓ, વિધાનમંડળ, વિધિવેત્તાઓ, ન્યાયાધીશો અને પ્રશાસકોનો પણ સમાવેશ થાય છે, સમાજના રક્ષણ માટે મૃત્યુદંડના મૂલ્ય અને આવશ્યકતામાં હજી પણ દૃઢ વિશ્વાસ ધરાવે છે; જો ભારતમાં પ્રવર્તમાન અપરાધ પરિસ્થિતિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં, સંસદમાં લોકપ્રતિનિધિઓ મારફતે વ્યક્ત થતું સમકાલીન જનમત છેલ્લા ત્રણ દાયકામાં વારંવાર મૃત્યુદંડને રદ કરવા અથવા તેના વિસ્તારને વિશેષરૂપે મર્યાદિત કરવાના તમામ પ્રયત્નોને, જેમાં તાજેતરમાં કરાયેલો પ્રયત્ન પણ સમાવિષ્ટ છે, નકારી ચુક્યું હોય; જો વિશ્વના મોટા ભાગના સંસ્કારિત દેશોમાં હત્યા અથવા કેટલીક જાતની હત્યા માટે મૃત્યુદંડ હજી પણ સ્વીકૃત કાયદેસર દંડ છે; જો ભારતીય સંવિધાનના રચયિતાઓ ભારતીય દંડ સંહિતા હેઠળ હત્યાના દંડરૂપે મૃત્યુદંડના અસ્તિત્વથી સંપૂર્ણપણે પરિચિત હતા; જો કાનૂન આયોગનો ઉપમો અહેવાલ અને અનુગામી અહેવાલો, જેમાં મૃત્યુદંડ જાળવી રાખવાની ભલામણ કરવામાં આવી હતી, તથા ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાના સુધારા અને તેમાં નવાં કલમ ૨૩૫(૨) અને ૩૫૪(૩)ના સમાવેશની ભલામણ કરવામાં આવી હતી, જે હત્યા તથા અન્ય મૃત્યુદંડયોગ્ય ગુનાઓમાં દોષિત ઠર્યા બાદ પૂર્વદંડ-શ્રવણ અને દંડનિર્ધારણની પ્રક્રિયા માટે પ્રાવધાન કરે છે, તે સંસદ સમક્ષ રહ્યા હતા અને સંભવતઃ સંસદે તેને વિચારમાં લીધા હતા, જ્યારે ૧૯૭૨-૧૯૭૩માં તેણે ૧૮૮૮ની સંહિતાના સુધારાનો મુદ્દો હાથ ધર્યો અને તેને ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાથી બદલવામાં આવી; તો એ કહેવું શક્ય નથી કે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨માં હત્યા માટે વૈકલ્પિક દંડરૂપે મૃત્યુદંડની જોગવાઈ અવાજબી અને જાહેર હિતવિરોધી છે. તેથી એવું નિષ્કર્ષ કાઢી શકાય કે કલમ ૩૦૨ની આક્ષેપિત જોગવાઈ, કલમ ૧૯ અને ૨૧ના શબ્દશઃ પાઠ કે તેમના આત્માને, કોઈ રીતે ભંગ કરતી નથી.

૧૦૪ ફાંસીની સજા લાદવાના વિસ્તારને માત્ર હત્યાના એક સંકુચિત વર્ગ સુધી મર્યાદિત રાખવા માટે ધોરણો અથવા નિયમો નિર્ધારિત કરતી વખતે,

બચ્ચન સિંહના મામલામાં સર્વોચ્ચ અદાલતે, મેક ગૌથા વિ. કેલિફોર્નિયા (૧૯૭૧) ૪૦૨ યુ.એસ. ૧૮૩ના કેસમાં એક અમેરિકી નિર્ણયમાંથી લેવાયેલા અવલોકનોને અનુસરીને, નોંધ્યું હતું કે "કેસોની અનંત વિવિધતા અને દરેક કેસના વિવિધ પાસાઓ સામાન્ય ધોરણોને દર્શાવે તો નિર્બોધ 'બોઈલર પ્લેટ' બનાવી દેશે અથવા એવી સ્પષ્ટ વાતનું નિવેદન બનાવી દેશે કે જેને કોઈ જ્યુરી/ન્યાયાધીશને જરૂર જ ન પડે." સર્વોચ્ચ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે એક જ વર્ગના અપરાધની અંદર પણ અનંત, અણધારી અને આગોતરી રીતે ન જાણી શકાય તેવી ભિન્નતાઓ રહેલી છે. કોઈ બે કેસ સંપૂર્ણપણે સમાન નથી. સંખ્યાબંધ સંયોજનો અને જોડાણો એવા છે કે જે માનવીય ગણનાની પૂર્વાનુમાન ક્ષમતાની બહાર છે. સજાની પ્રક્રિયાનું ધોરણીકરણ અંધ સમરૂપતાના વેદી પર ન્યાયનો બલિ આપવા તરફ વળે છે.

૧૦૫ અંતમાં, જગમોહનના કેસ (ઉપરોક્ત)માં આપેલા નિર્ણયનું અનુસરણ કરતાં, અદાલતે ઠરાવ્યું કે દંડનિર્ધારણની પ્રક્રિયા વિધાનમંડળમાંથી ચર્ચાસ્પદે આવેલ અને તે તેના ગુણદોષના આધારે પ્રતિ કેસે લવચીક તથા પ્રતિસાદી છે, જે અદાલતના વિવેકાધીન અધિકારને આધીન છે અને વિવેકાધિકારના પ્રયોગમાં કોઈ ભૂલ થાય તો તે વધુમાં સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા સુધારાને આધીન છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે નોંધ્યું કે "જગમોહનના કેસમાં, આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે દંડનિર્ધારણનો વિવેકાધીન અધિકાર સુપ્રતિષ્ઠિત સિદ્ધાંતોના આધારે ન્યાયિક રીતે, ગુનાના તમામ ભારવર્ધક તથા હળવાકારક પરિસ્થિતિઓનું સંતુલન સાધ્યા પછી પ્રયોગમાં લેવો જોઈએ."

૧૦૬ નિષ્કર્ષરૂપે, બચ્ચન સિંહના મામલે સંવિધાન પીઠે નોંધ્યું હતું કે "અતેથી એ ચિંતા વ્યક્ત કરવી આવશ્યક છે કે અદાલતો, અમારી દ્વારા સૂચિત વ્યાપક ઉદાહરણરૂપ માર્ગદર્શિકાઓની સહાયથી, આ ભારે ફરજ વધુ ને વધુ સૂક્ષ્મ કાળજી અને માનવીય સંવેદનાથી નિભાવશે, અને તેને કલમ

૩૫૪(૩)માં નિર્દિષ્ટ વિધાનસભાની નીતિના ઉચ્ચ માર્ગે દિશાનિર્દેશિત કરશે, એટલે કે હત્યાના દોષિત ઠરેલા વ્યક્તિઓ માટે આજીવન કેદ નિયમ છે અને મૃત્યુદંડ અપવાદ છે. માનવ જીવનની ગૌરવ માટેની સાચી અને અવિરત ચિંતા કાનૂની સાધન દ્વારા જીવન લેવા સામે પ્રતિરોધની ધારણા કરે છે. એવું કૃત્ય માત્ર અત્યંત દુર્લભમાં દુર્લભ એવા કેસોમાં જ કરવું જોઈએ, જ્યારે વિકલ્પરૂપ માર્ગ નિઃસંદેહપણે અસ્તિત્વમાંથી દૂર થયો હોય."

૧૦૭ આ તબક્કે, કાયદા આયોગના તેના ૩૫મા અહેવાલમાં કરેલી નોંધને પણ ધ્યાનમાં લેવી યોગ્ય છે કે "અન્ય દેશોના અનુભવો ભારત માટે નિણાયક સાબિત થઈ શકતા નથી. મૃત્યુદંડ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવતું પ્રતિબંધક નિયંત્રણ વિવિધ વર્ગોના સમાજમાં વધુ આવશ્યક છે. ભારતમાં, ખાસ કરીને વ્યાવસાયિક અપરાધીઓના સંદર્ભમાં, જો મૃત્યુદંડનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો હિંસક અપરાધોમાં વધારો થવાનો વધુ ભય છે."

૧૦૮ નવેમ્બર ૨૦૧૩માં, કેન્દ્ર સરકારે દિલ્હી વડી અદાલતના પૂર્વ મુખ્ય ન્યાયાધીશ ન્યાયમૂર્તિ અજીત પ્રકાશ શાહને ભારતની ૨૦મી કાયદા આયોગના નવા અધ્યક્ષ તરીકે નિયુક્ત કર્યા. ભારતની ૨૦મી કાયદા આયોગે ભારતમાં "મૃત્યુદંડ"ના મુદ્દા અંગે તેનો ૨૬૨મો અહેવાલ રજૂ કર્યો. આયોગે તેના અહેવાલમાં મૃત્યુદંડ એક પ્રતિરોધક સાધન હોવાનું, આંતરરાષ્ટ્રીય તથા રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં થતા પરિવર્તનો, નિર્ણય પ્રક્રિયામાં મનસ્વીપણું અને પૂર્વગ્રહની હાજરી જેવા મુદ્દાઓની ચર્ચા કરી હતી, જે આતંકવાદ સંબંધિત ગુનાઓના કેસોને છોડીને મૃત્યુદંડ રદ કરવાની ભલામણના કેટલાક કારણો હતા. આયોગે ભલામણ કરી હતી કે આતંકવાદ સંબંધિત ગુનાઓ અને યુદ્ધ ચલાવવાના કિસ્સાઓ સિવાય તમામ ગુનાઓ માટે મૃત્યુદંડ રદ કરવામાં આવે. આયોગ નીચે દર્શાવેલા કારણોના આધારે આ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યો હતો:

મૃત્યુદંડની નાબૂદી તરફ આંતરરાષ્ટ્રીય / રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન

મૃત્યુદંડ અપરાધ નિવારક તરીકે એક મિથ છે

મૃત્યુદંડનીય અપરાધોમાં દંડનિયંત્રણમાં સંપૂર્ણ મનસ્વીતા, જેના પરિણામે ઉચ્ચ અદાલતોમાં નીચલી અદાલતોના ચુકાદાઓનો ઉચ્ચ પ્રમાણમાં અસ્વીકાર થાય છે (૯૫%થી વધુ)

મૃત્યુદંડના આરોપણમાં ભૂગોળીય વિવિધતાઓ રચનાત્મક સમસ્યાઓ અને પૂર્વગ્રહનું અસ્તિત્વ વિકસતી ન્યાયશાસ્ત્ર.

આયોગના ઉપમા અહેવાલે આ મુદ્દાનો પહેલેથી જ વિચાર કર્યો હોવાથી, કાયદા આયોગે નીચેના છ પરિબલોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, જેમણે આ મુદ્દાની ફરીથી સમીક્ષા આવશ્યક બનાવી હતી.

ભારતમાં વિકાસ (સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિઓ હવે અત્યંત ભિન્ન છે)

૧૯૭૩ની ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાનો નવો કાયદો, જેમાં મૃત્યુદંડ ફટકારવામાં આવે ત્યારે વિશેષ કારણો આપવાનું જરૂરી છે

સંવિધાનિક યોગ્ય પ્રક્રિયા ધોરણોનું ઉદય

મૃત્યુદંડના મનસ્વી અને વ્યક્તિનિષ્ઠ અમલ સંબંધિત ન્યાયિક વિકાસો

તાજેતરના રાજકીય વિકાસો જેમ કે ત્રિપુરા વિધાનસભાનો ઠરાવ અને વિવિધ રાજકીય પક્ષોની ફાંસીની સજાના ઉચ્છેદ માટેની માંગ આંતરરાષ્ટ્રીય વિકાસો

અહેવાલમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે મૃત્યુદંડ અંગેના આંકડા મૃત્યુદંડના આરોપણમાં અસમાનતા અસ્તિત્વમાં હોવાનું દર્શાવે છે, જે પ્રણાલિગત અને ઢાંચાકીય વંચિતતાનું પ્રતિબિંબ છે, ખાસ કરીને સામાજિક અને આર્થિક રીતે હાંસિયામાં ધકેલાયેલાં વર્ગોનું. રાષ્ટ્રીય કાયદા યુનિવર્સિટી, દિલ્હી દ્વારા સંચાલિત મૃત્યુદંડ સંશોધન પ્રોજેક્ટે આયોગ સમક્ષ રજૂ કરેલા આંકડાઓ દર્શાવે છે કે દેશમાં મૃત્યુદંડની પંક્તિમાં રહેલા ૩૭૩ કેદીઓમાંથી ૭૫ ટકાથી વધુ પછાત વર્ગો અને ધાર્મિક લઘુમતીઓના છે. આતંકી ગુનાઓ બદલ મૃત્યુદંડની સજા પામેલા ૯૩.૫ ટકા વ્યક્તિઓ ધાર્મિક લઘુમતીઓ અથવા દલિતો છે. આંકડાઓએ એ પણ દર્શાવ્યું કે દોષિતોમાંથી લગભગ ૭૪ ટકા આર્થિક રીતે સંવેદનશીલ હતા. રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા દયાયાચિકાઓના નિકાલ તથા તેનાથી સર્જાતી વિલંબની બાબત પણ આયોગના અહેવાલમાં ચર્ચાઈ હતી. આયોગે નિષ્કર્ષ કાઢ્યો કે મૃત્યુદંડ, આજીવન કેદ જેટલું પણ, નિવારણના હેતુને સિદ્ધ કરતું નથી. આયોગે નીચેની ભલામણો કરી:

આયોગે પોલીસ સુધારાઓ, સાક્ષી સુરક્ષા યોજના અને પીડિત વળતર યોજના માટે વિવિધ જોગવાઈઓની ભલામણ કરી હતી.

આયોગનું માનવું હતું કે હવે ભારતે મૃત્યુદંડની રદબાતલ તરફ આગળ વધવાનો સમય આવી ગયો છે.

આયોગે ભલામણ કરી હતી કે આતંકવાદ સંબંધિત ગુનાઓ અને યુદ્ધ ચલાવવાના ગુનાઓ સિવાયના તમામ ગુનાઓ માટે મૃત્યુદંડ રદ કરવો જોઈએ.

૧૦૯ "સૌથી દુર્લભથી પણ દુર્લભ" કેસનો સિદ્ધાંત માછી સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્ય, ૧૯૮૩ (૩) એસસીસી ૪૭૦ : (એઆઈઆર ૧૯૮૩ એસસી ૮૫૭) માં વિચારણા માટે ઉપસ્થિત થયો હતો. સર્વોચ્ચ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે "સમુદાય સમગ્રરૂપે 'મૃત્યુદંડ ક્યારેય નહીં' સિદ્ધાંતમાં પ્રતિબિંબિત માનવતાવાદી અભિગમને કેમ સ્વીકારતો નથી, તેના કારણો શોધવા દૂર જવાનું નથી. પ્રથમ તો, આ માનવતાવાદી આધારશિલા પોતે 'જીવન પ્રત્યેની શ્રદ્ધા'ના સિદ્ધાંત પર રચાયેલી છે. જ્યારે સમુદાયનો કોઈ સભ્ય બીજાને મારીને આ જ સિદ્ધાંતનો ભંગ કરે છે, ત્યારે સમાજને આ સિદ્ધાંતની બાંધછોડ સ્વીકાર્ય ન પણ જણાય. બીજું, એ સમજવું આવશ્યક છે કે સમુદાયના દરેક સભ્યને સુરક્ષિત રીતે જીવવાનો અવકાશ, પોતાના જીવનને જોખમમાં મૂક્યા વિના, સમુદાયના રક્ષણાત્મક હાથ અને તેના દ્વારા અમલમાં મુકાયેલા કાયદાના શાસનને કારણે પ્રાપ્ત થાય છે. કાયદાના શાસનની જ હાજરી અને કાયદાની કસોટીમાં લવાઈ જવાનો ભય એવા લોકોને રોકનાર બને છે, જેઓ પોતાના હેતુ સિદ્ધ થાય તો બીજાને મારવામાં કોઈ સંકોચ રાખતા નથી. સમુદાયના દરેક સભ્ય પર આ રક્ષણ બદલ સમુદાય પ્રત્યે ઋણ છે. જ્યારે રક્ષક સમુદાયના કોઈ સભ્યને, જે પોતે હત્યારાને મારવામાંથી રક્ષણ આપે છે, મારી નાખવામાં આવે ત્યારે કૃતજ્ઞતાના સ્થાને અકૃતજ્ઞતા દર્શાવવામાં આવે છે, અથવા જ્યારે સમુદાયને લાગે કે આત્મરક્ષણના હિતમાં હત્યારાને મારી નાખવો જ પડશે, ત્યારે સમુદાય મૃત્યુદંડને માન્યતા આપીને રક્ષણ પાછું ખેંચી શકે છે. પરંતુ સમુદાય દરેક કેસમાં આવું કરશે નહીં. તે "સૌથી દુર્લભથી પણ દુર્લભ કેસોમાં" આવું કરી શકે છે, જ્યારે તેની સામૂહિક અંતરાત્મા એટલી ઘોર રીતે આઘાત પામે કે તે

ન્યાયિક સત્તાના કેન્દ્રના ધારકો પાસેથી, મૃત્યુદંડ જાળવવો યોગ્ય છે કે નહીં તે અંગેની તેમની વ્યક્તિગત મતભેદની પરવા કર્યા વિના, મૃત્યુદંડ આપવાની અપેક્ષા રાખે. ગુનાને જે હેતુથી કરવામાં આવ્યો હોય તે દષ્ટિકોણથી, અથવા ગુનો જે રીતથી કરવામાં આવ્યો હોય તે દષ્ટિકોણથી, અથવા ગુનાની સામાજિકવિરોધી અથવા ઘૃણાસ્પદ પ્રકૃતિને ધ્યાનમાં લેતાં, જેમ કે ઉદાહરણરૂપ.

### હત્યાની કરણપદ્ધતિ.

૧૧૦ જ્યારે હત્યા અત્યંત નિર્દય, વિક્રુત, શૈતાની, ઘૃણાસ્પદ અથવા અધમ રીતથી કરવામાં આવે, જેથી સમાજમાં તીવ્ર અને અતિશય રોષ ઊભો થાય. ઉદાહરણરૂપ, (૧) જ્યારે પીડિતના ઘરને તેને ઘરમાં જ જીવતાં સળગાવી દેવાના આશયથી આગ ચાંપવામાં આવે, (૨) જ્યારે પીડિતને તેની મૃત્યુ નિપજાવવા માટે અમાનવીય યાતના અથવા ફૂરતાના કૃત્યોનો ભોગ બનાવવામાં આવે, (૩) જ્યારે પીડિતના શરીરના ટુકડા કરવામાં આવે અથવા શૈતાની રીતે તેનું અંગભંગ કરવામાં આવે.

### હત્યા માટેનો પ્રેરણાસ્ત્રોત

૧૧૧ જ્યારે હત્યા એવો હેતુ લઈને કરવામાં આવે છે જે સંપૂર્ણ પતન અને નીચતા દર્શાવે? ઉદાહરણ તરીકે, જ્યારે (એ) ભાડૂતી હત્યારો પૈસા અથવા ઈનામના બદલામાં હત્યા કરે; (બી) મિલકત વારસામાં મેળવવા માટે અથવા પોતાના નિયંત્રણ હેઠળના પાત્ર, અથવા જે વ્યક્તિ ઉપર હત્યારોનો નિયંત્રણ હોય અથવા જેના પ્રતિ હત્યારો પ્રભુત્વપૂર્ણ સ્થાનમાં અથવા વિશ્વાસપાત્ર સ્થિતિમાં હોય, તેની મિલકત પર કાબૂ મેળવવા માટે, પૂર્વનિયોજિત યોજના સાથે ઠંડા મગજની હત્યા કરવામાં આવે; (સી) માતૃભૂમિના દ્રોહના ક્રમમાં હત્યા કરવામાં આવે.

ગુનાનું અસામાજિક અથવા સામાજિક રીતે નિંદનીય સ્વરૂપ

ક) જ્યારે અનુસૂચિત જાતિના અથવા અલ્પસંખ્યક સમુદાયના સભ્યની હત્યા વ્યક્તિગત કારણોસર નહીં, પરંતુ એવી પરિસ્થિતિઓમાં કરવામાં આવે કે જે સામાજિક ક્રોધ જગાવે. ઉદાહરણરૂપ, જ્યારે આવી ગુનાહીત કૃત્ય એવા વ્યક્તિઓમાં ભય પેદા કરવા અને તેમને કોઈ સ્થળેથી ભાગી જવા મજબૂર કરવા માટે, અથવા તેમને તેમની જમીનો કે તેઓ પરતિત અન્ય હકોમાંથી વંચિત કરવા માટે, કે તેમને તે સોંપી દેવા મજબૂર કરવા માટે કરવામાં આવે, જે પૂર્વના અન્યાયોને પલટાવવા અને સામાજિક સંતુલન પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે તેમને આપવામાં આવ્યા હોય.

#### ગુનાના વ્યાપની ગંભીરતા

૧૧૨ જ્યારે ગુનો અત્યંત વિશાળ પ્રમાણમાં હોય. ઉદાહરણરૂપ, જ્યારે એક જ કુટુંબના તમામ અથવા લગભગ તમામ સભ્યોના, અથવા કોઈ નિશ્ચિત જાતિ, સમુદાય કે વિસ્તારના વધુ સંખ્યામાં લોકોના, એકસાથે અનેક હત્યાકાંડ કરવામાં આવે.

#### હત્યાના ભોગની વ્યક્તિત્વતા

૧૧૩ જ્યારે હત્યાનો ભોગ બનેલો વ્યક્તિ (એ) નિર્દોષ બાળક હોય, જેણે હત્યા માટે કોઈ બહાનું, બહુ ઓછું કહેવાય તો ઉશ્કેરણી, આપી ન હોય અથવા આપી જ ન શક્યો હોય, (બી) નિરાધાર મહિલા અથવા વૃદ્ધાવસ્થા કે અશક્તિથી નિરાધાર બનેલો વ્યક્તિ હોય, (સી) જ્યારે ભોગ બનનાર સમુદાય દ્વારા તેના કરેલા સેવાકાર્યોને કારણે સામાન્ય રીતે પ્રેમિત અને આદરપાત્ર જાહેર વ્યક્તિત્વ હોય અને હત્યા વ્યક્તિગત કારણો સિવાયના રાજકીય અથવા સમાન કારણોસર કરવામાં આવી હોય.

૧૧૪ બચન સિંહના કેસ અને તે નિર્ણયમાં દર્શાવેલ માર્ગદર્શિકાઓનો ઉલ્લેખ કરતાં, મચ્છી સિંહના કેસમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચેની માર્ગદર્શિકાઓ અવલોકી હતી :

(૧) મરણાદંડરૂપ અત્યંત કઠોર દંડ માત્ર અતિ ગંભીર દોષિતતાના અતિ ગંભીર મામલામાં જ લાદવો જરૂરી નથી;

(૨) મૃત્યુદંડનો વિકલ્પ અપનાવતાં પહેલાં, 'ગુનેગાર'ની પરિસ્થિતિઓને પણ 'અપરાધ'ની પરિસ્થિતિઓ સાથે ધ્યાનમાં લેવી આવશ્યક છે.

(૩) આજીવન કેદ નિયમ છે અને મૃત્યુદંડ અપવાદ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, મૃત્યુદંડ માત્ર ત્યારે જ લાદી શકાય જ્યારે ગુનાની સંબંધિત પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લેતાં આજીવન કેદ સંપૂર્ણપણે અપૂરતી સજા જણાતી હોય, અને તેટલું જ નહીં, પરંતુ ગુનાની પ્રકૃતિ અને પરિસ્થિતિઓ તથા તમામ સંબંધિત પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લેતાં આજીવન કેદની સજા આપવાનો વિકલ્પ અંતઃકરણપૂર્વક ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેમ ન હોય ત્યારે જ :

(૪) ઉત્તેજક તથા શમનકારી પરિસ્થિતિઓનું સંતુલનપત્ર તૈયાર કરવાનું રહે છે અને તે પ્રક્રિયામાં, શમનકારી પરિસ્થિતિઓને પૂર્ણ ભાર આપવો જરૂરી છે તથા વિકલ્પનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તે પહેલાં ઉત્તેજક અને શમનકારી પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે યોગ્ય સંતુલન સાધવાનું રહે છે।

(૫) સર્વોચ્ચ અદાલતે વધુમાં અવલોકન કર્યું હતું કે ઉપરોક્ત માર્ગદર્શિકાઓનો અમલ કરવા માટે, અદાલત એ પ્રશ્ન પૂછી શકે છે કે શું અપરાધમાં એવું કંઈ અસાધારણ છે કે જે આજીવન કેદની સજા અપૂરતી બનાવે છે અને મૃત્યુદંડની આવશ્યકતા ઊભી કરે છે? (એ)

શું અપરાધની પરિસ્થિતિઓ એવી છે કે, અપરાધીની તરફેણમાં બોલતા શમનકારી સંજોગોને મહત્તમ વજન આપ્યા બાદ પણ, સજા ફટકારવા સિવાય અન્ય કોઈ વિકલ્પ રહેતો નથી? (બી) તેણે વધુમાં અવલોકન કર્યું હતું કે જો ઉપરોક્ત પ્રસ્તાવના પ્રકાશમાં તમામ સંજોગોનું સમષ્ટિગત દૃષ્ટિએ મૂલવણી કરીને અને ઉપર સૂચવાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર ધ્યાનમાં લેતાં, કેસની પરિસ્થિતિઓ એવી હોય કે મૃત્યુદંડ યોગ્ય ઠરે, તો અદાલત તે મુજબ કાર્યવાહી કરશે.

૧૧૫ લેના વિ. હરિયાણા રાજ્ય, ૨૦૦૨ એસ.સી.સી. (ફોજદારી) પરક ના કેસમાં, ત્રણ માનનીય ન્યાયાધીશોવાળી પીઠે ફરી એકવાર આ તમામ સિદ્ધાંતોની પુનરાવર્તન કરી અને ઠરાવ્યું કે “અતિ દુર્લભમાંથી અતિ દુર્લભ કેસોમાં, જ્યારે સમુદાયની સંયુક્ત અંતરાત્મા એટલી ઘાયલ થઈ જાય કે તે ન્યાયિક શક્તિના કેન્દ્રસ્થ હોદ્દેદારો પાસેથી, મૃત્યુદંડ જાળવી રાખવાની ઇચ્છનીયતા અથવા અનિચ્છનીયતા અંગેની તેમની વ્યક્તિગત અભિપ્રાયને બાજુ પર રાખીને, મૃત્યુદંડ આપવાની અપેક્ષા રાખે, ત્યારે એવો દંડ ફરમાવી શકાય. નીચેની પરિસ્થિતિઓમાં સમુદાયમાં આવો ભાવ ઉદ્ભવી શકે છે :

- ૧) જ્યારે હત્યા અત્યંત ક્રૂર, તર્કવિરુદ્ધ, શૈતાની, અત્યંત ઉશ્કેરણીજનક અથવા કાયરતાપૂર્ણ રીતે કરવામાં આવી હોય, જેથી સમાજમાં તીવ્ર અને અતિશય આક્રોશ પેદા થાય;
- ૨) જ્યારે હત્યા એવા પ્રેરકથી કરવામાં આવે જે સંપૂર્ણ અધઃપતન અને હીનતા દર્શાવે; જેમ કે, ધન કે ઇનામ માટે ભાડાના હત્યારાથી કરવામાં આવેલી હત્યા; અથવા એવા વ્યક્તિના લાભ માટે ઠંડા દિમાગથી કરવામાં આવેલી હત્યા, જેના અંગે હત્યાનો ભોગ બનેલો વ્યક્તિ પ્રભુત્વની સ્થિતિમાં અથવા વિશ્વાસની સ્થિતિમાં હોય;

અથવા જ્યારે માતૃભૂમિ સાથે દ્રોહના આચરણ દરમિયાન હત્યા કરવામાં આવે;

૩) જ્યારે અનુસૂચિત જાતિ અથવા લઘુમતી સમુદાય વગેરેના સભ્યની હત્યા વ્યક્તિગત કારણોસર નહીં, પરંતુ એવી પરિસ્થિતિઓમાં કરવામાં આવે કે જેના કારણે સામાજિક રોષ ભભૂકે, અથવા કન્યા દહન' અથવા 'દહેજ મૃત્યુ'ના કેસમાં, અથવા જ્યારે હત્યા ફરીથી દહેજ વસૂલવાના હેતુથી પુનર્વિવાહ કરવા માટે અથવા મોહવશ બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવા માટે કરવામાં આવે;

૪) જ્યારે અપરાધ પ્રમાણમાં અત્યંત ભયાનક હોય. ઉદાહરણ તરીકે, જ્યારે એકથી વધુ હત્યાઓ, જેમ કે કુટુંબના તમામ અથવા લગભગ તમામ સભ્યોની, અથવા કોઈ નિશ્ચિત જાતિ, સમુદાય કે વિસ્તારના મોટા સંખ્યામાં લોકોની, કરવામાં આવે.

૫) જ્યારે હત્યાનો ભોગ નિર્દોષ બાળક, અથવા અસહાય મહિલા અથવા વૃદ્ધ કે અશક્ત વ્યક્તિ હોય, અથવા એવો જાહેર વ્યક્તિત્વ હોય, જે સમાજમાં સર્વસામાન્ય રીતે પ્રિય અને આદરણીય હોય, અને જેના સમક્ષ હત્યારો પ્રભુત્વશાળી સ્થિતિમાં હોય. [જુઓ: શિવુ વિ. કર્ણાટક વડી અદાલતના રજિસ્ટ્રાર જનરલ (૨૦૦૭) ૪ એસસીસી ૭૧૩].

૧૧૬ સર્વોચ્ચ અદાલતે ઉક્ત નિર્ણયમાં વધુમાં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું છે :

જ્યારે ગુનાની ગંભીરતા અને પૂરતી સજા ફરમાવવાના પ્રશ્ન પર વિચારણા માટે આવે છે, ત્યારે દોષિત જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે ઝોલા ખાય છે. માનવજાત કુદરતી અવસ્થા પરથી નાગરિક સમાજ તરફ

આગળ વધી છે અને હવે બહુમતીના શારીરિક અભિપ્રાયથી નાગરિકોની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાતી નથી, તેમને દોષિત ઠરાવીને કેદની સજા ભોગવવા મજબૂર કરીને. કાનૂની શાસન સાથે જોડાયેલી વ્યવસ્થામાં થયેલી દોષસિદ્ધિ પછી સજા ફરમાવવી એ અદાલતમાં ઠંડા મનથી કરેલી વિચારણા નું પરિણામ છે, જેમાં પક્ષકારોને પૂરતી સાંભળણી આપવામાં આવે છે, આરોપી વિરુદ્ધ આક્ષેપો મૂકવામાં આવે છે, અને પ્રતિવાદને પોતાની નિર્દોષિતા સ્થાપિત કરીને આક્ષેપનો સામનો કરવાની તક આપવામાં આવે છે. તે શાંત વિચારવિમર્શો અને સુજાણ મનુષ્ય, અર્થાત્ ન્યાયાધીશ, દ્વારા સામગ્રીની કરાયેલી મૂલવણીનું પરિણામ છે, જે વિવાદિત મુદ્દાની નિર્ધારણા તરફ દોરી જાય છે.

૧૧૭ ગુના અને દંડ વચ્ચેનું અનુપાતનું સિદ્ધાંત ન્યાયસંગત દંડનું એવું સિદ્ધાંત છે, જે ન્યાયસંગત ગણાઈ શકે એવા દરેક ફોજદારી દંડનો આધાર બનાવે છે. ફોજદારી ન્યાયના સિદ્ધાંત તરીકે, તે માત્ર દોષિતને જ દંડિત કરવો જોઈએ એવા સિદ્ધાંત જેટલું જ પરિચિત અને ઓછું મહત્વપૂર્ણ નથી. વાસ્તવમાં, દંડ અતિશય મોટા પ્રમાણમાં ન હોવો જોઈએ એવી આવશ્યકતા, જે ન્યાયસંગત દંડનું અનુસંગ છે, તે જ સિદ્ધાંતથી નિર્ધારિત થાય છે, જે નિર્દોષને દંડિત કરવાની મંજૂરી આપતું નથી, કારણ કે ફોજદારી આચરણ માટે જે જેટલો દંડ યોગ્ય છે તેનાથી વધુ કોઈપણ દંડ દોષ વિના દંડ છે.

ફોજદારી કાયદો સામાન્ય રીતે દંડનીયતા નિર્ધારિત કરતી વખતે દરેક પ્રકારની ફોજદારી વર્તણૂકની દોષિતતા અનુસાર દંડ નક્કી કરવાના અનુપાતિતાના સિદ્ધાંતને અનુસરે છે. સામાન્ય રીતે, તે દરેક કેસમાં સજા નિર્ધારિત કરતી વખતે ન્યાયાધીશને નોંધપાત્ર વિવેકાધિકાર આપે છે, સંભવતઃ જેથી એવી સજાઓ આપી શકાય કે જે દરેક કેસના

વિશિષ્ટ તથ્યો દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલી દોષિતતાની વધુ સૂક્ષ્મ પરિસ્થિતિઓને પ્રતિબિંબિત કરે. સજા હંમેશાં ગુનાને અનુરૂપ હોવી જોઈએ; તેમ છતાં વાસ્તવમાં સજાઓ મોટાભાગે અન્ય પરિબળો દ્વારા નક્કી થાય છે. ક્યારેક ગુનેગારની સુધારાત્મક જરૂરિયાતો સજાને યોગ્ય ઠેરવવા માટે રજૂ કરવામાં આવે છે; ક્યારેક તેને સમાજમાં ફરીથી પ્રવેશતા અટકાવવાની ઇચ્છનીયતા, અને ક્યારેક તેના ગુનાના ભયાનક પરિણામો પણ. અનિવાર્ય રીતે, આ પરિબળો સજાના આધાર તરીકે યોગ્ય પાત્રતાથી વિમુખતા સર્જે છે અને સ્પષ્ટ અન્યાયના એવા કેસો ઊભા કરે છે, જે ગંભીર અને વ્યાપક હોય છે.

૧૧૮ ધનંજય ચેટર્જી વિ. પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્યના કેસમાં, જેનો અહેવાલ ૧૯૯૪ (૨) એસ.સી.સી. ૨૨૦ : (૧૯૯૫ એ.આઈ.આર. એસ.સી.ડબલ્યુ. ૫૧૦) માં પ્રકાશિત છે, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું : "અતિશય અને ચોંકાવનારી સંખ્યામાં ગુનેગારો સજા વિના જ રહી જાય છે, જેનાથી ગુનેગારને પ્રોત્સાહન મળે છે અને અંતે વ્યવસ્થાની વિશ્વસનીયતા નબળી પડવાથી ન્યાયને હાનિ પહોંચે છે.....યોગ્ય સજા લાદવી એ ન્યાય માટે ગુનેગારો સામે સમાજની અપીલનો અદાલતો દ્વારા આપવામાં આવતો પ્રતિસાદ છે. ન્યાયની માગણી છે કે અદાલતો અપરાધને અનુરૂપ સજા ફટકારે, જેથી અદાલતો અપરાધ પ્રત્યેની જાહેર નાપસંદગીને પ્રતિબિંબિત કરે. યોગ્ય સજા લાદવાનો વિચાર કરતાં અદાલતોએ માત્ર ગુનેગારના અધિકારો જ નહીં, પરંતુ અપરાધના પીડિતના અધિકારો તથા સમગ્ર સમાજના અધિકારોને પણ ધ્યાનમાં રાખીને કાર્ય કરવું આવશ્યક છે."

૧૧૯ સેવકા પેરુમલ વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય, ૧૯૯૧ (૩) એસ.સી.સી.

૪૭૧ : (એઆઈઆર ૧૯૯૧ એસસી ૧૪૬૩), તેથી આ રીતે અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે :

વ્યવસ્થાની ઇમારતના આધારસ્તંભ રૂપે કાયદાએ સમાજ સામે ઉભા થતા પડકારોનો સામનો કરવો જોઈએ..... દંડનિર્ધારણ પ્રણાલીનું સંચાલન કરતી વખતે, કાયદાએ તથ્યાત્મક પરિસ્થિતિના આધારે સુધારાત્મક વ્યવસ્થા અથવા નિવારક તત્ત્વ અપનાવવા જોઈએ. દંડનિર્ધારણ પ્રક્રિયાના કુશળ સંચાલન દ્વારા જ્યાં કઠોરતા જરૂરી હોય ત્યાં કઠોર રહો, અને જ્યાં તે યોગ્ય ઠરે ત્યાં કરુણા સાથે સંયમિત રહો. પ્રત્યેક કેસમાં તથ્યો અને આપવામાં આવેલી પરિસ્થિતિઓ, અપરાધનું સ્વરૂપ, તે જે રીતે યોજાઈ અને આચરાઈ, અપરાધ આચરવાનો હેતુ, આરોપીની વર્તણૂક તથા અન્ય તમામ સંલગ્ન પરિસ્થિતિઓ સંબંધિત તથ્યો છે, જે વિચારણા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરશે.

૧૨૦ સર્વોચ્ચ અદાલતના ઉપરોક્ત નિર્ણયો સામે, બચાવપક્ષના વિદ્વાન વકીલે સર્વોચ્ચ અદાલતના સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ ઉર્ફે મુરલી મનોહર મિશ્રા વિ. કર્ણાટક રાજ્યના મામલામાં આપવામાં આવેલા ચુકાદા પર આધાર રાખીને દલીલ કરી કે ઉપરોક્ત તમામ નિર્ણયોનું સર્વોચ્ચ અદાલતે ફરી એકવાર વિચારણા કર્યું છે અને સર્વ વ્યવહારુ હેતુઓ માટે ઠરાવ્યું છે કે મરછી સિંહના મામલામાં સર્વોચ્ચ અદાલતનો મૂળભૂત નિર્ણય, જે આગળ બરછન સિંહના મામલાના નિર્ણય પર આધારિત છે, હવે સારો કાયદો રહ્યો નથી. રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે સર્વોચ્ચ અદાલતના આ નિર્ણયને ધ્યાનમાં લેતાં માત્ર આજીવન કેદ જ આપી શકાય છે, મૃત્યુદંડ નહીં.

૧૨૧ ઉપરોક્ત તમામ નિર્ણયોમાં અદાલતો દ્વારા વિચારવામાં આવેલા મૂળભૂત પ્રશ્નો આ છે :

ક) શું અપરાધમાં કંઈ અસાધારણ બાબત છે, જે આજીવન કેદની સજા અપૂરતી ઠરાવે અને મૃત્યુદંડ આપવાની આવશ્યકતા ઊભી કરે છે?

બી) શું અપરાધની પરિસ્થિતિઓ એવી છે કે અપરાધીના પક્ષમાં બોલતા હળવા પાડનારા પરિબળોને શક્ય તેટલું મહત્તમ વજન આપ્યા છતાં મૃત્યુદંડ ફરમાવવાના સિવાય કોઈ વિકલ્પ રહેતો નથી?

૧૨૨ સર્વોચ્ચ અદાલતે અદ્યાઉદ્ધીન મિયાન અને અન્ય શરિફ મિયાન અને અન્ય વિ. બિહાર રાજ્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૮૯ એસ.સી. ૧૪૫૬ માં પ્રકાશિત, મામલામાં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

૯.... આઈ.પી.સી.ની કલમ ૩૦૨ અદાલત પર મૃત્યુદંડ અને આજીવન કેદ વચ્ચે પસંદગી કરવાની ભારે ફરજ મૂકે છે. જ્યારે અદાલત સમક્ષ દોષિતની ‘હું જીવવા માગું છું’ એવી બૂમ અને ફરિયાદ પક્ષની ‘તે મૃત્યુને લાયક છે’ એવી માંગ વચ્ચે પસંદગી કરવાની બાબત આવે છે, ત્યારે એ સ્વયંસ્પષ્ટ છે કે સજા નિર્ધારણમાં અદાલતે ઊંચા દરજ્જાની ચિંતા અને સંવેદનશીલતા દાખવવી જ જોઈએ. અમારી ન્યાયપ્રદાયી વ્યવસ્થામાં અનેક કઠિન નિર્ણયો અધ્યક્ષ અધિકારીઓ પર છોડી દેવામાં આવે છે, ક્યારેક તેના માટે તુલાડાં કે વજન પણ પૂરાં પાડ્યા વિના. પરંતુ હત્યાના કેસોમાં, કારણ કે પસંદગી મૂડી સજા અને આજીવન કેદ વચ્ચે હોય છે,

વિધાનમંડળે દ.પ્ર.સં.ની કલમ ૩૫૪ની ઉપકલમ (૩)ના રૂપમાં એક માર્ગદર્શિકા આપી છે, જે નીચે મુજબ છે:

જ્યારે કોઈ અપરાધ માટે દોષસિદ્ધિ માટે મૃત્યુદંડ, અથવા વિકલ્પરૂપે, આજીવન કેદ અથવા વર્ષોની અવધિ માટેના કેદદંડથી દંડનીય હોય, ત્યારે ચુકાદામાં ફટકારવામાં આવેલી સજાનાં કારણો જણાવવામાં આવશે, અને મૃત્યુદંડની સજાના કેસમાં, એવી સજાના વિશેષ કારણો જણાવવામાં આવશે.

આ જોગવાઈ એવી સજાપાત્ર અપરાધ માટે દોષસિદ્ધિના કિસ્સામાં, જે માટે મૃત્યુદંડ અથવા આજીવન કેદ અથવા વર્ષોની અવધિ માટે કેદનો દંડ નિર્ધારિત હોય, દોષિતને ફટકારવામાં આવેલી સજાના સમર્થનમાં કારણો દર્શાવવાનું ફરજિયાત બનાવે છે અને આગળ આદેશ આપે છે કે જો ન્યાયાધીશ મૃત્યુદંડ ફટકારે, તો આવી સજાના “વિશેષ કારણો” ચુકાદામાં જણાવવામાં આવવા જોઈએ. જ્યારે કાયદો ન્યાયાધીશ પર કારણો દર્શાવવાની ફરજ લાદે છે, ત્યારે તેમાંથી એ અનુસરે છે કે સજાની પોતાની પસંદગી સમજાવવાની તેની પર કાનૂની ફરજ છે. આ વાત કહેવાય તેટલી સામાન્ય લાગી શકે, પરંતુ ઉપરોક્ત જોગવાઈમાં ‘વિશેષ કારણોની કલમ’નું અસ્તિત્વ સૂચવે છે કે યોગ્ય કિસ્સાઓમાં અદાલત મૃત્યુની સર્વોચ્ચ સજા ફટકારી શકે છે; જે આ દલીલને નિષ્પ્રભ કરે છે કે, અપરાધી સામે મૃત્યુદંડ લાદવાનો કોઈ પણ માન્ય કારણ કદી હોઈ જ શકે નહીં, અપરાધ કેટલો પણ ફૂર, ભયાનક કે આઘાતજનક કેમ ન હોય. માનવતાવાદી વિચારધારા અથવા પુનર્વસનવાદી તત્ત્વદર્શન તરીકે વર્ણવવામાં આવેલી બાબતના આધાર પર પોતાની રજૂઆત કરતા શ્રી ગર્ગે રજૂ કર્યું કે જે કોઈ કાયદો રાજ્ય એવી સામાજિક વ્યવસ્થા સ્થાપવામાં નિષ્ફળ જાય, જેમાં આવા અપરાધો આચરવામાં ન આવે, તેના

કારણે જીવનના સર્વોચ્ચ અધિકારનું બલિદાન થવા દે છે, તેને ધારા ૧૪, ૧૯ અને ૨૧નો ભંગ કરનાર ગણાવી રદ કરવો જોઈએ

બંધારણ. સુધારણાવાદી સિદ્ધાંતના સમર્થકની ફાંસીની સજાના ઉન્મૂલન અંગેની માંગને નકારતાં, વિધાનમંડળે પોતાની બુદ્ધિથી એવું માન્યું કે ‘વિશેષ કારણો’ની કલમ અત્યંત સજાના મનસ્વી પ્રયોગ સામે પૂરતી સુરક્ષા પુરવાર થશે. જ્યાં કઠોર સજા આપવામાં આવે, ત્યાં ન્યાયાધીશે તે આધાર દર્શાવવો આવશ્યક છે, જેના આધારે તે માને છે કે આટલી મોટી સજા ન્યાયસંગત છે. જો કોઈ વિશેષ કારણો ન હોય, જે તે ખાસ કેસના તથ્યોને વિશેષરૂપે લગતાં હોય અને જે કઠોર દંડને ન્યાયસંગત ઠરાવતા તરીકે વર્ગીકૃત કરી શકાય, તો ન્યાયાધીશ ફાંસીની સજા નહીં આપે. એવું કહેવામાં આવી શકે કે જો કોઈ ન્યાયાધીશને લાગે કે બે સજાઓમાંથી ઊંચી સજા પસંદ કરવા માટેનો આધાર તે વાજબી ચોકસાઈથી સમજાવી શકતો નથી, તો તેની પસંદગી નીચલી સજાના પક્ષમાં નિષ્ફળ જવી જોઈએ. આવા તમામ કેસોમાં કાયદો ન્યાયાધીશ પર ફરજ મૂકે છે કે તે દરેક કેસના ગુણદોષનું સાવચેતીપૂર્વક પરિશીલન કર્યા પછી જ પોતાની પસંદગી કરે. તુરંત એ સ્વીકારવું પડે કે કેટલીક અત્યંત ક્રૂર અને જઘન્ય ગુનાઓના અપરાધીઓ, જે સમાજમાં કંપન પેદા કરે છે, તેમને સમાજને આવા ગુનાઓ કરનારાઓથી સુરક્ષિત રાખવા માટે દઢતાથી કાબૂમાં લેવા જરૂરી છે. જ્યાં કોઈ નિશ્ચિત ગુનાની ઘટનામાં ઝડપથી વધારો થઈ રહ્યો હોય અને તે ભયજનક સ્વરૂપ ધારણ કરી રહી હોય, જેમ કે એસિડ ફેંકવું અથવા વર-વધૂ દહન, ત્યાં સમાજની સુરક્ષા માટે અને અન્ય લોકોને આવા ગુનાઓ કરવાથી અટકાવવા માટે અદાલતોને દૃષ્ટાંતરૂપ સજાઓ આપવી આવશ્યક બની શકે છે. વિધાનમંડળે પોતાની બુદ્ધિથી એવું માન્યું કે કેટલાક દુર્લભ કેસોમાં,

અન્યને અટકાવવા તથા સમાજ અને કોઈ નિર્ધારિત કેસમાં દેશને રક્ષિત રાખવા માટે, ફાંસીની અત્યંત સજા આપવી હજી પણ આવશ્યક બની શકે છે, તેથી તેણે સજાની પસંદગી ન્યાયતંત્રને સોંપી, સાથે એ શરત રાખી કે જો આવા કરવાનું વિશેષ કારણ હોય તો ન્યાયાધીશ દોષિતને અત્યંત સજા આપી શકે. સંવિધાનની કલમ ૨૧ સાથે સુસંગત એવા આ કાનૂની ઉપબંધની સામે, જે આદેશ આપે છે કે કાનૂન દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા મુજબ સિવાય કોઈ વ્યક્તિની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા અથવા જીવન છીનવી શકાય નહીં, અમે વકીલની એ અતિશય દલીલને સ્વીકારી શકતા નથી કે કોઈ પણ કેસમાં ફાંસી નથી આપી શકાય. ફાંસીની સજા સંવિધાનની કલમો ૧૪, ૧૯ અને ૨૧નું ઉલ્લંઘન કરે છે એવી દલીલને આ અદાલતે બચન સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્ય, (૧૯૮૦) ૨ એસસીસી ૬૮૪: (એઆઈઆર ૧૯૮૦ એસસી ૮૯૮) માં નામંજૂર કરી હતી. જોકે, શ્રી ગર્ગે દલીલ કરી કે તે નિર્ણયનું પુનર્વિચારણ થવું જોઈએ, કારણ કે બહુમતી રચનારા માનનીય ન્યાયાધીશો પાસે ભગવતી, ન્યાયાધીશના વિરુદ્ધના મતનો લાભ નહોતો. અમને આ દલીલથી પ્રભાવિત થવામાં આવ્યું નથી, અને તેનું સરળ કારણ એ છે કે ભગવતી, ન્યાયાધીશને જે કારણો પ્રભાવિત કરતા હતા, તે બહુમતી રચનારા માનનીય ન્યાયાધીશો માટે અજાણ્યા રહી શકે તેમ નહોતાં.

૧૦. ફોજદારી સંહિતાની જોગવાઈઓ પર એક સામાન્ય નજર નાખતાં પણ એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે ગુનાઓની ગંભીરતા પ્રમાણે સજાઓને સુવ્યવસ્થિત રીતે કમબદ્ધ કરવામાં આવી છે; ગંભીર અપરાધોમાં નિર્ધારિત સજાઓ કઠોર છે, જ્યારે નાના ગુનાઓ માટે ઉદારતા દર્શાવવામાં આવી છે. અહીં પણ નિર્ણય માટે પૂરતી અવકાશતા છે, કારણ કે સજા પસંદ કરવાની બાબત ન્યાયાધીશના વિવેકાધીન પર છોડી દેવામાં આવી છે અને માત્ર બાહ્ય મર્યાદાઓ જ નિર્ધારિત

કરવામાં આવી છે. માત્ર થોડાં જ પ્રસંગોમાં લઘુત્તમ સજા નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ છે કે દરેક કેસમાં, અપરાધને અનુરૂપ લાદવાની સજા નિર્ધારિત કરવા માટે ન્યાયાધીશ કઈ પ્રક્રિયા અનુસરે છે? પસંદગી સંહિતાની કલમ ૨૩૫ની ઉપકલમ (૨) માં નિર્ધારિત પ્રક્રિયાનું પાલન કર્યા પછી જ કરવી પડે છે. તે ઉપકલમ નીચે મુજબ છે :

જો આરોપીને દોષિત ઠરાવવામાં આવે, તો ન્યાયાધીશે, જો તે ધારા ૩૬૦ની જોગવાઈઓ અનુસાર કાર્યવાહી ન કરે, તો આરોપીને સજા અંગે સાંભળવો પડશે, અને ત્યારબાદ કાયદા અનુસાર તેને સજા ફરમાવશે.

આરોપીની સુનાવણી કરવાની આવશ્યકતા કુદરતી ન્યાયના નિયમને સંતોષવા માટે નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે. ન્યાયસંગત વ્યવહારની મૂળભૂત આવશ્યકતા એ છે કે જે આરોપી હજી સુધી દોષિતતાના પ્રશ્ને ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા પર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી રહ્યો હતો, તેને દોષિત જાહેર કરવામાં આવ્યા પછી પૂછવામાં આવે કે સજા અંગે કહેવા માટે તેની પાસે કંઈ છે કે કોઈ પુરાવો રજૂ કરવા જેવો છે. સજાના નિર્ધારણના વિષયમાં અદાલતોને સામાન્ય રીતે વિશાળ વિવેકાધિકારની પરિધિમાંથી પસંદગી કરવી પડે છે, તેથી આ વધુ આવશ્યક બને છે. યોગ્ય સજા નક્કી કરવામાં અદાલતને સહાયરૂપ થવા માટે વિધાનમંડળે કલમ ૨૩૫માં ઉપકલમ (૨) નો સમાવેશ કર્યો. આ જોગવાઈએ તેથી ઢિંગુણ હેતુ સિદ્ધ કર્યો; તે આરોપીને સજા અંગે સાંભળવાની તક આપી કુદરતી ન્યાયના નિયમને સંતોષે છે અને એ જ સાથે અદાલતને આપવાપાત્ર સજા પસંદ કરવામાં મદદ કરે છે. આ જોગવાઈનો હેતુ આરોપીને સજા અંગે સંબંધિત તમામ સામગ્રી અદાલત સમક્ષ મૂકવાની તક આપવાનો હોવાથી, તેમાં કોઈ

સંદેહ નથી કે આ જોગવાઈ હિતકારી છે અને તેનું કડકપણે પાલન થવું જોઈએ. તે સ્પષ્ટપણે ફરજિયાત છે અને તેને માત્ર ઔપચારિકતા તરીકે ગણવી જોઈએ નહીં. તેથી, શ્રી ગર્ગની ફરિયાદ યોગ્ય હતી કે નીચલી અદાલતે તેને ખરેખર માત્ર ઔપચારિકતા તરીકે જ ગણાવી હતી, જે હકીકત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેણે ૩૧ માર્ચ, ૧૯૮૭ના રોજ દોષિતતાનું નિષ્કર્ષ નોંધ્યું અને એ જ દિવસે, આરોપીઓ દોષસિદ્ધિના આઘાતને સમજી અને ઝીલી શકે તે પહેલાં જ, તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે સજા અંગે કહેવા માટે તેમની પાસે કંઈ છે કે નહીં અને તરત ત્યારબાદ બંને આરોપીઓને મૃત્યુદંડ ફટકારવાનો નિર્ણય જાહેર કરવામાં આવ્યો. જીવન કે મૃત્યુના મામલે, જેમ અગાઉ જણાવ્યું છે, અધ્યક્ષ અધિકારીએ આરોપીના વૈધાનિક અધિકાર પ્રત્યે ઊંચી કાળજી દર્શાવવી જોઈએ અને સજા પસંદ કરતા પહેલાં પસાર કરવાની માત્ર ઔપચારિકતા તરીકે તેને ન ગણવી જોઈએ. જો, જેમ કે આ કેસમાં, આરોપીને તેના પૂર્વવૃત્ત, સામાજિક અને આર્થિક પૃષ્ઠભૂમિ, શમનકારી અને લઘુત્તર બનાવતી પરિસ્થિતિઓ વગેરે અદાલત સમક્ષ મૂકવાની અસરકારક અને વાસ્તવિક તક આપ્યા વિના પસંદગી કરવામાં આવે, તો સજા અંગેનો અદાલતનો નિર્ણય જોખમસભર બનશે. ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી કે ઘણા કેસોમાં શુદ્ધ વહીવટી નિર્ણયની તુલનામાં દોષિત અને તેના પરિવારજનો પર સજા સંબંધિત નિર્ણયના પરિણામો ઘણાં વધુ ગંભીર હોય છે; તેથી, વધુ જોરપૂર્વક, ન્યાયસંગત વ્યવહારનો સિદ્ધાંત પહેલાના કેસમાં બાદના કરતાં વધુ કડક રીતે લાગુ થવો જોઈએ. કોઈ વહીવટી નિર્ણય, જેના નાગરિક પરિણામો હોય, જો સુનાવણી આપ્યા વિના લેવામાં આવે, તો સામાન્ય રીતે તેને કુદરતી ન્યાયના નિયમના ઉલ્લંઘન તરીકે રદ કરવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે, સંહિતાની કલમ ૨૩૫ના ઉપકલમ (૨)ની આવશ્યકતાઓને અક્ષરશઃ અને ભાવનાશઃ અનુસર્યા વિના

લેવામાં આવેલ સજા સંબંધિત નિર્ણય પણ આવી જ ગતિને પામશે અને તેને યોગ્ય આદેશથી બદલવો પડી શકે છે. સજા આપતી અદાલતે આ પ્રશ્નને ગંભીરતાથી લેવો જોઈએ અને સજા અંગેના પ્રશ્નને સ્પર્શતા તમામ સંબંધિત તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓ રેકૉર્ડ પર લાવવામાં આવે તે માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સમક્ષ મૂકવામાં આવેલી શમનકારી તેમજ ભારવર્ધક પરિસ્થિતિઓને યોગ્ય મહત્ત્વ આપ્યા પછી જ તેને સજા જાહેર કરવી જોઈએ. અમને લાગે છે કે સામાન્ય નિયમરૂપે, નીચલી અદાલતોએ દોષસિદ્ધિ નોંધ્યા પછી મામલો ભવિષ્યની તારીખ સુધી મુલતવી રાખવો જોઈએ અને ફરિયાદ પક્ષ તેમજ બચાવપક્ષ બંનેને સજા અંગે સંબંધિત સામગ્રી તેની સમક્ષ મૂકવા કહેવું જોઈએ અને ત્યારબાદ દોષિત પર લાદવાની સજા જાહેર કરવી જોઈએ. વર્તમાન કેસમાં, જેમ અગાઉ દર્શાવ્યું છે, અમને ભય છે કે વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે સંહિતાની કલમ ૨૩૫ના ઉપકલમ (૨)ની ફરજિયાત આવશ્યકતાને પૂરતું મહત્ત્વ આપ્યું નહોતું. વડી અદાલત સમક્ષ પણ માત્ર એટલી જ અલ્પ સામગ્રી હતી, જે વિદ્વાન સત્ર અદાલતના ન્યાયાધીશ સમક્ષ રજૂ થઈ હતી, જ્યારે તેણે મૃત્યુદંડની પુષ્ટિ કરી હતી. ”

૧૨૩ શંકર કિસનરાવ ખાડે વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય મામલે સર્વોચ્ચ અદાલતે, જેનો અહેવાલ ૨૦૧૩(૫) એસ.સી.સી. પૃષ્ઠ ૫ માં પ્રકાશિત છે, દેશભરના અદાલતો દ્વારા ફટકારવામાં આવેલી મૃત્યુદંડની સંખ્યાના કેટલાક આંકડા આપ્યા હતા. સર્વોચ્ચ અદાલતે પોતાના ચુકાદામાં રાષ્ટ્રીય અપરાધ નોંધ બ્યુરો (એન.સી.આર.બી.) દ્વારા પ્રકાશિત વાર્ષિક અહેવાલનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, જે નીચે મુજબ છે:

|                                               |
|-----------------------------------------------|
| મૃત્યુદંડના વિગતવાર આંકડા ૨૦૦૧થી ૨૦૧૧ દરમિયાન |
|-----------------------------------------------|

| રાજ્ય /<br>કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ | મૃત્યુદંડની સજા<br>પામેલા દોષિતો | જે દોષિતોની સજા<br>આજીવન કેદમાં<br>ફેરવવામાં આવી છે | અમલમાં મૂકવામાં<br>આવ્યું ' |
|--------------------------------|----------------------------------|-----------------------------------------------------|-----------------------------|
| આંધ્ર પ્રદેશ                   | ૮                                | ૩                                                   | ૦                           |
| આસામ                           | ૨૧                               | ૮૭                                                  | ૦                           |
| બિહાર                          | ૧૩૨                              | ૩૪૩                                                 | ૦                           |
| છત્તીસગઢ                       | ૧૮                               | ૨૪                                                  | ૦                           |
| ગોવા                           | ૧                                | ૦                                                   | ૦                           |
| ગુજરાત                         | ૫૭                               | ૩                                                   | ૦                           |
| હરિયાણા                        | ૩૧                               | ૨૩                                                  | ૦                           |
| હિમાચલ પ્રદેશ                  | ૩                                | ૨                                                   | ૦                           |
| ઝારખંડ                         | ૮૧                               | ૩૦૦                                                 | ૦                           |
| જમ્મુ અને કાશ્મીર              | ૨૦                               | ૧૮                                                  | ૦                           |
| કર્ણાટક                        | ૮૫                               | ૨૩                                                  | ૦                           |
| મધ્ય પ્રદેશ                    | ૮૭                               | ૬૨                                                  | ૦                           |
| મહારાષ્ટ્ર                     | ૧૨૫                              | ૧૭૫                                                 | ૦                           |
| મણિપુર                         | ૩                                | ૧                                                   | ૦                           |
| મેઘાલય                         | ૦                                | ૦                                                   | ૦                           |
| મિઝોરમ                         | ૦                                | ૦                                                   | ૦                           |
| એનસાગાલેન્ડ                    | ૦                                | ૧૫                                                  | ૦                           |
| ઓડિશા                          | ૩૩                               | ૬૮                                                  | ૦                           |
| પંજાબ                          | ૧૯                               | ૨૪                                                  | ૦                           |
| રાજસ્થાન                       | ૩૮                               | ૩૩                                                  | ૦                           |
| સિક્કિમ                        | ૦                                | ૦                                                   | ૦                           |

|                        |      |      |   |
|------------------------|------|------|---|
|                        |      |      |   |
| તમિલનાડુ               | ૯૫   | ૨૪   | ૦ |
| ત્રિપુરા               | ૨    | ૯    | ૦ |
| ઉત્તર પ્રદેશ           | ૩૭૦  | ૪૫૮  | ૦ |
| ઉત્તરાખંડ              | ૧૬   | ૪૬   | ૦ |
| પશ્ચિમ બંગાળ           | ૭૯   | ૯૮   | ૧ |
| કુલ                    | ૧૩૭૪ | ૧૮૫૩ | ૧ |
| ચંડીગઢ                 | ૪    | ૩    | ૦ |
| દાદરા અને નગર<br>હવેલી | ૦    | ૦    | ૦ |
| દમણ અને દીવ            | ૪    | ૦    | ૦ |
| દિલ્હી                 | ૭૧   | ૨૪૬૨ | ૦ |
| લક્ષદ્વીપ              | ૦    | ૨    | ૦ |
| પોન્ડિચેરી             | ૨    | ૧    | ૦ |
| કુલ                    | ૮૧   | ૨૪૬૮ | ૦ |
| કુલ જમા                | ૧૪૫૫ | ૪૩૨૧ | ૧ |

ત્યારબાદ, સર્વોચ્ચ અદાલતે અનુચ્છેદ ૭૦ માં નીચે મુજબ નોંધ કરીને ઉપરોક્ત આંકડાઓનું મહત્વ સમજાવવાનું આગળ વધ્યું:

“૭૦ આ આંકડાઓનું મહત્વ એ છે કે અદાલતો યોગ્ય કેસોમાં અતિ દુર્લભતમમાંથી એકના સિદ્ધાંતનો અમલ કરીને મૃત્યુદંડ ફટકાર્યો હોવા છતાં, તેમાંના ઘણા કેસોમાં મૃત્યુદંડમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે. કારોબારી દ્વારા મૃત્યુદંડમાં ઘટાડો કરવા પાછળના કારણો જાહેર

ક્ષેત્રમાં ઉપલબ્ધ નથી અને તેથી પ્રત્યેક દોષિતના મૃત્યુદંડમાં ઘટાડો કરતી વખતે કારોબારીને શું અસર પહોંચાડી હતી તે જાણવું શક્ય નથી. શું ઘટાડાનું કારણ એ હતું કે ગુનો અને ગુનેગાર અતિ દુર્લભતમમાંથી એકની શ્રેણીમાં આવતા નહોતા, અને જો એવું હોય તો સક્ષમ અદાલતે વિપરીત નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા છતાં આ નિષ્કર્ષ પર પહોંચવાનો આધાર શું હતો?” સર્વોચ્ચ અદાલતે આ બાબતનો પણ નોંધ લીધો કે જો કે

અદાલતો અત્યંત દુર્લભતમ સિદ્ધાંતનો અમલ કરતી આવી છે, છતાં મૃત્યુદંડને આજીવન કેદમાં રૂપાંતરિત કરવા માટે કાર્યપાલિકાએ કેટલાક એવા પરિબલોને ધ્યાનમાં લીધા છે, જે અદાલતોને અજ્ઞાત છે. આ સંદર્ભે, સર્વોચ્ચ અદાલતે પરા ૭૧ અને ૭૨ માં નીચે મુજબ નોંધ્યું હતું:

“૭૧ મને એવું લાગે છે કે અદાલતો અતિદુર્લભ અને અતિદુર્લભના સિદ્ધાંતનો અમલ કરતી રહી છે, છતાં કાર્યપાલિકાએ કેટલાક એવા પરિબલો ધ્યાનમાં લીધા છે, જે અદાલતોને મૃત્યુદંડને આજીવન કેદમાં ફેરવવા માટે જાણીતા નથી. આ સંદર્ભે, જ્યારે આપણે માનવજીવન સાથે વ્યવહાર કરી રહ્યા છીએ ત્યારે, અર્થાત્ લોકોના જીવન સાથે, તેમાં પણ આરોપી તથા બળાત્કાર-હત્યા પીડિતના જીવન સાથે, અદાલતો દ્વારા મૃત્યુદંડ આપવાના ન્યાયશાસ્ત્રીય આધારનું નિર્ધારણ કરવું અનિવાર્ય છે અને જ્યારે વૈકલ્પિક દંડ નિઃસંદેહ રીતે બંધ થઈ જાય ત્યારે, જેથી પ્રવર્તમાન અનિશ્ચિતતા ટાળી શકાય. મૃત્યુદંડ અને તેની અમલવારી અનિશ્ચિતતાનો વિષય બનવી જોઈએ નહીં અને ન તો મૃત્યુદંડને આજીવન કેદમાં ફેરવવાનું નસીબનો વિષય બનવું જોઈએ. કદાચ ભારતની કાયદા આયોગ આ મુદ્દાનું સમાધાન કરી શકે, જો તે તપાસ કરે કે શું મૃત્યુદંડ એક

પ્રતિબંધક દંડ છે કે પ્રતિશોધાત્મક ન્યાય છે અથવા અસમર્થ બનાવનાર હેતુ સિદ્ધ કરે છે.

૭૨ પ્રાથમિક દષ્ટિએ એવું જણાય છે કે રાજ્યના બે મહત્વપૂર્ણ અંગો, એટલે કે ન્યાયપાલિકા અને કાર્યપાલિકા, મૃત્યુદંડનીય અપરાધમાં દોષિત ઠરાવાયેલા દોષિતોના જીવન અંગે વિવિધ માપદંડ અપનાવી રહ્યા છે. જ્યારે ન્યાયપાલિકા દ્વારા લાગુ કરાતો માપદંડ “અતિ દુર્લભમાં અતિ દુર્લભ”ના સિદ્ધાંતનો છે, ભલે તેના અમલમાં તે કેટલો પણ આત્મલક્ષી કે ન્યાયાધીશકેન્દ્રી હોય, ત્યારે દંડરૂપાંતર મંજૂર કરતી વખતે કાર્યપાલિકા દ્વારા લાગુ કરાતો માપદંડ જાણીતો નથી. તેથી એવું બની શકે છે, અને કદાચ બની પણ ચૂક્યું હોય, કે કોઈ નિર્દિષ્ટ કેસમાં સત્ર ન્યાયાધીશ, વડી અદાલત અને સર્વોચ્ચ અદાલત ત્રણેય દોષિતને મૃત્યુદંડ ફટકારવાના મુદ્દે એકમત હોય અને અન્ય કોઈ વિકલ્પ નિઃસંદેહ બંધ થઈ ગયો હોય, છતાં કાર્યપાલિકાએ તેનાથી સંપૂર્ણ વિરુદ્ધ અભિપ્રાય લઈ મૃત્યુદંડનું દંડરૂપાંતર કર્યું હોય. ભારતના કાયદા આયોગ દ્વારા પણ આ બાબત પર વિચાર કરવો આવશ્યક બની શકે છે.”

૧૨૪ ગુરવૈલ સિંહ ઉર્ફે ગાલા અને અન્ય વિ. પંજાબ રાજ્ય, ૨૦૧૩(૨) એસ.સી.સી. ૭૧૩ માં અહેવાલિત, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

અમે નોંધીએ છીએ કે, આ મામલે સંબંધિત હોય તેટલા અંશે, અપીલકર્તાઓ મૃત્યુદંડને પાત્ર નથી. મચી સિંહ (આઈએઆર ૧૯૮૩ એસસી ૮૫૭) માં જણાવ્યા મુજબના કેટલાક શમનકારી પરિસ્થિતિઓ અપીલકર્તાઓના પક્ષમાં આવે છે. વય નિશ્ચિતપણે

એવો પરિબળ છે જેને અવગણવામાં આવી શકે નહીં, છતાં સર્વ પરિસ્થિતિઓમાં તે નિર્ધારક પરિબળ નથી. આરોપી વ્યક્તિઓ સુધરી અને પુનર્વસિત થઈ શકે તેવી સંભાવના પણ ધ્યાનમાં લેવાનો પરિબળ છે. મૃત્યુદંડ આપતાં, ભારવર્ધક પરિસ્થિતિઓ (અપરાધ કસોટી) સંપૂર્ણપણે સંતોષકારક હોવી આવશ્યક છે અને આરોપીના પક્ષમાં કોઈ શમનકારી પરિસ્થિતિ (ફોજદારી કસોટી) હોવી જોઈએ નહીં. આરોપી વિરુદ્ધ બંને કસોટીઓ સંતોષાય તો પણ, ત્યારબાદ અદાલતે અંતે “અતિ દુર્લભતમ કેસ” કસોટી (આરઆર કસોટી) લાગુ કરવી પડે છે, જે સમાજની દૃષ્ટિ પર આધારિત છે અને “ન્યાયાધીશ – કેન્દ્રિત” નથી; અર્થાત્, સમાજ ખાસ પ્રકારના અપરાધો માટે મૃત્યુદંડ આપવાનું મંજૂર કરશે કે નહીં તે પ્રશ્ન. આ કસોટી લાગુ કરતાં અદાલતે સમાજની ઘૃણા, અતિશય રોષ અને અમુક પ્રકારના અપરાધો પ્રત્યેની વિમુખતા જેવા વિવિધ પરિબળો ધ્યાનમાં લેવા પડે છે, જેમ કે નાબાલિક કન્યાઓ પર બળાત્કાર અને હત્યા, ખાસ કરીને બૌદ્ધિક રીતે પડકારગ્રસ્ત નાબાલિક કન્યાઓ, શારીરિક અક્ષમતા ધરાવતી નાબાલિક કન્યાઓ, વૃદ્ધ તથા નિર્બળ સ્ત્રીઓ જેવી અક્ષમતાઓ ધરાવતી વ્યક્તિઓ અંગેના અપરાધો વગેરે. આ ઉદાહરણો માત્ર દૃષ્ટાંતરૂપ છે, સર્વસમાવેશક નથી. અદાલતો મૃત્યુદંડ આપે છે, કારણ કે પરિસ્થિતિ તેની માંગ કરે છે, બંધારણીય અનિવાર્યતા કારણે, જે જનઘર્યામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, અને ન્યાયાધીશ – કેન્દ્રિત રીતે નહીં.

૧૨૫ મુકેશ અને અન્ય વિ. રાષ્ટ્રીય રાજધાની પ્રદેશ દિલ્હી રાજ્ય તથા અન્ય વિરુદ્ધ ૨૦૧૭ ( ૬ ) એસસીસી ૧ માં અહેવાલિત, સર્વોચ્ચ અદાલતે અવલોકન કર્યું કે અદાલત મરણદંડ આપવો કે આજીવન કેદની સજા આપવી

તે અંગે પસંદગી કરવા આગળ વધે તે પહેલાં, અદાલતે ગુનાની આચરણ સાથે સંકળાયેલી ભારવર્ધક તથા હળવાવનારી પરિસ્થિતિઓનું તુલનાત્મક હિસાબપત્રક તૈયાર કરવાનું હોય છે અને ત્યારબાદ એવી ભારવર્ધક તથા હળવાવનારી પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે સંતુલન સાધવાનું હોય છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું:

“પૂછવાના અને જવાબ આપવાના બે પ્રશ્નો છે:

(૧) શું ગુનાઓ અંગે કંઈક અસાધારણ છે, જેના વિષે આજીવન કેદની સજા અપર્યાપ્ત ગણાય છે;

(૨) શું મૃત્યુદંડ સિવાય યોગ્ય એવો કોઈ અન્ય દંડ ઉપલબ્ધ નથી. જ્યારે કોઈ ગુનો અતિશય ફૂરતાપૂર્વક આચરવામાં આવે અને સમાજની સામૂહિક અંતરાત્મા ઝંઝોડાઈ ઊઠે, ત્યારે અદાલતોએ મૃત્યુદંડ આપવો જોઈએ, મૃત્યુદંડની ઈચ્છનીયતા અંગે તેમના અંગત અભિપ્રાયની પરવા કર્યા વિના. આવા કિસ્સાઓમાં મૃત્યુદંડ ન આપવાથી અદાલતો સમગ્ર સમાજ સાથે અન્યાય કરી શકે છે. ”

ઉક્ત કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે આક્ષેપિત અપરાધમાં દોષિત ઠરાવાયેલા આરોપીઓ દ્વારા રેકૉર્ડ પર રજૂ કરાયેલા વ્યક્તિગત સોગંદનામાઓનો સંજ્ઞાન લીધો. પરા પૃષ્ઠમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે દોષિત ઠરેલા વ્યક્તિઓ દ્વારા રેખાંકિત કરવામાં આવેલી શમનકારી પરિસ્થિતિઓનો સંજ્ઞાન લીધો:

“અગાઉ નોંધવામાં આવ્યું તેમ, દંડનિર્ધારણના મુદ્દે, મૃત્યુદંડને આજીવન કેદમાં ઘટાડવાની પ્રાર્થના કરતાં, દોષિત અપીલકર્તાઓ પૈકી ત્રણે, એટલે કે એ ૩ અક્ષય, એ ૪ વિનય અને એ ૫ પવન,

તેમના સ્વતંત્ર સોગંદનામાઓ તારીખ ૨૩.૦૩.૨૦૧૭ મારફતે, નીચે દર્શાવેલી હળવીકરણકારી પરિસ્થિતિઓને રેકૉર્ડ પર મૂકેલી:

- (એ) પારિવારિક પરિસ્થિતિઓ જેવી કે ગરીબી અને ગ્રામ્ય પૃષ્ઠભૂમિ,
- (બી) નાની ઉંમર,
- (સી) હાલની કુટુંબિક પરિસ્થિતિ, જેમાં માતા-પિતાની વય, પરિવારજનોના અશક્ત આરોગ્ય અને માતા-પિતા તથા અન્ય પરિવારજનો પ્રત્યેની તેમની જવાબદારીઓનો સમાવેશ થાય છે,
- (ડી) ફોજદારી પૂર્વવૃત્તાંતનો અભાવ,
- (ઈ) જેલમાં વર્તન, અને
- (એફ) સુધારાની સંભાવના. “

સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કરવાનું આગળ વધાર્યું:

“૫૧૫. પુરુષોત્તમ દશરથ બોરાટે અને અન્ય વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (૨૦૧૫) ૬ એસસીસી ૬૫૨ માં, આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે આરોપીની ઉંમર અથવા આરોપીના કુટુંબની પૃષ્ઠભૂમિ અથવા ફોજદારી પૂર્વ ઇતિહાસનો અભાવ શમનકારી પરિસ્થિતિ ગણાવી શકાય નહીં. ખાસ કરીને ગંભીર અને ઘૃણાસ્પદ અપરાધના સ્વરૂપને તથા આરોપીઓ દ્વારા તે જે ઠંડા અને વિચારીને બનાવેલી પદ્ધતિથી આચરવામાં આવ્યો હતો તેને ધ્યાનમાં લેતાં, તેને શમનકારી પરિસ્થિતિ તરીકે પણ ગણાવી શકાય નહીં.

૫૧૬. સમાજની વાજબી અપેક્ષા એ છે કે ગુનાની ગંભીરતા સાથે અનુરૂપ પ્રતિકારાત્મક દંડ આપવામાં આવે. જ્યારે ગુનો ફૂર હોય, સમુદાયની સામૂહિક અંતરાત્માને આઘાત પહોંચાડે એવો હોય, ત્યારે

કોઈપણ સ્વરૂપની સહાનુભૂતિ અસ્થાને ગણાશે અને તે ફોજદારી ન્યાય વ્યવસ્થાના વહીવટ પ્રત્યે જનતાના વિશ્વાસને ડગમગાવી દેશે. ઓમ પ્રકાશ વિ. હાર્યાન રાજ્ય (૧૯૯૯) ૩ એસસીસી ૧૯માં ઠરાવ્યા મુજબ, અદાલતે સમાજની પોકારને પ્રતિસાદ આપવો જોઈએ અને જે સ્પષ્ટપણે ઘૂણાસ્પદ ગુનો હતો, તેના માટે કયો પ્રતિકારાત્મક દંડ યોગ્ય રહેશે તે નક્કી કરવું જોઈએ.”

૧૨૬ મૃત્યુદંડ વિષયક સર્વોચ્ચ અદાલતના અતિ તાજા નિર્ણયનો પણ અમે લાભદાયક રીતે ઉલ્લેખ કરી શકીએ છીએ, જે છન્નુ લાલ વર્મા વિ. છત્તીસગઢ રાજ્ય [ફોજદારી અપીલ નં. ૧૪૮૨-૧૪૮૩ વર્ષ ૨૦૧૮, નક્કી થયેલ ૨૮ નવેમ્બર ૨૦૧૮]ના કેસમાં ઉચ્ચારવામાં આવ્યો હતો. ઉક્ત કેસના તથ્યો આ પ્રમાણે છે કે અપીલકર્તાઓ આનંદરામ સાહુ, ફિરાન્ટીન બાઈ (આનંદરામ સાહુની પત્ની) અને શ્રીમતી રત્ના સાહુ (આનંદરામની પુત્રવધૂ)ના ઘરમાં પ્રવેશ્યા અને તીખી છરીથી ત્રણેને ઘાતક ઈજાઓ પહોંચાડીને મોતને ઘાટ ઉતાર્યા. ત્યારબાદ, અપીલકર્તા લોહીથી રંગાયેલી છરી સાથે દુર્ગા બન્યોરના ઘરમાં પ્રવેશ્યો અને તેના ઉપર પ્રહાર કરીને ગંભીર ઈજાઓ પહોંચાડી તેને હુમલો કર્યો. સત્ર અદાલતે અપીલકર્તાને હત્યાના ગુનામાં દોષિત ઠરાવી મૃત્યુદંડની સજા ફટકારી. વડી અદાલતે મૃત્યુદંડની સજા પુષ્ટિ કરી. નીચલી અદાલત અને વડી અદાલતે, ભારવર્ધક તથા હળવિકારક પરિસ્થિતિઓનું સંતુલન કરતાં, નીચે દર્શાવેલી ભારવર્ધક પરિસ્થિતિઓ પર વિચાર કર્યો:

- i. “કે અપીલકર્તાએ ત્રણ વ્યક્તિઓની હત્યા કરી છે. ii. કે અપીલકર્તાને પોતાની કરેલી ક્રિયા અને તેના પરિણામોની જાણ હતી, છતાં તેણે ગુનો કર્યો. iii. કે રત્ના બાઈની હત્યા એટલા માટે કરવામાં આવી કે મૃતકા રત્ના સાથે બળાત્કારના આરોપમાં તે અગાઉ

આરોપિત હતો અને એક વર્ષ સુધી જેલમાં રાખવામાં આવ્યો હતો, જોકે પછીથી તેને નિર્દોષ છોડી દેવામાં આવ્યો હતો. /iv. ત્રણ વ્યક્તિઓની હત્યા કરવા ઉપરાંત તેણે ત્રણ વ્યક્તિઓને ગંભીર ઈજાઓ પણ પહોંચાડી છે.

વિ. કે મૃતકોમાંથી બે અને ઈજાગ્રસ્તોમાંથી એક સ્ત્રીઓ હતાં।”

વડી અદાલતે, મૃત્યુદંડની સજા પુષ્ટિ કરતાં, ઠરાવ્યું કે ભારત પરિસ્થિતિઓએ હળવાકારક પરિસ્થિતિઓ કરતાં પ્રાબલ્ય મેળવ્યું હતું અને તેથી આ કેસ “અત્યંત દુર્લભમાં દુર્લભ” શ્રેણીના વ્યાપમાં આવતો હતો, જે મૃત્યુદંડની ફરજિયાત રીતે અર્પણાને બોલાવતો હતો. ન્યાયમૂર્તિ કુરિયન, ખંડપીઠ તરફથી બોલતા, મૃત્યુદંડના વિષય પરના વિવિધ ચુકાદાઓની વિસ્તૃત સમીક્ષા કર્યા બાદ, નીચે મુજબ ઠરાવ્યું:

“૮. બચ્ચન સિંહ (ઉપરોક્ત) માં, ભારતમાં મૃત્યુદંડની સંવિધાનિક માન્યતા જાળવી રાખતાં, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે દંડ પ્રક્રિયા સંહિતા ની કલમ ૩૫૪(૩) હેઠળ આજીવન કેદ નિયમ છે અને મૃત્યુદંડ અપવાદ છે. અદાલતે ન્યાયાધીશો ની વિવેકાધીન સત્તાઓને સંપૂર્ણપણે બાધિત કર્યા વિના સિદ્ધાંતનિષ્ઠ દંડનિર્ધારણની આવશ્યકતા ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. અદાલતે વધુમાં એવું પણ ઠરાવ્યું હતું કે મૃત્યુદંડ ફરમાવતાં નોંધવાના રહેનારા “વિશેષ કારણો”નો અર્થ “અપવાદરૂપ કારણો” થાય છે, જે ગુના તેમજ ગુનેગાર બંનેને લગતા, વિશિષ્ટ કેસની અસાધારણ ગંભીર પરિસ્થિતિઓ પર આધારિત હોય. બચ્ચન સિંહ (ઉપરોક્ત) માં સૂચિત કેટલીક ભારત અને શમનકારી પરિસ્થિતિઓ નીચે મુજબ છે: ભારત પરિસ્થિતિઓ: જોકે, નીચેના કેસોમાં અદાલત પોતાના વિવેકાધીન અધિકારથી મૃત્યુદંડની સજા ફરમાવી શકે છે:

(એ) જો હત્યા પૂર્વ આયોજન પછી કરવામાં આવી હોય અને તેમાં અતિશય ક્રૂરતા સામેલ હોય; અથવા

(બી) જો હત્યામાં અસાધારણ નૃશંસતા સામેલ હોય; અથવા

(સી) જો કોઈ હત્યા સંઘના સશસ્ત્ર દળોના કોઈ સભ્યની અથવા કોઈ પોલીસ દળના કોઈ સભ્યની અથવા કોઈ જાહેર સેવકની હોય અને તે કરવામાં આવી હોય—

(૧) જ્યારે એવો સભ્ય અથવા જાહેર સેવક ફરજ પર હતો; અથવા

(૨) એવા સભ્ય અથવા જાહેર સેવક દ્વારા, એવો સભ્ય અથવા જાહેર સેવક તરીકેની પોતાની કાયદેસર ફરજનું પાલન કરતાં કરવામાં આવેલી કે કરવાનો પ્રયાસ કરાયેલી કોઈ બાબતના પરિણામે, હત્યાના સમયે તે, યથાસ્થિતિ, એવો સભ્ય અથવા જાહેર સેવક હતો કે નહોતો અથવા એવો સભ્ય અથવા જાહેર સેવક રહેવાનું બંધ કરી ચૂક્યો હતો; અથવા

(ડી) જો હત્યા એવી વ્યક્તિની કરવામાં આવી હોય, જેણે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ ની કલમ ૪૩ હેઠળ પોતાની ફરજના કાનૂની નિર્વહનમાં કાર્ય કર્યું હોય, અથવા જેણે ઉક્ત સંહિતાની કલમ ૩૭ અને કલમ ૧૨૯ હેઠળ પોતાની મદદ માંગતા અથવા પોતાની સહાય આવશ્યક ગણાવતા મેજિસ્ટ્રેટ અથવા પોલીસ અધિકારીને સહાય પૂરી પાડી હોય.” હળવી પરિસ્થિતિઓ: ઉપરોક્ત કેસોમાં પોતાના વિવેકાધિકારનો ઉપયોગ કરતાં અદાલત નીચેની પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લેશે:

(૧) કે આ ગુનો અતિશય માનસિક અથવા ભાવનાત્મક વિક્ષેપના પ્રભાવ હેઠળ કરવામાં આવ્યો હતો.

(૨) આરોપીની ઉંમર. જો આરોપી યુવાન અથવા વૃદ્ધ હોય, તો તેને મૃત્યુદંડની સજા કરવામાં નહીં આવે.

(૩) આરોપી એવું કોઈ ગુનાહિત હિંસાત્મક કૃત્ય કરશે નહીં, જે સમાજ માટે સતત જોખમરૂપ ખતરો સાબિત થાય, તેવી સંભાવના.

(૪) આરોપીને સુધારી અને પુનર્વસિત કરી શકાય તેવી સંભાવના. રાજ્યએ પુરાવાઓ દ્વારા સાબિત કરવાનું રહેશે કે આરોપી ઉપરોક્ત (૩) અને (૪) ની શરતો પૂર્ણ કરતો નથી.

(૫) કે કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓમાં આરોપીને એવી માન્યતા હતી કે ગુનો આચરવામાં તે નૈતિક રીતે યોગ્ય હતો.

(૬) કે આરોપીએ અન્ય વ્યક્તિના દબાણ અથવા પ્રભાવ હેઠળ કાર્ય કર્યું હતું.

(૭) કે આરોપીની સ્થિતિથી સ્પષ્ટ થતું હતું કે તે માનસિક રીતે અપૂર્ણ હતો અને જણાવેલ અપૂર્ણતાથી તેની પોતાની વર્તનની ગુનાહિતતા સમજવાની ક્ષમતા પ્રભાવિત થઈ હતી.

૯. અદાલતે પણ સ્પષ્ટ કર્યું કે દંડ નિર્ધારિત કરતી વખતે, અપરાધ તેમજ અપરાધીના સંબંધમાં યોગ્ય ધ્યાન આપવું આવશ્યક છે. વૃદ્ધિકારક તથા હળવાકારક પરિસ્થિતિઓનું મૂલ્યાંકન અપરાધ અને અપરાધી બંનેની દૃષ્ટિએ કરવું પડશે. સંબંધિત ચર્ચા નીચે મુજબ છે:

“૨૦૧. ...જેમ અમે સંહિતાની ૧૯૭૩ની કલમો ૩૫૪(૩) અને ૨૩૫(૨) તેમજ અન્ય સંબંધિત ઉપબંધોનું વાંચન કરીએ છીએ, તેમ અમને સ્પષ્ટ જણાય છે કે દંડની પસંદગી કરવાના પ્રશ્નમાં અથવા આ સંદર્ભમાં ‘વિશેષ કારણો’નું અસ્તિત્વ કે અનસ્તિત્વ નિર્ધારિત કરતી વખતે, અદાલતે અપરાધ તથા અપરાધી, બંને તરફ યોગ્ય ધ્યાન આપવું જ પડે. ભારવર્ધક અને લઘુકરક પરિબલોને કેટલું સાપેક્ષ વજન આપવું, તે નિશ્ચિત કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓ પર આધાર રાખે છે. અવારનવાર આ બંને પાસાં એટલા પરસ્પર ગૂંથાયેલા હોય છે કે દરેકને અલગથી વિચારવું મુશ્કેલ બની જાય છે. એવું તેથી છે કે ‘શૈલી જ પુરુષ છે’. ઘણા કેસોમાં, હત્યા કરવામાં આવેલ અત્યંત ફૂર અથવા પશુસમાન રીત પોતે જ કર્તાના પતિત સ્વભાવનો પ્રગટ સૂચકાંક હોય છે. એ જ કારણે, અપરાધની પરિસ્થિતિઓ અને અપરાધીની પરિસ્થિતિઓને બે જુદા, પૂર્ણપણે અભેદ ખાયાઓમાં વિચારવું ઈચ્છનીય નથી. એક અર્થમાં, હત્યા કરવી એટલે ફૂર હોવું, અને તેથી બધી હત્યાઓ ફૂર છે. પરંતુ એવી ફૂરતા તેની દોષિતાની માત્રામાં ભિન્ન હોઈ શકે છે. અને માત્ર ત્યારે જ, જ્યારે દોષિતા અતિશય પતિતતાના સ્તર સુધી પહોંચે, ત્યારે જ ‘વિશેષ કારણો’ કાયદેસર રીતે અસ્તિત્વમાં હોવાનું કહી શકાય.” (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

પરંતુ, અદાલતે ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે ઉપર દર્શાવેલ ઉગ્રકર્તા અને શામનકારી પરિસ્થિતિઓની યાદી સંપૂર્ણ નથી અને મૃત્યુદંડના મામલે શામનકારી પરિબલોની વ્યાપ્તિનું અદાલતો દ્વારા ઉદાર અને વ્યાપક અર્થઘટન થવું જોઈએ. પરિચ્છેદ ૨૦૮ નીચે મુજબ વાંચાય છે:

“૨૦૯. હળવી સજા આપવાનું ન્યાયસંગત ઠરાવે તેવી અન્ય અનેક પરિસ્થિતિઓ છે; તેમ જ કઠોરતા વધારતી પ્રતિસંતુલનકારી પરિસ્થિતિઓ પણ છે. “ન્યાયિક કમ્પ્યુટરમાં આવી તમામ પરિસ્થિતિઓને સ્પષ્ટપણે ઉમેરી શકાતી નથી, કારણ કે તે અપૂર્ણ અને અસ્થિર સમાજમાં જ્યોતિષીય અણધાર્યા પરિબલો સમાન છે.” તેમ છતાં, પૂરતું ભારપૂર્વક કહેવું અશક્ય નથી કે મૃત્યુદંડના ક્ષેત્રમાં રાહતકારી પરિબલોની વ્યાપ્તિ અને સંકલ્પનાનું અદાલતો દ્વારા કલમ ૩૫૪(૩)માં વિસ્તૃત રીતે પ્રતિપાદિત દંડનિર્ધારણ નીતિ અનુસાર ઉદાર અને વિસ્તૃત અર્થઘટન થવું જોઈએ. ન્યાયાધીશો કદી લોહીપ્યાસુ ન હોવા જોઈએ. હત્યારાઓને ફાંસી આપવી ક્યારેય તેમના માટે અત્યંત ઉપકારક રહી નથી. ભારત સંઘ દ્વારા ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવેલા, ભલે અપૂર્ણ હોય, એવા તથ્યો અને આંકડા દર્શાવે છે કે ભૂતકાળમાં અદાલતોએ આ અતિશય દંડ અતિઅલ્પ વાર આપ્યો છે — જે તથ્ય આટલા ગંભીર વિષયમાં દંડનિર્ધારણની વિવેકશક્તિના પ્રયોગ વખતે તેઓ હંમેશાં જે સાવચેતી અને કરુણા લાવ્યા છે તેની સાક્ષી આપે છે. તેથી, આ ચિંતા વ્યક્ત કરવી આવશ્યક છે કે અદાલતો, અમારા દ્વારા સૂચવાયેલ વ્યાપક દૃષ્ટાંતાત્મક માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોની મદદથી, આ ભારે ફરજને વધુ ને વધુ સૂક્ષ્મ સાવચેતી અને માનવતાપૂર્ણ ચિંતાપૂર્વક નિભાવશે, અને કલમ ૩૫૪(૩)માં નિર્દિષ્ટ ધારાસભ્ય નીતિના ઉચ્ચ માર્ગ પર ચાલશે, એટલે કે હત્યામાં દોષિત ઠરેલા વ્યક્તિઓ માટે આજીવન કેદ નિયમ છે અને મૃત્યુદંડ અપવાદ છે. માનવજીવનની ગરિમા અંગેની વાસ્તવિક અને સ્થાયી ચિંતા કાયદાના સાધન દ્વારા જીવ લેવાને પ્રતિકાર કરવાની માંગ કરે

છે. આ કાર્ય માત્ર અતિદુર્લભમાંથી પણ અતિદુર્લભ કેસોમાં જ કરવું જોઈએ, જ્યારે વૈકલ્પિક ઉપાય નિઃસંદેહે બંધ થઈ ગયો હોય.” (જોર આપવામાં આવ્યું)

૧૦. મરછી સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્ય (૧૯૮૩) ૩ એસસીસી ૪૭૦ માં અદાલતે બચન સિંહ (ઉપરોક્ત) માં કરાયેલા નિષ્કર્ષોનું સારાંશરૂપે નિરૂપણ કરીને નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

“૩૮. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં બચન સિંહના કેસમાં દર્શાવેલી માર્ગદર્શિકાઓને નિષ્પન્ન કરી, જ્યાં મૃત્યુદંડ લાદવાનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે એવા દરેક અલગ કેસના તથ્યો પર લાગુ કરવી પડશે. બચન સિંહના કેસમાંથી નીચેના સિદ્ધાંતો ઊભરાય છે:

(૧) મરણદંડ જેવી અતિશય દંડાત્મક સજા માત્ર અતિ ગંભીર અને અતિશય દોષિતતાના અત્યંત ગંભીર કેસોમાં જ લાદવાની આવશ્યકતા નથી.

(૨) મૃત્યુદંડનો વિકલ્પ અપનાવવામાં આવે તે પહેલાં ‘અપરાધી’ની પરિસ્થિતિઓનો પણ ‘અપરાધ’ની પરિસ્થિતિઓ સાથે વિચાર કરવામાં આવવો આવશ્યક છે.

(૩) આજીવન કેદ નિયમરૂપ છે અને મૃત્યુદંડ અપવાદરૂપ છે. અન્ય શબ્દોમાં, મૃત્યુદંડ માત્ર ત્યારે જ ફટકારવામાં આવવો જોઈએ જ્યારે અપરાધની સંબંધિત પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લેતા આજીવન કેદ સંપૂર્ણપણે અપૂરતી સજા જણાતી હોય, અને એ શરતે, તથા માત્ર એ જ શરતે, કે અપરાધના સ્વરૂપ અને પરિસ્થિતિઓ તથા તમામ સંબંધિત પરિસ્થિતિઓને

ધ્યાનમાં લેતા આજીવન કેદની સજા ફટકારવાનો વિકલ્પ સદ્ભાવપૂર્વક અપનાવી શકાય તેમ ન હોય.

(જ) વધારો કરનાર અને હળવાશ લાવનાર પરિસ્થિતિઓનું તોલમાપ તૈયાર કરવું જરૂરી છે અને તે પ્રક્રિયામાં હળવાશ લાવનાર પરિસ્થિતિઓને પૂર્ણ વજન આપવું પડશે તથા વિકલ્પનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તે પહેલાં વધારો કરનાર અને હળવાશ લાવનાર પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે ન્યાયસંગત સંતુલન સાધવું પડશે।

૩૯. આ માર્ગદર્શિકાઓને, અંતરાલિયાં, લાગુ કરવા માટે નીચેના પ્રશ્નો પૂછાઈ શકે અને તેમનો ઉત્તર આપવામાં આવી શકે:

(એ) શું ગુનામાં કંઈક અસાધારણ છે, જે આજીવન કેદની સજા અપૂરી બનાવે છે અને મૃત્યુદંડની માંગ કરે છે?

(બી) શું અપરાધની પરિસ્થિતિઓ એવી છે કે અપરાધીના પક્ષમાં કહેનારી શમનકારી પરિસ્થિતિઓને મહત્તમ વજન આપ્યા છતાં પણ મૃત્યુદંડ લાદવા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી?

૪૦. જો ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતના પ્રકાશમાં તમામ પરિસ્થિતિઓનું સર્વાંગી વૈશ્વિક દષ્ટિએ મૂલ્યાંકન કરીને અને ઉપર પૂછાયેલા પ્રશ્નોના જવાબોને ધ્યાનમાં લઈને, કેસની પરિસ્થિતિઓ એવી હોય કે મૃત્યુદંડ યોગ્ય ઠરે, તો અદાલત તે મુજબ આગળ વધશે. ” (જોર આપ્યું છે)

૧૧. આ સ્પષ્ટ છે કે બચન સિંહ (ઉપરોક્ત) માં અદાલતે મૃત્યુદંડની ફરજ માટે “અતિ દુર્લભ કેસો, જ્યારે વિકલ્પરૂપ સજાનો માર્ગ નિર્વિવાદ રીતે બંધ થઈ ગયો હોય” એવી અત્યંત ઊંચી કસોટી નિર્ધારિત કરી છે. આ અભિવ્યક્તિનો અર્થ અને વ્યાપ સંતુષ્ટ બરીયાર (ઉપરોક્ત) માં ચર્ચવામાં આવ્યો છે. અદાલતે દોષસિદ્ધિ અને દંડનિર્ધારણના હેતુસર વિભાજિત સુનાવણીની આવશ્યકતા પર પણ ભાર મૂક્યો હતો. સંબંધિત અંશ આ પ્રમાણે છે:

“૫૬. આ તબક્કે, બચન સિંહ દંડ નિર્ધારણની સુનાવણીની વિષયવસ્તુનો પરિચય આપે છે. આ તબક્કે સંબંધિત તમામ માહિતી નોંધવા અદાલતે સક્રિય ભૂમિકા ભજવવી આવશ્યક છે. અપરાધ સંબંધિત કેટલીક માહિતી દંડ નિર્ધારણની સુનાવણી પૂર્વના તબક્કામાંથી પણ એકત્ર કરી શકાય છે. આ માહિતીમાં અપરાધની પ્રકૃતિ, પ્રેરણા અને તેના પ્રભાવ, દોષિતની દોષિતતા વગેરે સંબંધિત પાસાઓનો સમાવેશ થશે. રજૂ કરાયેલા પુરાવાની ગુણવત્તા પણ એક સંબંધિત પરિબળ છે. ઉદાહરણ તરીકે, પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા અથવા બાળ સાક્ષી પર કરવામાં આવેલી નિર્ભરતાનો વ્યાપ દંડ નિર્ધારણના વિશ્લેષણમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. પરંતુ મોટાભાગના મૃત્યુદંડ સંબંધિત દંડ નિર્ધારણના કેસોમાં, અપરાધીના લક્ષણો તથા સામાજિક-આર્થિક પૃષ્ઠભૂમિ સંબંધિત માહિતીનો તીવ્ર અભાવ રહે છે. આ મુદ્દો કાયદા પંચના જટિલ અહેવાલમાં પણ ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો.

૫૭. દોષસિદ્ધિમાં પ્રાસંગિક ન રહી હોય એવી પરિસ્થિતિઓ પણ દંડની પસંદગીમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી શકે છે.

આરોપીને સુધારી અને પુનર્વસિત કરી શકાય તેની સંભાવનાનું નિષ્પક્ષ વિશ્લેષણ તેનું એક ઉદાહરણ બની શકે છે. આ સંદર્ભમાં, બચન સિંહ દ્વારા પ્રતિપાદિત શમનકારી પરિસ્થિતિઓની યાદીમાંનો માર્ગદર્શક જ પ્રાસંગિક છે. અદાલતે કહ્યું: (એસ.સી.સી. પૃ. ૭૫૦, પરા ૨૦૬)

૨૦૬. (૪) આરોપીને સુધારી અને પુનર્વસિત કરી શકાય તેવી સંભાવના. રાજ્યએ પુરાવા દ્વારા સાબિત કરવાનું રહેશે કે આરોપી ઉપરોક્ત શરતો (૩) અને (૪)ને સંતોષતો નથી.

અંતમાં, બચન સિંહે અપરાધ તથા દોષિત સંબંધિત ભારક અને હળવી પરિસ્થિતિઓની ઓળખ કરી તેમને સજા નિર્ધારણની સુનાવણીમાં એકત્ર કરવાનો નિર્દેશ આપ્યો હતો।

૫૮. અત્યંત વિરલમાંથી પણ વિરલ સિદ્ધાંત ધારા ૩૫૪(૩) હેઠળના “વિશેષ કારણો”ને અર્થપ્રાણ આપે છે. આ સંદર્ભમાં, બચન સિંહે નીચેના શબ્દોમાં એક મૂળભૂત માપદંડ નિર્ધારિત કર્યો છે: (એસસીસી પૃ. ૭૫૧, અનુચ્છેદ ૨૦૮)

“૨૦૮. ... માનવ જીવનની ગૌરવપૂર્ણતા અંગેની વાસ્તવિક અને અવિરત ચિંતા કાયદાની સાધનસામગ્રી દ્વારા જીવ લઈ લેવા સામે પ્રતિરોધનું અનુમાન કરે છે. આપું કાર્ય અતિ દુર્લભ અને દુર્લભતમ પ્રસંગોમાં જ કરવું જોઈએ, જ્યારે વૈકલ્પિક વિકલ્પ નિઃસંદેહપણે બંધ થઈ ગયો હોય.” (જોર આપવામાં આવ્યું)

આ રચનાના વિશ્લેષણાત્મક વાચનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે એક અધિકૃત નકારાત્મક સિદ્ધાંત છે. “અત્યંત દુર્લભમાંથી પણ દુર્લભ કેસો” આ નકારાત્મક સિદ્ધાંતના ક્ષેત્રમાં પ્રદાન કરાયેલ એક અસાધારણ રીતે સંકુચિત અવકાશ છે. આ અવકાશને “જ્યારે વૈકલ્પિક વિકલ્પ નિર્વિવાદપણે બંધ થઈ ચૂક્યો હોય” એવા બીજા એક શરત દ્વારા પણ મર્યાદિત કરવામાં આવ્યો છે.

૫૯. આમ, સારૂપે, અત્યંત દુર્લભમાં દુર્લભ સિદ્ધાંત મૃત્યુદંડના ફાળા પર વ્યાપક પ્રતિબંધ મૂકે છે, જે માત્ર ત્યારે જ રદ થઈ શકે છે જ્યારે વાદના તથ્યો નીચે દર્શાવેલી ઢિગુણ શરતોને સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કરે છે:

૧. કે આ કેસ અત્યંત દુર્લભમાં દુર્લભ શ્રેણીમાં આવે છે,

૨. અને આ કેસના તથ્યોમાં આજીવન કેદનો વૈકલ્પિક વિકલ્પ માત્ર પૂરતો નહીં ઠરે.

૬૦. અતિ દુર્લભમાં અતિ દુર્લભનો સિદ્ધાંત કલમ ૩૫૪(૩)નું અમલીકરણ કરતી વખતે માર્ગદર્શિકા તરીકે કાર્ય કરે છે અને એ નીતિને સુદઢ કરે છે કે આજીવન કેદ નિયમ છે અને મૃત્યુદંડ અપવાદ છે. અર્થઘટનનો તે સ્થિર કાનૂની સિદ્ધાંત છે કે અપવાદોનું સાંકડી રીતે અર્થઘટન કરવું જોઈએ. તેથી, અતિ દુર્લભમાં અતિ દુર્લભનો સિદ્ધાંત અદાલત પર અસાધારણ ભાર મૂકે છે કે, જો તે પસંદગીની સજા તરીકે મૃત્યુદંડ પસંદ કરે, તો તેને તથ્યોનું નિષ્પક્ષ મૂલ્યાંકન કરી અતિ દુર્લભમાં અતિ દુર્લભના સિદ્ધાંતમાં સમાયેલ અપવાદોને સંતોષવા પડે.

૬૧. કેસ અતિદુર્લભતમ શ્રેણીમાં આવે છે એવા નિષ્કર્ષ સુધી પહોંચાડતી પૃષ્ઠભૂમિ-વિશ્લેષણા ન્યાયિક કડકાઈ અને સંપૂર્ણતાના સર્વોચ્ચ ધોરણોને અનુરૂપ હોવી જોઈએ, કારણ કે વિશ્લેષણાધીન ધોરણ પોતે જ અત્યંત સંકુચિત અપવાદ છે. કોઈ બાબત અંગે અતિદુર્લભતમ પાસા વિષેનો નિષ્કર્ષ આપતી વખતે અપરાધ તથા અપરાધી બંને સંબંધિત વધારાના તથા ઘટાડાના પરિબલોની ઓળખ અનિવાર્ય બને છે. આ સંદર્ભમાં નોંધવામાં આવ્યું હતું: (બચન સિંહ કેસ, એસસીસી પૂ. ૭૩૮, પરા ૧૬૧)

“૧૬૧. ... આ જોગવાઈના સંદર્ભમાં ‘વિશેષ કારણો’ અભિવ્યક્તિનો સ્પષ્ટ અર્થ ‘અપવાદરૂપ કારણો’ થાય છે, જે ગુના તેમજ અપરાધી સાથે સંબંધિત ચોક્કસ કેસની અસાધારણ ગંભીર પરિસ્થિતિઓ પર આધારિત હોય છે.” (જોર આપવામાં આવ્યું)

૧૨. શંકર કિસનરાવ ખાડે વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (૨૦૧૩) પ એસ.સી.સી. ૫૪૬ માં આ અદાલતે આગ્રહક અને હળવિત પરિસ્થિતિઓનું વજન કેવી રીતે કરવું અને ફાંસીની સજા ફટકારતી વખતે દુર્લભતમમાં દુર્લભ કસોટી કેવી રીતે લાગુ કરવી તે અંગે વિચારણા કરી હતી અને નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

“૫૨. ઉપર જણાવ્યા મુજબની ઉત્તેજક પરિસ્થિતિઓ, નિઃસંદેહ, જેમ સંપૂર્ણ નથી તેમ જ હળવી બનાવતી પરિસ્થિતિઓ પણ સંપૂર્ણ નથી. મારા સુવિચારિત મત મુજબ, મૃત્યુદંડ આપતી વખતે અમારે જે કસોટીઓ લાગુ કરવી પડે છે તે છે “અપરાધ કસોટી”, “અપરાધી કસોટી” અને “અત્યંત વિરલ કેસ કસોટી” (આર.આર. કસોટી), અને “સંતુલન

કસોટી" નહીં. મૃત્યુદંડ આપવાના માટે "અપરાધ કસોટી" સંપૂર્ણપણે સંતોષાયેલી હોવી જોઈએ, એટલે કે ૧૦૦% અને "અપરાધી કસોટી" ૦%, એટલે કે આરોપીના પક્ષમાં રહેલી કોઈ પણ હળવી બનાવતી પરિસ્થિતિ નહીં. જો આરોપીના પક્ષમાં કોઈ પરિસ્થિતિ હોય, જેમ કે અપરાધ આચરવાનો ઈરાદો ન હોવો, સુધારાની શક્યતા, આરોપીની યુવાન વય, સમાજ માટે ખતરો ન હોવો, પૂર્વવર્તી આચરણનો કોઈ ઇતિહાસ ન હોવો વગેરે, તો દંડાત્મક મૃત્યુદંડથી બચવા માટે "અપરાધી કસોટી" આરોપીના પક્ષમાં જઈ શકે છે. જો બંને કસોટીઓ સંતોષાયેલી હોય, એટલે કે મહત્તમ હદ સુધીની ઉત્તેજક પરિસ્થિતિઓ હોય અને આરોપીના પક્ષમાં કોઈ હળવી બનાવતી પરિસ્થિતિ ન હોય, તોય અંતે અમારે અત્યંત વિરલ કેસની કસોટી (આર.આર. કસોટી) લાગુ કરવી જ પડે છે. આર.આર. કસોટી સમાજની ધારણા પર આધાર રાખે છે, એટલે કે તે "સમાજકેન્દ્રિત" છે, "ન્યાયાધીશકેન્દ્રિત" નથી; અર્થાત્, સમાજ ચોક્કસ પ્રકારના અપરાધોમાં મૃત્યુદંડ આપવાનું સમર્થન કરશે કે નહીં. આ કસોટી લાગુ કરતી વખતે, અદાલતે સમાજની ચોક્કસ પ્રકારના અપરાધો પ્રત્યેની ઘૂણા, તીવ્ર આક્રોશ અને વિમુખતા જેવા વિવિધ પરિબલો પર ધ્યાન આપવું પડે છે, જેમ કે લૈંગિક હુમલો અને બૌદ્ધિક અક્ષમ અલ્પવયસ્ક કન્યાઓની હત્યા, શારીરિક અક્ષમતા ધરાવતી વૃદ્ધ અને નિર્બળ મહિલાઓ તથા એવી અક્ષમતાઓ ધરાવતી અન્ય વ્યક્તિઓ વિરુદ્ધના અપરાધો વગેરે. ઉદાહરણો માત્ર દૃષ્ટાંતરૂપ છે અને સંપૂર્ણ નથી. અદાલતો મૃત્યુદંડ આપે છે, કારણ કે પરિસ્થિતિ એ જ માગે છે, સંવિધાનિક બાધ્યતા

કારણે, જેનું પ્રતિબિંબ જનતાની ઇચ્છામાં છે, ન્યાયાધીશોની ઇચ્છામાં નહીં.” (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

૧૩. અમારા મતે, વડી અદાલતે બચન સિંહ (ઉપરોક્ત), મચ્છી સિંહ (ઉપરોક્ત), સંતોષ બારીયર (ઉપરોક્ત) અને શંકર કિશનરાવ ખાડે (ઉપરોક્ત) માં નિર્ધારિત કાયદાનો યોગ્ય રીતે અમલ કર્યા વિના મૃત્યુદંડને ભૂલથી પુષ્ટિ આપી છે. આ કેસમાં મૃત્યુદંડરૂપ સર્વોચ્ચ દંડ લાદવાનો નિર્ણય “વિકલ્પરૂપ દંડ નિશ્ચિતપણે બંધ થઈ ગયેલ હોય તેવો અત્યંત દુર્લભ કેસ”ની કસોટી પૂર્ણ કરતો નથી. મચ્છી સિંહ (ઉપરોક્ત) ના પરિચ્છેદ ૩૯ માં નિર્ધારિત પ્રશ્નોના ઉત્તર આ વિશિષ્ટ કેસમાં આપવામાં આવ્યા નથી. ગુનાની અસામાન્ય પ્રકૃતિ અથવા અપીલકર્તાના સુધારણા કે પુનર્વસનની અશક્યતા અંગે કોઈ પુરાવો રજૂ કરવામાં આવ્યો નથી. બચન સિંહ (ઉપરોક્ત) સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે મૃત્યુદંડ ફક્ત અત્યંત દુર્લભ એવા કિસ્સાઓમાં જ આપવામાં આવશે, જ્યાં ગુનાની પ્રકૃતિ અને ગુનેગાર સંબંધિત પરિસ્થિતિઓને કારણે આજીવન કારાવાસ સંપૂર્ણપણે અપૂરતો અથવા નિષ્ફળ સાબિત થાય. મૃત્યુદંડ લાદતી વખતે વ્યક્તિ સુધારણા તથા પુનર્વસન માટે યોગ્ય છે કે કેમ, તેને પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. શંકર કિશનરાવ ખાડે (ઉપરોક્ત) માં નિર્ધારિત મુજબ, વ્યક્તિ સમાજ માટે ખતરો બનશે કે કેમ અથવા મૃત્યુદંડ ન આપવાથી સમાજને ખોટો સંદેશ જશે કે કેમ, તે પણ વિચારવાના વધારાના પરિબલો છે. વડી અદાલતે આવી કોઈ વિશ્લેષણ કરી નથી. બચન સિંહ (ઉપરોક્ત) મુજબ આવશ્યક હોવા છતાં, વડી અદાલતે ગુનેગાર સંબંધિત ગંભીર અને હળવી બનાવનારી પરિસ્થિતિઓ પર પણ વિચાર કર્યો નથી. અપીલકર્તાનો ધારા ૩૭૬, ભારતીય દંડ સંહિતા, હેઠળના નિર્દોષ છૂટકારાને બાદ કરતાં અગાઉ કોઈ ફોજદારી પૂર્વવૃત્તાંત ન હતો, જે ખોટી સંડોવણી હતી, અને આરોપિત પ્રેરણાએ પણ ગુનેગાર સંબંધિત

મહત્વપૂર્ણ હળવી બનાવનારી પરિસ્થિતિ તરીકે વડી અદાલતના મન પર કોઈ અસર પાડી નથી.

પાછલા લગભગ ચાર દાયકામાં, આ અદાલતે જીવનના મૂલ્ય અને ગૌરવ સંબંધિત સંવિધાનિક ભાવનાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પોતાની ચિંતા સતત વ્યક્ત કરી છે, જ્યારે તેણે બાચન સિંહ (ઉપરોક્ત) માં કહ્યું હતું કે ‘અત્યંત પતન’ (પરિચ્છેદ ૨૦૧), ‘આરોપીને સુધારી શકાય તેવી કોઈ શક્યતા નથી તે દર્શાવતા પુરાવા રજૂ કરવાની રાજ્યની ફરજ છે’ (પરિચ્છેદ ૨૦૬), ‘ઉદાર અને વિશાળ અર્થઘટન’ (પરિચ્છેદ ૨૦૮), ‘વિકલ્પરૂપ ઉપાય નિશ્ચિતપણે બંધ થઈ ગયો છે’ (પરિચ્છેદ ૨૦૮), ‘માનવીય ચિંતા’ (પરિચ્છેદ ૨૦૮), ‘માનવજીવનની ગૌરવપૂર્ણતા અંગેની વાસ્તવિક અને અવિરત ચિંતા’ (પરિચ્છેદ ૨૦૮), મચ્છી સિંહ (ઉપરોક્ત) માં કે ‘અત્યંત દોષિતતાનો સર્વાધિક ગંભીર મામલો’ (પરિચ્છેદ ૩૮), ‘મૃત્યુદંડ સંપૂર્ણપણે અપૂરતું દંડ જણાય ત્યારે જ’ (પરિચ્છેદ ૨૮), ‘હળવા પરિસ્થિતિજન્ય તત્વોને સંપૂર્ણ વજન આપવું જોઈએ’ (પરિચ્છેદ ૩૮), સંતોષ બારિયાર (ઉપરોક્ત) માં કે ‘આરોપીને સુધારી અને પુનર્વસિત કરી શકાય તેવી શક્યતા’ (પરિચ્છેદ ૫૭), ‘અત્યંત વિરલમાંથી પણ વિરલ મામલો એક નકારાત્મક સિદ્ધાંત છે’ (પરિચ્છેદ ૫૮), ‘મૃત્યુ એક અતિ સંકુચિત પ્રવેશદ્વાર છે’ (પરિચ્છેદ ૫૮), ‘મૃત્યુદંડ લાદવા બાબતે અદાલત પર અસાધારણ ભાર છે’ (પરિચ્છેદ ૬૦), ‘હળવા પરિસ્થિતિજન્ય તત્વોને સર્વાધિક વજન આપ્યા છતાં મૃત્યુ સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી’ (પરિચ્છેદ ૩૮), ‘ન્યાયિક કડકાઈ અને સચોટતાના સર્વોચ્ચ ધોરણો’ (પરિચ્છેદ ૬૧), અને શંકર કિસનરાવ ખાડે (ઉપરોક્ત) માં કે ‘પુનઃસુધારાની શક્યતા, આરોપીની નાની વય, સમાજ માટે જોખમરૂપ ન હોવું, અગાઉનો કોઈ ગુનાહિત

ઈતિહાસ ન હોવો’ (પરિચ્છેદ પર) વગેરે. આ પરિબલોને ન તો વડી અદાલતે અને ન તો નીચલી અદાલતે યોગ્ય વિચારણા આપી.

૧૫. અપીલ આ અદાલત સમક્ષ પાછલા ચાર વર્ષથી વિચારાધીન રહી છે. અપીલકર્તા જેલમાં હોવાથી, અમે જાણવા ઈચ્છતા હતા કે તેના તરફથી સુધારણા માટે કોઈ પ્રયત્ન થયો હતો કે નહીં. જેલના અધિક્ષકે પ્રમાણપત્ર આપ્યું છે કે જેલમાં તેનું વર્તન સારું રહ્યું છે. તેથી, એ સ્પષ્ટ સંકેત મળે છે કે તમામ આશા ગુમાવી બેઠા હોવા છતાં પણ અપીલકર્તામાં કોઈ નિરાશા છવાઈ નથી. તેના વિરુદ્ધ, બાકી રહેલા સમયગાળા માટે સારા જીવનનું અનુસરણ કરવા માટે તેના તરફથી જાગૃત પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. દોષિતને જેલમાં આ આશા અને અપેક્ષા સાથે મોકલવામાં આવે છે કે તે પોતાની ભૂલો સુધારશે અને સુધરશે. મૃત્યુદંડની સજાધીન દોષિતમાં આવી સકારાત્મક બદલાવ આવે, તો અમારી દૃષ્ટિએ, વિકલ્પરૂપ ઉપાય નિઃસંદેહ બંધ થઈ ગયો છે કે કેમ તે અંગે નિર્ણય લેતી વખતે અદાલતે તે બાબતને પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. બચન સિંહ (ઉપરોક્ત) માં સંવિધાન પીઠે ઠરાવ્યું હતું તેમ, રાજ્યનું કર્તવ્ય હતું કે તે પુરાવા દ્વારા સાબિત કરે કે દોષિતને સુધારી કે પુનર્વસિત કરી શકાય તેમ નથી. સંબંધિત સમયે રાજ્ય દ્વારા એવી માહિતી રજૂ કરવામાં આવી ન હોવાથી, હવે રાજ્ય દ્વારા રજૂ કરાયેલ માહિતી વધુ ને વધુ પ્રાસંગિક બની જાય છે. બચન સિંહ (ઉપરોક્ત) માં ‘સૌથી દુર્લભમાંથી પણ દુર્લભ’ કસોટી દ્વારા નિર્ધારિત ધોરણ ઊંચો ધોરણ છે. જેલમાં દોષિતના વર્તનને અવગણવામાં આવી શકતું નથી. કેદીએ જેલમાં સારા આચરણનું પ્રદર્શન કર્યું છે, તે હકીકત નિઃસંદેહ એ દર્શાવે છે કે તે સુધારાથી પર નથી.

૧૬. કોઈ અપરાધીના સુધારાની સંભાવના અને શક્યતાના પ્રશ્ને, અમને એવું જણાતું નથી કે યોગ્ય માનસિક/માનસિક-ચિકિત્સકીય મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે. એવા માનસિક/માનસિક-ચિકિત્સકીય આકલન અને મૂલવણીની સહાય વિના, સુધારાની કોઈ શક્યતા કે સંભાવના નથી એમ ઠરાવવું યોગ્ય રહેશે નહીં. દોષિતનો સુધારો અથવા પુનર્વસન થઈ શકે નહીં તે બાબત પુરાવા દ્વારા સાબિત કરતાં સમયે રાજ્યએ આ મહત્વપૂર્ણ પાસાનો ધ્યાનમાં રાખવો આવશ્યક છે.

૧૭. વડી અદાલતે જે અન્ય પાસું અવગણ્યું છે, તે છે કે નીચલી અદાલતમાં વિચારણા તબક્કે દંડવિધાન માટે અલગ સુનાવણી ન રાખવાની પ્રક્રિયાત્મક અનિયમિતતા. દોષસિદ્ધિ અને દંડવિધાન માટે વિભાજિત સુનાવણી એક આવશ્યક શરત તરીકે સંતોષ બારિયાર (ઉપરોક્ત)માં નિર્ધારિત કરવામાં આવી હતી. દંડવિધાન માટેની સુનાવણી તે જ દિવસે હાથ ધરવામાં આવવાથી, નીચલી અદાલતે અપીલકર્તાને દંડવિધાન અને દંડશમન સંબંધિત પુરાવા રજૂ કરવા માટે આવશ્યક સમય પૂરો પાડવામાં નિષ્ફળતા દર્શાવી છે.

૧૮. ઉપરોક્ત કારણોસર, અમારો મત છે કે મૃત્યુદંડની સજા ફરજિયાત એકમાત્ર વિકલ્પ નહોતી અને તેથી તેને આજીવન કેદમાં ફેરવવામાં આવવી જોઈએ. ભારતમાં મૃત્યુદંડનું ભવિષ્ય

૧૯. બચ્ચન સિંહ (ઉપરોક્ત) આ અદાલતની સંવિધાનપીઠનો નિર્ણય હોવાથી, અદાલતો તે ચુકાદામાં નિર્ધારિત સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવા બંધાયેલી છે, જ્યાં સુધી તેને યોગ્ય રીતે પુનર્વિચારવામાં ન આવે. પરંતુ અમે એ હકીકતને સંપૂર્ણપણે અવગણી શકતા નથી કે સમયાંતરે વિવિધ પીઠોએ બચ્ચન સિંહ (ઉપરોક્ત) માં નિર્ધારિત

સિદ્ધાંતોના અસંગત અમલ અંગે ચિંતા વ્યક્ત કરી છે અને આવી અસંગતતાઓ ઘટાડવા માટે તે સિદ્ધાંતોના અમલને આગળ પણ વિકસાવ્યો છે. સંતોષ બારિયાર (ઉપરોક્ત) માં અદાલતે મૃત્યુદંડથી વૈશ્વિક સ્તરે થતા દૂરાવાને નોંધ્યું અને અવલોકન કર્યું:

“૧૦૯. ...હવે સ્પષ્ટ છે કે કેસદરકેસના ધોરણે અપનાવવામાં આવેલ ઉપશમકારી તથા ભારવર્ધક પરિસ્થિતિઓના સંતુલનના અભિગમથી પણ અમારી મૃત્યુદંડ નિર્ધારણ પદ્ધતિમાંથી મનમાનીનો દોષ પૂરતો દૂર થઈ શક્યો નથી. નિર્ભયપણે કહી શકાય કે ‘અતિદુર્લભમાં અતિદુર્લભ કેસો’નો બચન સિંહ ધોરણ વિવિધ વડી અદાલતો દ્વારા તેમજ આ અદાલત દ્વારા પણ અત્યંત ભિન્ન અને અસંગત રીતે લાગુ કરવામાં આવ્યો છે.

૧૧૦. આ તબક્કે અમે એ પણ દર્શાવવા ઇચ્છીએ છીએ કે મૃત્યુદંડ સંબંધી દંડનિર્ધારણની કાનૂની અનિશ્ચિતતાનું વિશેષ પરિણામ છે, કારણ કે આ મુદ્દો મૃત્યુદંડ સાથે સંબંધિત છે — જે અતિશય વ્યાપક દંડનિર્ધારણ વિવેકના ઉપયોગથી ઊભી થતી સર્વાધિક ગંભીર સજા છે અને જે સ્વભાવથી અપરિવર્તનીય છે. બચન સિંહનો આ અત્યંત અસમાન અમલ દંડમુલક દંડનિર્ધારણના કાયદામાં અનિશ્ચિતતાની સ્થિતિ ઊભી કરે છે, જે સ્પષ્ટપણે સંવિધાનિક ન્યાયપ્રક્રિયા અને સમાનતાના સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન કરે છે. પરિસ્થિતિ અસ્થિર છે, કારણ કે કાર્યપાલિકા અથવા ન્યાયતંત્રને આપવામાં આવેલ કાનૂની વિવેક ત્યારે જ કાયદેસર રીતે ટકાઉ બને છે જ્યારે કાયદા અથવા પૂર્વનિર્ણય દ્વારા, વિવેકની વ્યાપ્તિ અને તેના

ઉપયોગની રીત અંગે કોઈ સંકેત ઉપલબ્ધ હોય. સંબંધિત ઉપાયના વૈધ ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં રાખીને પૂરતી સ્પષ્ટતા પણ હોવી જોઈએ. ભારતનું સંવિધાન મનમાની ફોજદારી સજા લાદવામાંથી વ્યક્તિને પૂરતું રક્ષણ મળે તે માટે સુરક્ષાઓનું પ્રાપધાન કરે છે.”

૨૦. સંગીત વિ. રાજ્ય હરિયાણા (૨૦૧૩) ૨ એસ.સી.સી. જપર માં અદાલતે નોંધ્યું છે કે

“૩૦. સજા નીતિનો પ્રયોગ, વધારાના અને લઘુકારક પરિસ્થિતિઓ દ્વારા, સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ (૨) વિ. કર્ણાટક રાજ્યમાં વિચારણા માટે ઉપસ્થિત થયો હતો. પુનર્વિચાર પછી, અહેવાલના પરા ૪૮માં એ નિષ્કર્ષ કરાયો હતો કે સજા પ્રક્રિયામાં સમાનતાનો અભાવ છે. અતિ દુર્લભમાંથી પણ અતિ દુર્લભનો સિદ્ધાંત એકસરખી રીતે કે સતત રીતે અનુસરવામાં આવ્યો નથી. આ સંદર્ભમાં અલોકે નાથ દત્તા વિ. પ. બંગાળ રાજ્યનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં આગળ વધીને આ મુદ્દો સ્પષ્ટ કરવા માટે અનેક પૂર્વવર્તી નિર્ણયોને સંદર્ભિત કરવામાં આવ્યા હતા.

૩૧. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદમાં કરવામાં આવેલી ટિપ્પણીનો સંતોષ કુમાર સતીશભૂષણ બારીયર વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં (અનુમોદન સાથે) ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો, જ્યારે આ અદાલતની “અસ્વસ્થતા અને અસંતોષની ભાવના” રિપોર્ટના પરા ૧૦૯, ૧૨૯ અને ૧૩૦માં વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી. હકીકતમાં, રિપોર્ટના પરા ૧૦૯માં આ પ્રમાણે અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું: (બારીયર કેસ)

૧૦૯. ... કેસદરકેસના આધાર પર અપનાવવામાં આવેલ ભારકરણીય તથા હળવીકરણકારી પરિસ્થિતિઓના સંતુલનપત્રકના અભિગમે આપણા મૃત્યુદંડ સંબંધિત દંડનિર્ધારણ પ્રણાલીમાંથી મનમાનીની ખામી દૂર કરવા પૂરતી અસરકારકતા દર્શાવી નથી. નિરાપદપણે કહી શકાય કે ‘અતિ દુર્લભમાં અતિ દુર્લભ મામલાઓ’ની બચ્ચન સિંહ કસોટીનું વિવિધ વડી અદાલતો દ્વારા તેમજ આ અદાલત દ્વારા અત્યંત વિવિધ અને અસંગત રીતે અનુસરણ કરવામાં આવ્યું છે.

૩૨. એવું જણાય છે કે અંતર્ગત રહેલી અસંખ્ય શક્યતાઓને ધ્યાનમાં લેતા, વધારાની અને ઓગળતી પરિસ્થિતિઓનો અભિગમ અસરકારક રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો નથી.

૩૩. તેથી, અમારા વિનમ્ર મતાનુસાર, માત્ર અગ્રાવક અને શમનકારી પરિસ્થિતિઓના અભિગમ પર નવી દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની જરૂર નથી, પરંતુ બછન સિંહમાં અપાયેલા નિષ્કર્ષોના પ્રકાશમાં આ અભિગમ અપનાવવાની આવશ્યકતા પર પણ નવી દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની જરૂર છે. અમને એવું જણાય છે કે, બછન સિંહે “સિદ્ધાંતાધારિત દંડનિર્ધારણ”નો આશય રાખ્યો હોવા છતાં, દંડનિર્ધારણ હવે વાસ્તવમાં ન્યાયાધીશકેન્દ્રિત બની ગયું છે, જેમ કે સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ અને બરિયારમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. બછન સિંહમાં બંધારણીય ખંડપીઠ દ્વારા પ્રસ્થાપિત બીજા તબક્કાની દંડ નીતિનો આ પાસું પરિવર્તન દરમિયાન ગુમ થઈ ગયેલું લાગે છે.”

૨૧. શંકર કિસનરાવ ખાડે (ઉપરોક્ત) માં, આ અદાલતે “... મૃત્યુદંડ ભયજનક દંડ છે કે પ્રતિશોધાત્મક ન્યાય છે કે નિષ્ક્રિયકરણના હેતુને સિદ્ધ કરે છે” એ મુદ્દાનો નિવેડો લાવવા માટે ભારતના કાયદા આયોગને વિનંતી કરવાની હદ સુધી ગઈ હતી.

૨૨. આ સંદર્ભમાં એ નોંધવું પ્રાસંગિક હોઈ શકે છે કે બચન સિંહ (ઉપરોક્ત) માં બંધારણીય પીઠે ૧૯૬૭માં રજૂ કરાયેલા વિધાન પંચના ૩૫મા અહેવાલનો વિશદ સંદર્ભ લીધો હતો, જેમાં મૃત્યુદંડ જાળવી રાખવાની યોગ્યતા દર્શાવવામાં આવી હતી. રસપ્રદ વાત એ છે કે, આ અદાલતના વિનંતી પર તૈયાર કરી અને રજૂ કરાયેલા ૨૦૧૫ના અહેવાલ ક્રમાંક ૨૬૨એ, વિસ્તૃત સંશોધન બાદ અને આંતરરાષ્ટ્રીય અભિગમના સંદર્ભમાં, જુદો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે. અહેવાલ ક્રમાંક ના પ્રસ્તાવનામાંથી ઉદ્ધૃત કરીએ તો,

૨૬૨ :

“અધ્યાય ૧

પરિચય

અ. સર્વોચ્ચ અદાલત તરફથી સંદર્ભ

૧.૧.૧. શંકર કિસનરાવ ખડે વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (‘ખડે’) (૨૦૧૩) ૫ એસસીસી ૫૪૬ માં ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતે, મૃત્યુદંડના મુદ્દા પરની અપીલની સુનાવણી કરતાં, મૃત્યુદંડ ફટકારવા તથા દયા પ્રદાન કરવા માટેના સુંગઠિત અને સસંગત હેતુ અને આધારના અભાવ અંગે પોતાની ચિંતા વ્યક્ત કરી હતી. અદાલતે ખાસ કરીને આ બે મુદ્દાઓ

અંગે ભારતના કાયદા આયોગ (‘આયોગ’)ના હસ્તક્ષેપની માંગ કરી હતી, નોંધ કરતાં કે :

મને એવું જણાય છે કે અદાલતો અતિદુર્લભમાંથી અતિદુર્લભના સિદ્ધાંતનો અમલ કરતી રહી છે, તેમ છતાં કારોબારી સત્તાએ કેટલાક એવા પરિબલોને ધ્યાનમાં લીધા છે, જે અદાલતોને મૃત્યુદંડને આજીવન કેદમાં રૂપાંતરિત કરવા બાબતે જાણિતાં નથી. આ સંદર્ભમાં એ અત્યાવશ્યક છે કે, કારણ કે આપણે લોકોના જીવન સાથે વ્યવહાર કરી રહ્યા છીએ (આરોપી અને બળાત્કાર-હત્યાના પીડિત બંનેના), અદાલતો મૃત્યુદંડ આપવાની જ્યુરિસ્પ્રુડેન્શિયલ આધારશિલા નિર્ધારિત કરે અને જ્યારે વિકલ્પ નિર્વિવાદરૂપે અવરોધિત હોય ત્યારે તે પણ સ્પષ્ટ કરે, જેથી પ્રચલિત અનિશ્ચિતતા ટાળી શકાય. મૃત્યુદંડ અને તેની અમલવારી અનિશ્ચિતતાનો વિષય ન બનવી જોઈએ અને મૃત્યુદંડને આજીવન કેદમાં ફેરવવાની બાબત પણ સંયોગનો વિષય ન બનવી જોઈએ. કદાચ ભારતની કાનૂન આયોગ આ પ્રશ્નનું નિવારણ એ તપાસીને કરી શકે કે મૃત્યુદંડ અટકાવનારો દંડ છે કે પ્રતિશોધાત્મક ન્યાય છે કે પછી નિષ્ક્રિયીકરણના હેતુની પૂર્તિ કરે છે. (શંકર કિસનરાવ ખાડે વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ૨૦૧૩ ૫ એસ.સી.સી. ૫૪૬ પરા ૧૪૮ (જોર આપવામાં આવ્યું))

પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ એવું જણાતું નથી કે રાજ્યના બે મહત્વના અંગો, એટલે કે ન્યાયપાલિકા અને કારોબારી, મૃત્યુદંડથી દંડનીય અપરાધમાં દોષિત ઠરેલા દોષિતોના જીવન પ્રત્યે ભિન્ન ધોરણો અપનાવી રહ્યા છે. જ્યારે ન્યાયપાલિકા દ્વારા અપનાવવામાં આવતો ધોરણ સર્વાધિક દુર્લભમાં દુર્લભના

સિદ્ધાંતનો છે (તેના અમલમાં તે કેટલો પણ વિષયાસ્પદ કે ન્યાયાધીશકેન્દ્રિત હોય), ત્યારે કારોબારી દ્વારા દંડ ઘટાડવાની મંજૂરી આપતી વખતે અપનાવવામાં આવતો ધોરણ જાણીતો નથી. તેથી, એવું બની શકે છે (અને કદાચ બની પણ ચૂક્યું હશે) કે કોઈ નિશ્ચિત કેસમાં સત્ર ન્યાયાધીશ, વડી અદાલત અને સર્વોચ્ચ અદાલત દોષિતને મૃત્યુદંડ આપવા અંગે સર્વસંમતિ ધરાવતા હોય, અને અન્ય કોઈ વિકલ્પ નિર્વિવાદ રીતે બંધ થઈ ગયો હોય, પરંતુ કારોબારીએ એકદમ વિપરીત અભિપ્રાય અપનાવીને મૃત્યુદંડમાં રાહત આપી હોય. આ બાબતનો ભારતના વિધિ આયોગ દ્વારા પણ વિચાર કરવો જરૂરી થઈ શકે છે. ૨૦૧૩ પ એસસીસી ૫૪૬ પરા ૧૪૯. (જોર આપવામાં આવ્યું છે)

૧.૧.૨. ખાડે સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા મૃત્યુદંડ સંબંધિત પ્રશ્નને આયોગને સંદર્ભિત કરાયેલો તાજેતરનો પ્રથમ પ્રસંગ નહોતો. સંતોષ કુમાર સતીશભૂષણ બારિયાર વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (‘બારિયાર’) (૨૦૦૯) ૬ એસસીસી ૪૯૮ માં, આ મુદ્દા પર પ્રયોગાત્મક સંશોધનના અભાવ અંગે ખેદ વ્યક્ત કરતાં, અદાલતે નોંધ્યું હતું :

અમે એ બાબતથી પણ અવગત છીએ કે ૧૮.૧૨.૨૦૦૭ના રોજ, સંયુક્ત રાષ્ટ્રની મહાસભાએ ઠરાવ ૬૨/૧૪૯ સ્વીકાર્યો હતો, જેમાં મૃત્યુદંડ જાળવી રાખનાર દેશોને મૃત્યુદંડના ઉન્મૂલનના હેતુસર ફાંસીઓ પર વિશ્વવ્યાપી સ્થગિંતી લાદવાની અપીલ કરવામાં આવી હતી. જોકે, ભારત મૃત્યુદંડ જાળવી રાખનારા ૫૯ દેશોમાંથી એક છે. વિશ્વસનીય સંશોધન, શક્ય છે કે ભારતની કાનૂન આયોગ અથવા રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર આયોગ દ્વારા, આ વિષય પર અદ્યતન અને

માહિતીસભર ચર્ચા તથા વાદવિવાદ માટે માર્ગ મોકળો કરી શકે. (ભાર આપવામાં આવ્યું છે)

૧.૧.૩. વર્તમાન અહેવાલ, તેથી, મોટા ભાગે સર્વોચ્ચ અદાલતના આ સંદર્ભો તથા બદલાયેલા પરિસ્થિતિઓના પ્રકાશમાં મૃત્યુદંડ અંગે આયોગની પોતાની ભલામણોના પુનઃપરીક્ષણની આવશ્યકતા દ્વારા સંચાલિત છે.”

૨૩. અહેવાલ નં. ૨૬૨ના અધ્યાય ૭માં નિષ્કર્ષો અને ભલામણો સમાવિષ્ટ છે. ઉદ્ધૃત કરીએ તો :

“એ. નિષ્કર્ષો

૭.૧.૧ મૃત્યુદંડ પ્રતિબંધના દંડવિજ્ઞાનિક હેતુની સિદ્ધિમાં આજીવન કેદ કરતાં વધુ સેવા આપતો નથી. વધુમાં, ભારતીય કાયદા હેઠળ આજીવન કેદનો અર્થ સમગ્ર જીવન માટેની કેદ છે, જે માત્ર યોગ્ય માફીનો આશ્રય લેતી હોય છે; અને અનેક રાજ્યોમાં ગંભીર અપરાધોના કેસોમાં એવી માફી ફક્ત કેદના ઘણા વર્ષો પછી આપવામાં આવે છે, જે અવધિ ૩૦થી ૬૦ વર્ષ સુધી વિસ્તરે છે.

૭.૧.૨ દંડાત્મક પ્રત્યાઘાતનો શાસ્ત્રિય મહત્વપૂર્ણ ફાળો છે. તેમ છતાં, તેને બદલો લેવાં સુધી સીમિત કરી શકાય નહીં. “આંખના બદલામાં આંખ, દાંતના બદલામાં દાંત”ની કલ્પનાને આપણા સંવિધાન દ્વારા નિયંત્રિત દંડાત્મક ન્યાય વ્યવસ્થામાં કોઈ સ્થાન નથી. મૃત્યુદંડ કોઈપણ સંવિધાનસંગત દંડવિજ્ઞાનસંબંધિત હેતુઓ સિદ્ધ કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે.

૭.૧.૩ ન્યાયના પરમ ઉપાય તરીકે, પીડિતોને ન્યાય આપવાના અંતિમ માપદંડરૂપે મૃત્યુદંડ પર કેન્દ્રિત થવાથી, ન્યાયના પુનર્સ્થાપનાત્મક અને પુનર્વસનાત્મક પાસાઓ દષ્ટિથી ઓઝલ થઈ જાય છે. મૃત્યુદંડ પર આધાર રાખવાથી, ફોજદારી ન્યાય પ્રણાલીને પીડતી અન્ય સમસ્યાઓ જેમ કે નબળી તપાસ, અપરાધ નિવારણ અને અપરાધના પીડિતોના અધિકારો પરથી ધ્યાન હટી જાય છે. રાજ્યએ અપરાધના પીડિતોના પુનર્વસન માટે અસરકારક પીડિત વળતર યોજનાઓ સ્થાપિત કરવી આવશ્યક છે. સાથે સાથે, યોગ્ય કેસોમાં પીડિતોને યોગ્ય વળતર આપવાની સંહિતા, ૧૯૭૩ હેઠળ તેમની પાસે પ્રદાન કરેલી શક્તિનો ઉપયોગ અદાલતોએ કરવો પણ આવશ્યક છે. શક્તિશાળી આરોપીઓ દ્વારા અપનાવવામાં આવતી ધમકીઓ અને અન્ય દબાણકારી પદ્ધતિઓને કારણે પીડિતો અને સાક્ષીઓના અવાજો ઘણીવાર દબાવી દેવામાં આવે છે. તેથી સાક્ષી સુરક્ષા યોજના પણ સ્થાપિત કરવી આવશ્યક છે. વધુ અસરકારક તપાસ અને ફરિયાદ માટે સુધારાઓની પોલીસ સુધારાઓની આવશ્યકતા પણ હવે લાંબા સમયથી સર્વસામાન્ય રીતે અનુભૂતિમાં આવી છે અને તે બાબત અંગેના ઉપાયો પ્રાથમિકતા આધારિત રીતે લેવામાં આવવા જોઈએ.

૭.૧.૪ છેલ્લા દાયકામાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે અનેક પ્રસંગોએ મૃત્યુદંડના કેસોમાં મનસ્વી સજામાં અંગે ચિંતા વ્યક્ત કરી છે. અદાલતે નોંધ્યું છે કે જ્યાં મૃત્યુદંડ ફટકારવામાં આવ્યો છે અને જ્યાં તેના વિકલ્પરૂપે આજીવન કેદ લાગુ કરવામાં આવી છે, તેવા કેસોમાં ભેદ પાડવો મુશ્કેલ છે. અદાલતના પોતાના

શબ્દોમાં, “બચન સિંહનો અતિશય અસમાન અમલ મૂડી સજાના કાયદામાં અનિશ્ચિતતાની એવી સ્થિતિ ઊભી કરી છે, જે સ્પષ્ટપણે સંવિધાનિક ન્યાયપ્રક્રિયા અને સમાનતાના સિદ્ધાંતના વિરોધમાં છે”. અદાલતે બચન સિંહના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોના ઉદ્ધંધનરૂપે મૃત્યુદંડની ખોટી ફરમાવટને પણ સ્વીકારી છે. તેથી, બચન સિંહમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવેલ મૂડી દંડનું સંવિધાનિક નિયમન મૃત્યુદંડો “મનસ્વી અને વિચિત્ર રીતે ફરમાવવામાં” આવતાં રોકવામાં નિષ્ફળ રહ્યું છે.

૭.૧.૫ મૃત્યુદંડના નિર્ધારણમાંથી આવી મનમાની દૂર કરવા માટે કોઈ સિદ્ધાંતબદ્ધ પદ્ધતિ ઉપલબ્ધ નથી. અપરાધોની એવી કઠોર પ્રમાણભૂતતા અથવા વર્ગીકરણ, જે વિવિધ કેસો વચ્ચેના ભેદને ધ્યાનમાં લેતું નથી, મનમાનીપૂર્ણ છે, કારણ કે તે ભિન્ન કેસોને એકસરખા ધોરણે ગણે છે. બચન સિંહની રૂપરેખા પોતે જ હોય તેવા, તેથી ઓછા સીમાંકિત કોઈપણ ઉપાય સ્પષ્ટપણે અને સ્વીકાર્ય રીતે નિષ્ફળ સાબિત થયો છે.

૭.૧.૬ અનેક સમિતિ અહેવાલો તેમજ સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદાઓમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે દેશમાં ફોજદારી ન્યાયનું પ્રશાસન ગંભીર સંકટમાં છે. સંસાધનોનો અભાવ, અનાદુનિક તપાસ પદ્ધતિઓ, અતિભારગ્રસ્ત પોલીસ દળ, અપ્રભાવી ફરિયાદ પદ્ધતિ અને નબળી કાનૂની સહાય આ પ્રણાલીને ઘેરી લેનારી કેટલીક સમસ્યાઓ છે. આ સંદર્ભમાં મૃત્યુદંડ કાર્યરત રહે છે અને તેથી તે પણ એ જ ઢાંચાકીય તથા પ્રણાલગત અવરોધોથી પીડાય છે. આમ, મૃત્યુદંડનું પ્રશાસન દોષસંભાવ્ય અને ખોટી રીતે લાગુ થવા માટે સંવેદનશીલ જ

રહ્યું છે. પ્રણાલીની અનિશ્ચિતતાઓ સામાજિક અને આર્થિક રીતે હાંસિયામાં ધકેલાયેલા વર્ગો સામે પણ અસંગત રીતે અસર કરે છે, જેમને પ્રતિસ્પર્ધા ફોજદારી ન્યાય પ્રણાલીમાં પોતાના અધિકારોને અસરકારક રીતે રજૂ કરવા માટે જરૂરી સંસાધનોનો અભાવ હોઈ શકે છે.

૭.૧.૭ દયાધિકાર સામાન્ય રીતે અપરાધી અંગેની ન્યાયિક દોષસિદ્ધિ અને દંડવિધાન બાદ અમલમાં આવે છે. આ દયાધિકારના પ્રયોગમાં રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલને કેસના રેકૉર્ડની તપાસ કરવાની તથા દોષ અથવા દંડના મુદ્દે ન્યાયિક ચુકાદાથી અસહમત થવાની સત્તા છે. તેઓ આવી અસહમતિ ન દર્શાવે તો પણ, પીડા ઘટાડવા, ભૂલ સુધારવા અથવા ન્યાયિક પરિપ્રેક્ષ્યથી બહાર અને પરે રહેલા પરિબળોને ધ્યાનમાં લઈને કોઈ કેસમાં પૂર્ણ ન્યાય કરવાના હેતુથી પોતાના દયાધિકારનો ઉપયોગ કરવાની સત્તા ધરાવે છે. તેઓ અદાલતો સમક્ષ રજૂ ન કરાયેલા નવા પુરાવાને પણ ધ્યાનમાં લેવાની સત્તા ધરાવે છે. (કેહર સિંહ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (૧૯૮૯) ૧ એસ.સી.સી. ૨૦૪ પરા ૭,૧૦ અને ૧૬) દયાધિકાર, વિશાળ પરિબળોના આધારે અને વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં પ્રયોગમાં આવી શકતો હોવા છતાં, ન્યાયિક ભૂલ અથવા ન્યાયવિચલન થવાની શક્યતા સામે અંતિમ સુરક્ષા તરીકે પણ કાર્ય કરે છે. આથી આ અધિકારનો પ્રયોગ કરનાર પર ભારે જવાબદારી આવે છે અને ખાસ કરીને ન્યાયિક રીતે પુષ્ટિ થયેલા મૃત્યુદંડ હેઠળ રહેલા, અને ફાંસીના તુરંત જ કિનારે આવેલા કેદીની દયાની અરજીનો નિર્ણય કરતી વખતે, ન્યાયિક રેકૉર્ડની સંપૂર્ણ મનોયોગપૂર્વકની તપાસ તથા વ્યાપક

અનુસંધાન આવશ્યક બને છે. વધુમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે શત્રુદ્ધન ચૌહાણ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૨૦૧૪) ૩ એસ.સી.સી. ૧ પરા ૫૫-૫૬માં *mercy petitions* નો નિર્ણય કરતી વખતે ગૃહ મંત્રાલય દ્વારા ધ્યાનમાં લેવાતા વિવિધ સંબંધિત પરિબળો નોંધ્યા છે.

૭.૧.૮ અનુચ્છેદ ૭૨ અને ૧૬૧ હેઠળ દયાધિકારનો ઉપયોગ મૃત્યુદંડના આરોપણમાં ન્યાયના ભ્રષ્ટિકરણ સામે અંતિમ સુરક્ષા તરીકે કાર્ય કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યો છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે વારંવાર દર્શાવ્યું છે કે કાર્યપાલિકા કેવી રીતે એ વાતની પુષ્ટિ કરે છે કે બળવાખોરી, આતંકવાદ અથવા હિંસક અપરાધને અસરકારક રીતે પ્રતિસાદ આપવા માટે મૃત્યુદંડ જાળવી રાખવો આવશ્યક નથી, તેમાં ખામીઓ અને ગેરકાયદેસરતાઓ રહેલી છે.

બી. ભલામણ

૭.૨.૧ આયોગ ભલામણ કરે છે કે ઉપરના પરા ૭.૧.૩ માં સૂચવાયેલ ઉપાયો, જેમાં પોલીસ સુધારા, સાક્ષી સુરક્ષા યોજના તથા પીડિત વળતર યોજના માટેની જોગવાઈઓનો સમાવેશ થાય છે, તે સરકાર દ્વારા ત્વરિત રીતે હાથ ધરવામાં આવે.

૭.૨.૨ અમારી પોતાની ન્યાયપ્રણાલીની પ્રગતિ—૧૯૫૫માં મૃત્યુદંડના સ્થાને આજીવન કેદની સજા ફટકારવા માટે વિશેષ કારણો દર્શાવવાની આવશ્યકતા દૂર કરવાથી માંડીને; ૧૯૭૩માં મૃત્યુદંડ આપવાના માટે વિશેષ કારણો આપવાની આવશ્યકતા મૂકવા સુધી; અને ૧૯૮૦ સુધી, જ્યારે સર્વોચ્ચ

અદાલતે મૃત્યુદંડને અતિદુર્લભમાં પણ અતિદુર્લભ કેસો સુધી મર્યાદિત કર્યો—આ બધું દર્શાવે છે કે આપણે કઈ દિશામાં આગળ વધવું જોઈએ. જીવનના અધિકારના વિસ્તૃત અને ગહન બનેલા વિષયવસ્તુ તથા વ્યાપ અને રાજ્ય તથા વ્યક્તિ વચ્ચેના પરસ્પર વ્યવહારોમાં મજબૂત બનેલી યોગ્ય પ્રક્રિયાની આવશ્યકતાઓ, તેમજ પ્રચલિત સંવિધાનિક નૈતિકતા અને માનવીય ગૌરવથી પણ પ્રેરિત થઈ, આ આયોગનું માનવું છે કે હવે ભારતે મૃત્યુદંડની રદબાતલ તરફ આગળ વધવાનો સમય આવી ગયો છે.

૭.૨.૩ આતંકવાદને અન્ય ગુનાઓથી જુદી રીતે વર્તવાનો કોઈ માન્ય દંડશાસ્ત્રીય આધાર ન હોવા છતાં, ઘણી વખત આ ચિંતા વ્યક્ત કરવામાં આવે છે કે આતંકવાદ સંબંધિત ગુનાઓ અને ચુદ્ધ ચલાવવાના ગુનાઓ માટે ફાંસીની સજા રદ કરવાથી રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા પર અસર પડશે. તેમ છતાં, વિધાનમંડળ દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવેલી ચિંતાઓને ધ્યાનમાં લેતાં, આયોગને આતંકવાદ સંબંધિત ગુનાઓ સિવાયના તમામ ગુનાઓ માટે ફાંસીની સજા રદ કરવાની દિશામાં પ્રથમ પગલું લેવા માટે વધુ સમય સુધી રાહ જોવાનું કોઈ કારણ દેખાતું નથી.

૭.૨.૪ આથી આયોગ ભલામણ કરે છે કે આતંકવાદસંબંધિત ગુનાઓ અને ચુદ્ધ ચલાવવાના ગુનાઓ સિવાયના તમામ અપરાધો માટે મૃત્યુદંડ રદ કરવામાં આવે.” (ભાર મૂકવામાં આવેલ)

ઉક્ત કાયદા આયોગના અહેવાલને પણ ધ્યાનમાં લેતા કે બચન સિંહ (ઉપરોક્ત) માં પ્રયત્ન કરાયેલી મૃત્યુદંડની બંધારણીય નિયમનવ્યવસ્થા મૃત્યુદંડને “ઈચ્છાધીન અને અનિયમિત રીતે લાદવામાં” આવતા અટકાવવામાં નિષ્ફળ ગઈ છે અને કે મૃત્યુદંડ કોઈપણ બંધારણીય રીતે માન્ય દંડવિજ્ઞાનાત્મક હેતુઓ સિદ્ધ કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યો છે, અમે આ અભિપ્રાય પર છીએ કે એવો સમય આવી ગયો છે જ્યારે આપણે દંડરૂપે મૃત્યુદંડની આવશ્યકતાને, ખાસ કરીને તેના હેતુ અને પ્રયોગને, ફરીથી વિચારીએ.

૨૪. ગુનાઓ અંગેનું જાહેર વાણીવર્તન કેવી રીતે કોઈ કેસમાં વિચારણા, દોષસિદ્ધિ અને દંડ પર અસર કરે છે તે પણ અત્યંત વેદનાજનક ચિંતાનો વિષય છે. જ્યારે અદાલતનો અભિપ્રાય બહુમતિ વિરોધી હોય ત્યારે પણ બંધારણાનુસાર યોગ્ય રહેવાની તેની ફરજ એક એવો પરિબળ છે, જે જનસમૂહની સામૂહિક ચેતના અથવા જાહેર મત સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે અદાલતે અવશ્ય ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. અંતે તો, સમાજનો દૃષ્ટિકોણ સામાન્ય રીતે ભાવનાત્મક રીતે ઉદ્ધારિત વર્ણનો દ્વારા ઘડાય છે. આવા વર્ણનો આવશ્યક નથી કે કાયદેસર રીતે યોગ્ય, પૂરતી રીતે માહિતીસભર અથવા પ્રક્રિયાત્મક રીતે યથોચિત જ હોય. કાયદા આયોગના અહેવાલ ક્રમાંક ૨૬૨ માં જણાવ્યા મુજબ .....“અદાલત બહુમતીના પ્રેરણાઓ સામે વ્યક્તિગત અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે બહુમતિ વિરોધી ભૂમિકા ભજવે છે. કોઈ નિશ્ચિત કેસમાં જાહેર મત કાયદાના શાસન અને બંધારણવાદના તે મૂલ્યોની વિરુદ્ધ જઈ શકે છે, જેમને અદાલત તેમ છતાં અનુસરવા બાધ્ય છે” અને આ અદાલતે સંતોષ બારિયાર (ઉપરોક્ત) માં ઠરાવ્યા મુજબ જાહેર મત અથવા લોકોની કોઈ ગુના અંગેની ધારણા .....“ન તો ગુના સંબંધિત કોઈ નિષ્પક્ષ પરિસ્થિતિ છે, ન તો આરોપી સંબંધિત”. આ

સંદર્ભમાં, અદાલત દ્વારા ચલાવવામાં આવતી વિચારણા પહેલાં લોકો દ્વારા કરવામાં આવતા “વિચારણા” ની કાયદેસરતા અને યથોચિતતા અંગે પણ અમે અમારી ચિંતા વ્યક્ત કરી શકીએ છીએ. તપાસ એજન્સી માટે પોતાની આવૃત્તિ રજૂ કરવી અને ગુના તથા ગુનેગાર અંગે સમાજની સામૂહિક ચેતનામાં ધુમ્મસ સર્જવું હવે લગભગ પ્રવૃત્તિરૂપ બની ગયું છે. આથી નિઃસંદેહ, વિચારણાની તમામ અવસ્થાઓ પર અદાલતો પર વધતો દબાણ પડે છે અને નિશ્ચિતરૂપે ન્યાયના યથાવિહિત પ્રવાહમાં હસ્તક્ષેપ કરવાની તેમની પ્રવૃત્તિ રહે છે.

૨૫. જેટલા સમય સુધી કાયદાની સંહિતાઓમાં મૃત્યુદંડ અસ્તિત્વમાં છે, તેટલા સમય સુધી આ દંડ ફરમાવતાં ન્યાયાધીશે સંતોષ પામવાની જે જવાબદારી છે તે ઊંચી હોવી જરૂરી છે. સજાની અપરિવર્તનીય પ્રકૃતિ અને એ હકીકત કે મૃત્યુદંડની કતારમાં રહેલા દોષિતો તે અવધિ દરમિયાન જીવન અને મૃત્યુની વચ્ચે લટકતા રહે છે, આ બાબતોનું યોગ્ય રીતે ધ્યાનમાં લેવું આવશ્યક છે. અદાલત સમક્ષના મૃત્યુદંડના દરેક મામલે એવા માનવજીવનનો પ્રશ્ન આવે છે, જેને કેટલીક સંવિધાનિક સુરક્ષાઓ પ્રાપ્ત છે, અને જો જીવન છીનવવાનું હોય, તો પ્રક્રિયાએ અતિ કડક અને સર્વોચ્ચ સંવિધાનિક ધોરણોનું પાલન કરવું જોઈએ. સંવિધાનિક સિદ્ધાંતો દ્વારા માર્ગદર્શિત અમારા ન્યાયાધીશો તરીકેના અંતઃકરણ દ્વારા આથી ઓછું કંઈપણ સ્વીકારી શકાય નહીં.” ન્યાયમૂર્તિ કુરિયનએ અહેવાલને ધ્યાનમાં રાખીને અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે

કાયદા આયોગે જણાવ્યું છે કે મૃત્યુદંડ નાબૂદ કરવાનો સમય આવી ગયો છે.

માનનીય ન્યાયમૂર્તિ દીપક ગુપ્તા અને માનનીય હેમંત ગુપ્તાએ ન્યાયમૂર્તિ કુરિયન દ્વારા આપવામાં આવેલા ચુકાદા સાથે સહમતિ દર્શાવી હતી. જોકે, ન્યાયમૂર્તિ દીપક

ગુપ્તા, પોતાનાં તરફથી તેમજ ન્યાયમૂર્તિ હેમંત ગુપ્તા તરફથી બોલતાં, નીચે મુજબ નોંધ્યું:

“૧ અમને અમારા વિદ્વાન ભાઈ ન્યાયમૂર્તિ કુરિયન જોસેફ દ્વારા પ્રદાન કરાયેલા વિદ્વતાપૂર્ણ ચુકાદાનો અભ્યાસ કરવાનો સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયો છે. પરંતુ ૨૩માં નીચેના અવલોકનો સિવાય ચુકાદામાં જે કંઈ જણાવવામાં આવ્યું છે, તે સર્વ સાથે અમે સંપૂર્ણપણે સંમત છીએ:

ઉપરોક્ત કાયદા આયોગના અહેવાલને પણ ધ્યાનમાં લેતાં કે બચન સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્ય, (૧૯૮૦) ૨ એસસીસી ૬૮૪માં કરવામાં આવેલ મૃત્યુદંડના બંધારણીય નિયમનનો પ્રયાસ મૃત્યુદંડોને “મનસ્વી અને અચાનક રીતે લાદવામાં આવ્યા” તેવું થતું અટકાવવામાં નિષ્ફળ ગયો છે અને મૃત્યુદંડ કોઈપણ બંધારણીય રીતે માન્ય દંડવિજ્ઞાનસંબંધી હેતુઓ સિદ્ધ કરવામાં પણ નિષ્ફળ ગયો છે, અમે આ મતના છીએ કે હવે એવો સમય આવી ગયો છે જ્યારે આપણે મૃત્યુદંડની સજા તરીકેની આવશ્યકતા, ખાસ કરીને તેના હેતુ અને પ્રયોગ, પર પુનર્વિચાર કરીએ.

૨ અમારા મતાનુસાર, કારણ કે બચન સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્ય (૧૯૮૦) ૨ એસ.સી.સી. ૬૮૪ માં સંવિધાન પીઠે મૃત્યુદંડને માન્ય રાખ્યો છે, આ તબક્કે તેને ફરીથી પરિક્ષિત કરવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી.”

૧૨૭ મૃત્યુદંડની ફરજિયાત સજા ફટકારવાના પ્રશ્ને કોઈ કઠોર સૂત્ર કે નિશ્ચિત પરિમાણો નક્કી કરવું અતિશય મુશ્કેલ છે. બચન સિંહના કેસ

(ઉપરોક્ત)માંથી નીકળતા નીચેના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો તે દરેક સ્વતંત્ર કેસના તથ્યો પર લાગુ કરવાના રહેશે, જેમાં મૃત્યુદંડ ફટકારવાનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે:

(૧) મૃત્યુની અતિમ દંડસજા અતિશય ગંભીર દોષિતતાના અતિ ગંભીર કેસોમાં જ લાદવાની આવશ્યકતા નથી.

(૨) મૃત્યુદંડનો વિકલ્પ અપનાવતાં પહેલાં, 'અપરાધી'ની પરિસ્થિતિઓને પણ 'અપરાધ'ની પરિસ્થિતિઓ સાથે ધ્યાનમાં લેવી આવશ્યક છે.

(૩) આજીવન કેદ નિયમ છે અને મરણદંડ અપવાદ છે. અપરાધની સંબંધિત પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લેતાં આજીવન કેદ અપૂરતી સજા જણાય ત્યારે જ મરણદંડ લાદવામાં આવવો જોઈએ, અને તે પણ માત્ર ત્યારે જ જ્યારે અપરાધની પ્રકૃતિ અને પરિસ્થિતિઓ તથા તમામ સંબંધિત પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને આજીવન કેદની સજા આપવાનો વિકલ્પ અંતઃકરણપૂર્વક અપનાવી શકાય તેમ ન હોય.

(iv) ઉપજતા અને લઘુ કર્તા પરિસ્થિતિઓનું સંતુલનપત્ર તૈયાર કરવાનું રહે છે અને તે કરતી વેળાએ લઘુ કર્તા પરિસ્થિતિઓને પૂર્ણ વજન આપવાનું રહે છે તથા વિકલ્પનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તે પૂર્વે ઉપજતા અને લઘુ કર્તા પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે યોગ્ય સંતુલન સ્થાપિત કરવાનું રહે છે.

૧૨૮ પ્રખ્યાત વિધિવિદ આર. વેંકટેશન ઐયંગરના શબ્દોમાં, “મૃત્યુદંડ ‘ન્યાયયુક્ત’ યુદ્ધ જેવો છે. ઉદાહરણ તરીકે, આતંકવાદી કે શ્રેણીબદ્ધ હત્યારા ને મૃત્યુદંડ આપવાથી કંઈ ખોટું નથી. આતંકવાદી અથવા શ્રેણીબદ્ધ હત્યારાના જીવનનો અંત લાવીને તમે અનેક લોકોના જીવન પરની જોખમની

પરિસ્થિતિ દૂર કરો છો. તેવી જ રીતે, જેણે અમાનવીય અને અવાર્ણનીય અપરાધ આચર્યો છે એવા હત્યારાને મૃત્યુદંડની સજા આપવી પણ ખોટું નથી. આવા અપરાધી માટે મૃત્યુદંડ માત્ર ન્યાયસંગત જ નથી, પરંતુ તે સમાજના સામૂહિક અંતરાત્માને સંતોષવા માટે પણ સેવાર્થ બને છે કે ન્યાય માત્ર પીડિતો પ્રત્યે જ નહીં, પરંતુ સમગ્ર સમાજ પ્રત્યે પણ દેખીતી રીતે થયો છે.”

૧૨૯ લોર્ડ ડેનિંગ રોયલ કમિશન સમક્ષ 'મૃત્યુદંડ' અંગે ઉપસ્થિત રહીને પોતાની નીચે મુજબની અભિપ્રાયો વ્યક્ત કર્યા :

દંડ એ એવો માર્ગ છે જેના દ્વારા સમાજ દુષ્કૃત્યની પોતાની નિંદા વ્યક્ત કરે છે અને કાયદાપ્રતિ સન્માન જળવાઈ રહે તે માટે, ગંભીર અપરાધો માટે આપવામાં આવતો દંડ નાગરિકોના વિશાળ બહુમતીમાં અનુભવાતી ઘૂણાની અભિવ્યક્તિ કરે તે આવશ્યક છે. તેમના મતે, દંડનો હેતુ માત્ર અટકાવનારો, સુધારણાત્મક કે નિવારક અને તે સિવાય બીજું કંઈ છે, એમ માનવું એક ભૂલ છે. હકીકત એ છે કે કેટલાક અપરાધો એટલા અતિશય ઘૂણાસ્પદ હોય છે કે સમાજ પૂરતા દંડની માગ કરે છે, કારણ કે અપરાધી તેનો હકદાર છે, ભલે તે અટકાવનારો હોય કે ન હોય.

૧૩૦ દંડ સમાજનિયંત્રણના અનેક કાર્યો નિભાવે છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે તેને પ્રતિશોધ, અશક્તીકરણ, નિરોધ, પુનર્વસન, અને/અથવા પુનઃસ્થાપનના સિદ્ધાંતોના આધારે ન્યાયોચિત ગણવામાં આવે છે. દંડને આધાર આપતી આ પ્રબલ દાર્શનિકતાઓના વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતોનું નીચે સારાંશરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ● પ્રતિશોધ: દંડને ન્યાયોચિત ઠેરવવાના સૌથી પ્રાચીન અને મૂળભૂત આધાર પૈકી એકમાં બદલો અને પ્રતિશોધના સિદ્ધાંતો સમાવિષ્ટ છે.

ગુનાની ગંભીરતા સાથે દંડનું આ સમીકરણ જૂના કરારમાં મૂસાના કાયદાઓમાં અને જુદેઓ-ખ્રિસ્તી પરંપરામાં અંતર્નિહિત છે, જેમાં “આંખના બદલે આંખ”નો વિચાર ભારપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. આરોપીની દોષિતતા અંગેના પ્રશ્નોથી નિયંત્રિત ન હોય અને ભવિષ્યમાં થતા દુષ્કૃત્યને અટકાવવાના હેતુથી પણ સંચાલિત ન હોય, પ્રતિશોધાત્મક દાર્શનિકતા હેઠળ દોષિતો માત્ર તેઓને જે મળવું જોઈએ તે જ પામે છે. દંડને તેના પોતાના આધાર પર ન્યાયોચિત ગણવામાં આવે છે; આ એક સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંત છે, જે સમગ્ર પશ્ચિમી ઇતિહાસ દરમિયાન કાયદામાં તેમજ લોકમાનસમાં વ્યાપકપણે લોકપ્રિય રહ્યો છે, અને લોકશાહી સમાજોમાં ન્યાય કેવી રીતે આપવામાં આવવો જોઈએ તે અંગેની માન્યતાઓમાં પણ પ્રબળ રહ્યો છે. ● અશક્તીકરણ: દંડનો પ્રાથમિક ઉપયોગિતાવાદી હેતુ એવા વિવિધ પગલાંનો સમાવેશ કરે છે, જે કોઈ વ્યક્તિની અપરાધજનક અથવા વિકારજનક કૃત્યો કરવાની શારીરિક ક્ષમતા ઘટાડવા માટે રચવામાં આવે છે. અશક્તીકરણનો આ સિદ્ધાંત વ્યક્તિઓની અપરાધ તથા વિકાર કરવાની તકને તેમની પ્રવૃત્તિઓ પર વિવિધ પ્રકારના શારીરિક નિયંત્રણો દ્વારા દૂર કરવા પર કેન્દ્રિત છે. કેદની પરિસ્થિતિઓ એટલી દયનીય હોઈ શકે છે કે તે દોષિતની પછીથી ખોટું આચરણ કરવાની ઈચ્છા ઘટાડે, પરંતુ આવો નિરોધક પ્રભાવ અશક્તીકરણના શુદ્ધ અને પ્રારંભિક સ્વરૂપનો આવશ્યક ઘટક નથી. ● નિરોધ: નિરોધનો સિદ્ધાંત દંડાત્મક પગલાં અને માનવ વર્તન વચ્ચેના સંબંધ અંગે એક મૂળભૂત પ્રશ્ન ઊભો કરે છે: શું કાનૂની અને કાનૂની બહારના દંડાત્મક પગલાં વિકાર ઘટાડવા અને અનુરૂપતા સિદ્ધ કરવા માટે અસરકારક છે? જ્યારે દંડનો ભય અથવા દંડનો વાસ્તવિક અમલ અનુરૂપતાને જન્મ આપે ત્યારે દંડને નિરોધક પ્રભાવ ધરાવતો ગણવામાં આવે છે. દંડના નિરોધક મૂલ્યનો સીધો સંબંધ તે દંડની લાક્ષણિકતાઓ સાથે છે. વિશેષરૂપે, જ્યારે દંડ ગંભીર, નિશ્ચિત અને ત્વરિત રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે તે ખોટું આચરણ અટકાવવાની સૌથી વધુ સંભાવના ધરાવે છે. વધુમાં,

સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે સાધનાત્મક વર્તન માટે દંડ વધુ અસરકારક છે (અર્થાત્, કોઈ સ્પષ્ટ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે જાગૃતપણે કરવામાં આવતા કૃત્યો) અને એવા સંભવિત ગુનેગારો માટે પણ, જેમની જીવનોપાર્જનની રીત તરીકે વિકાર પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા ઓછી હોય છે (ઉદાહરણ તરીકે, વ્યક્તિ વ્યાવસાયિક અપરાધી ન હોય). ● પુનર્વસન: ભલે એવું કહેવું વિરોધાભાસી કે ઓછામાં ઓછું થોડું અજીબ લાગે કે આપણે દોષિતોને સારવાર અને સુધારા માટે દંડ આપીએ છીએ, તોય દંડના પુનર્વસનના હેતુનો મૂળ આધાર આ જ સિદ્ધાંત છે. પુનર્વસનનો અંતિમ હેતુ સારવાર, શિક્ષણ અને તાલીમના કોઈ સમન્વય દ્વારા દોષિત ઠરેલા આરોપીને સમાજમાં એક રચનાત્મક સ્થાને પુનઃસ્થાપિત કરવાનો છે”; દંડના દાર્શનિક સિદ્ધાંત તરીકે પુનર્વસનની પ્રાસંગિકતા આજકાલ પ્રચલિત “સુધારાગૃહો,” “સુધારાત્મક સંસ્થાઓ,” અને “ચિકિત્સાત્મક સમુદાય” જેવી શબ્દાવલીથી સ્પષ્ટ થાય છે, જેનો ઉપયોગ હવે કારાગૃહો, જેલો અને અશક્તીકરણ માટેની અન્ય સંસ્થાઓનું વર્ણન કરવા માટે થાય છે.

૧૩૧ સમિતિના અધ્યક્ષ તથા ફોજદારી ન્યાય વ્યવસ્થાના સુધારા અંગેના અન્ય ન્યાયવિદ દ્વારા નોંધવામાં આવેલ મુજબ, માનનીય ડૉ. ન્યાયમૂર્તિ વી. એસ. મલિમથએ પોતાના અહેવાલમાં જણાવ્યું છે કે, “સજા નક્કી કરતી વખતે અનેક પરિબલો સંબંધિત હોય છે, જેમ કે અપરાધનું સ્વરૂપ, અપરાધ આચરવાની રીત, તેની ઘોર ફૂરતા, અને આરોપીના મનની પતિતતા.”

૧૩૨ અમે હવે એવી તબક્કે પહોંચી ગયા છીએ કે જ્યાં અમારે વધારક અને નિવારક પરિસ્થિતિઓનો હિસાબી તુલનાપત્ર તૈયાર કરવાની પ્રક્રિયા હાથ ધરવી જોઈએ. વધારક પરિસ્થિતિઓ નીચે મુજબ છે:

[૧] ગુનાની ઘટના સમયે ભોગ બનનાર ચાર વર્ષ અને પાંચ મહિનાની નિર્દોષ બાળકી હતી.

[૨] જ્યારે પીડિત પોતાના મિત્રો સાથે રમતો હતો, ત્યારે આરોપી નં. ૧, જેની સાથે પીડિતની થોડીઘણી ઓળખાણ હતી, કારણ કે આરોપી નં. ૧ પીડિતના કાકાના કાર્યાલયમાં કામ કરતો હતો, પીડિતને પોતાની મોટરસાયકલ પર સાથે લઈ જવા માટે પ્રલોભિત કરવામાં સફળ રહ્યો હતો.

[૩] પીડિતને તેના વૈધ કસ્ટડીમાંથી અપહરણ કરવામાં સફળ થયા બાદ, આરોપીએ સતત ફોન કોલ્સ કરીને પીડિતના પિતાને રૂ. ૫૦ લાખની ખંડણીની માંગણી કરી હતી.

[૪] પિતાએ આરોપીઓ સમક્ષ પોતાના પુત્રને છોડવા માટે રૂ. ૧૨ લાખ સ્વીકારીને વિનંતી કરી, જે રકમ પિતા તાત્કાલિક રીતે ગોઠવી શક્યા હતા. જોકે, આરોપીઓએ રૂ. ૧૨ લાખ સ્વીકારવાનો ઈનકાર કર્યો અને પિતાને ધમકી આપી કે જો રૂ. ૫૦ લાખની રકમ ચૂકવવામાં નહીં આવે, તો તેઓ છોકરાને મારી નાખશે.

[૫] સ્થાનિક વેચાણકાર પાસેથી બ્લેડોની ખરીદી એ આરોપીઓની સક્ષમ મનોદશા સૂચવતી પરિસ્થિતિ છે. તેઓ સૌથી ખરાબ પરિસ્થિતિ માટે તૈયાર રહેવા ઇચ્છતા હતા. બ્લેડોની ખરીદી અને મૃતકનું ગળું કાપવાના હેતુથી બ્લેડોના ઉપયોગથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જો તેમને ખંડણીની રકમ ન મળે તો છોકરાને મારી નાખવાનો આરોપીઓના મનમાં ઈરાદો હતો.

[૬] આરોપીઓએ પીડિતાના પિતાને ધમકી આપી હતી કે જો તેમણે આ ઘટનામાં પોલીસને સંડોવશે તો તેઓ વસનગર સમગ્ર શહેરને આગના હવાલે કરી દેશે.

[૭] છેલ્લે, આરોપીઓએ અત્યંત ભયાનક રીતે બાળકીનું ગળું ચીરીને તેની હત્યા કરી. ત્યારબાદ, બાળકમાં હજી થોડું જીવન બાકી હતું ત્યારે જ તેના શરીરને માટીના ઢગલા નીચે ફેંકી દેવામાં આવ્યું.

[૮] મૂળ આરોપી નં. ૧ એટલે કે અક્ષયકુમાર પટેલ વિરુદ્ધ ભૂતકાળમાં ખંડણી મેળવવાના હેતુથી અપહરણના ગુના માટે ફોજદારી કાર્યવાહી હાથ ધરવામાં આવી હતી, પરંતુ બાદમાં તેમને નિર્દોષ છૂટકારો આપવામાં આવ્યો હતો.

[૯] ચાર વર્ષ અને પાંચ મહિના વચના એક નિર્દોષ અને નિસહાય બાળકે પોતાની તરફથી કોઈપણ ભૂલ વિના, અને તે પણ અત્યંત પીડાદાયક રીતે, પોતાનું જીવન ગુમાવ્યું. આરોપીની પૈસા પ્રત્યેની વાસના અને લોભે જ આરોપીને અતિ ઘોર અને ફૂર અપરાધ કરવા પ્રેર્યા.

[૧૦] મૃત્યુદંડને આજીવન કેદમાં રૂપાંતરિત કરવા માટેની હળવી બનાવતી પરિસ્થિતિઓ નીચે મુજબ છે:

(એ) સંબંધિત સમયે બંને આરોપીઓ અનુક્રમે ૨૦ અને ૨૧ વર્ષની વયના હતા. તેઓએ હમણાં જ પુખ્તાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હતી.

(બી) આરોપી નં. ૨ કુલદીપ પંચાલનો કોઈ ફોજદારી પૂર્વ ઇતિહાસ નથી. તે સમાજના ગરીબ વર્ગમાંથી આવે છે.

(સી) રેકૉર્ડ પર એવો કોઈ પુરાવો નથી કે જેના પરથી એવું જણાય કે આરોપીઓને સુધારી શકાય તેમ નથી.

(ડી) બાળકનું અપહરણ પૈસા માટે કરવામાં આવ્યું હતું. આરોપી વ્યક્તિઓની પરિસ્થિતિ કાબૂ બહાર જઈ અત્યંત જોખમી બની ન જાય ત્યાં સુધી બાળકને કોઈ હાનિ પહોંચાડવાનો કે તેને મારી નાખવાનો એવો કોઈ ઇરાદો નહોતો. બાળક દ્વારા ભેદ ખુલ્લો પડી જવાની ભીતિએ આરોપી વ્યક્તિઓને બાળકની હત્યા કરવાનો અતિશય પગલું ભરવા પ્રેર્યા હતા.

૧૩૩ મૃત્યુદંડ આપણા અત્યંત મૂળભૂત વૃત્તિઓને સ્પર્શે છે. ભય; પીડા; ઘૃણા; બદલો; અસુરક્ષા; માન; રોષ; ક્લેષ અને અન્ય અસંખ્ય લાગણીઓ અમારા અભિપ્રાયો પર અસર કરે છે. જ્યારે આપણે કોઈ ખાસ ક્રૂર અપરાધ વિશે સાંભળીએ છીએ, અથવા એવી દૈનિક અસુરક્ષામાં જીવીએ છીએ જે સતત વધતી જતી જણાય છે, અથવા કોઈ નિર્દય કૃત્યના પીડિતની નજીક હોઈએ છીએ, ત્યારે આપણે પ્રબળ પ્રતિક્રિયાઓથી વશ થઈ જઈએ છીએ અને ત્યાર પછી એવું લાગી શકે છે કે ગુનાહિતને મૃત્યુદંડ આપવો જોઈએ. પરંતુ, આ જ કારણ છે કે આ મુદ્દા અંગે તર્કસંગત રીતે વિચાર કરવા માટે સમય કાઢવો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે – એટલે કે આપણા અન્ય મૂલ્યો તથા જેને આપણે ખરેખર હાંસલ કરવા આશા રાખીએ છીએ તે ઉદ્દેશો સાથે સુસંગત, માહિતીસભર વિચારણાના આધારે આપણે અભિપ્રાય રચવો.

૧૩૪ દરેક માનવી માને છે કે માનવ જીવન મૂલ્યવાન છે. મૃત્યુદંડના વિરોધીઓમાંના કેટલાકનું માનવું છે કે માનવ જીવન એટલું મૂલ્યવાન છે કે અત્યંત ઘાતકી હત્યારાઓને પણ તેમના જીવનના મૂલ્યથી વંચિત ન કરવાં જોઈએ. તેમનું માનવું છે કે, કોઈને હત્યા કરી હોય છતાં, અપરાધીની દુરાચારપૂર્ણ વર્તણૂકથી તેના જીવનનું મૂલ્ય નષ્ટ થઈ શકે નહીં. કેટલાક મૃત્યુદંડ રદ કરવાની તરફેણ કરનારાઓ એટલા દૂર જતા નથી. તેઓ કહે છે કે જીવનનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, સિવાય કે તે ન કરવાનું અત્યંત સારો કારણ હોય, અને મૃત્યુદંડના સમર્થનમાં રહેલાઓએ જ પોતાના વલણનું સમર્થન કરવાનું હોય છે.

૧૩૫ મધ્યયુગીન તત્ત્વચિંતક અને ધર્મશાસ્ત્રી થોમસ એકિવનાસે આ મુદ્દો ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કર્યો હતો:

અતએવ જો કોઈ મનુષ્ય સમુદાય માટે જોખમી હોય અને કોઈ પાપ દ્વારા તેને તર્કવિરુદ્ધ કરી રહ્યો હોય, તો પ્રશંસનીય ઉપચાર તેનો વધ કરવો છે, જેથી સામાન્ય હિતનું સંરક્ષણ થઈ શકે... તેથી જે મનુષ્ય પોતાની સ્વાભાવિક મહત્તા જાળવી રાખે છે તેને મારી નાખવું સ્વયંમાં જ દોષપૂર્ણ છે, તેમ છતાં પાપીને મારી નાખવું ન્યાયોચિત હોઈ શકે છે, જેમ પ્રાણીનો વધ કરવો ન્યાયોચિત ગણાય છે, કારણ કે એરિસ્ટોટલ દર્શાવે છે તેમ, દુષ્ટ મનુષ્ય પ્રાણી કરતાં પણ વધુ ખરાબ અને વધુ હાનિકારક છે।

એકિવનાસ કહે છે કે કેટલીક પરિસ્થિતિઓ એક ખરાબ કૃત્યને (હત્યાને) સારા કૃત્યમાં ફેરવે છે (ન્યાયના ભંગને, જે મૃતક વ્યક્તિ દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો, સુધારવા માટે કરેલી હત્યા, અને જે વ્યક્તિએ હત્યા કરીને પોતાની સ્વાભાવિક પાત્રતા ગુમાવી દીધી છે, તેની હત્યા).

૧૩૬ સ્વ. ન્યાયમૂર્તિ વી.આર. કૃષ્ણ ઐયરના શબ્દોમાં, “અપરાધીઓ જન્મતા નથી, પરંતુ ઘડાય છે. દરેક માનવીમાં રહેલી માનવીય સંભાવના સદ્ હોય છે અને તેથી કોઈપણ અપરાધીને સુધારાની પરિધી બહારનો કહીને ક્યારેય લખી નાંખવો નહીં. આ માનવવાદી મૂળભૂત સિદ્ધાંતનો, કિશોર હોય કે પુખ્ત, બંને પ્રકારના અપરાધીઓ સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે, અવારનવાર અવગણના થઈ જાય છે. ખરેખર, દરેક સંતનું ભૂતકાળ હોય છે અને દરેક પાપીનું ભવિષ્ય હોય છે. જ્યારે કોઈ અપરાધ થાય છે, ત્યારે અપરાધીને તે અપરાધ કરવા માટે પ્રેરિત કરવામાં અનેક પરિબલો જવાબદાર હોય છે. તે પરિબલો સામાજિક અને આર્થિક હોઈ શકે; મૂલ્યક્ષય અથવા માતાપિતાની ઉપેક્ષાનું પરિણામ હોઈ શકે; પરિસ્થિતિજન્ય દબાણને કારણે હોઈ શકે; અથવા વૈભવથી ભરેલા, જે ગરીબી અથવા અન્ય વંચિતતાથી વિપરીત હોય એવા વાતાવરણમાં પ્રલોભનો પ્રગટ થવાના સ્વરૂપમાં હોઈ શકે”.

૧૩૭ અમારો મત એવો છે કે મૃત્યુદંડના વિરોધમાં પૂરતો અભિપ્રાય હોવા છતાં પણ, તે કાયદાપુસ્તકમાં ચથાવત્ રહેવો જોઈએ. ફોજદારી કાયદાના મુખ્ય હેતુઓમાંનો એક દૂષ્કર્મને દંડિત કરવાનો છે, જેથી અન્ય સમાન માનસિકતા ધરાવતા લોકોને ઉદાહરણ સ્થાપિત થાય અને તેઓ અપરાધ કરવા થી અટકે. દંડનો પ્રાથમિક હેતુ ભય દ્વારા એવી અન્ય વ્યક્તિઓને અટકાવવાનો છે, જેઓ સમાન અપરાધ કરવા પ્રેરિત થઈ શકે; પરંતુ ગૌણ હેતુ છે અપરાધીને અશક્ત બનાવીને દુરાચરણની પુનરાવૃત્તિ અટકાવવાનો. અશક્તિકરણનો સર્વાધિક અસરકારક ઉપાય મૃત્યુદંડ છે, જે હત્યા, બળાત્કાર અને હત્યા, દેશદ્રોહ અથવા અન્ય સમાન ગુનાઓ સુધી મર્યાદિત છે. મૃત્યુદંડના વિરોધમાં ઘણો અભિપ્રાય છે અને હાલ સામાન્ય રીતે તેવા કેસોમાં જ તેની મર્યાદા રાખવામાં આવે છે, જ્યાં અપરાધ અત્યંત ઘૃણાસ્પદ સ્વરૂપનો હોય અને પૂર્વયોજનાથી, નિર્દયતાપૂર્વક, સર્વસાધારણ જનતાની અંતરાત્માને આઘાત પહોંચે તેવી રીતે કરવામાં આવ્યો હોય. છતાં પણ

કેટલાક લોકોના મત મુજબ મૃત્યુદંડ સંપૂર્ણપણે નાબૂદ કરી દેવો જોઈએ. અમારા મત પ્રમાણે, તે કાયદાપુસ્તકમાં રહેવો જોઈએ. તેની હાજરી પોતે જ એવી વ્યક્તિઓ માટે અવરોધરૂપ બની શકે છે, જેઓ કોઈ નીચ હેતુથી અથવા ભાડે કે ઈનામ માટે પૂર્વનિયોજિત, ફૂર અને આઘાતજનક હત્યા કરવા ઇચ્છુક હોય. દંડના વિષયમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ, અપરાધીના હિતોનું સમાજના હિતો સાથે તોલન થવું જરૂરી છે. જો કોઈ ચોક્કસ અપરાધી સમાજ માટે જોખમરૂપ હોય, તો તેના પર મૃત્યુદંડનો પ્રયોગ કરવા અંગે બિલકુલ કોઈ આક્ષેપ હોવો જોઈએ નહીં. દંડનો પ્રતિશોધાત્મક પાસો પ્રતિશોધ અથવા બદલો લેવાની પ્રેરણાને સંતોષવા માટે છે, જે પ્રેરણા માત્ર પીડિત વ્યક્તિમાં જ નહીં, પરંતુ સહાનુભૂતિપૂર્વક વિસ્તરણ રૂપે સમગ્ર સમાજમાં પણ વિદ્યમાન રહે છે. જો અપરાધીને કાયદાના કટઘરામાં લાવવામાં આવી શકે અને અદાલત મારફતે તેના અપરાધ બદલ પૂરતો દંડ આપવામાં આવી શકે, તો લોકો વ્યક્તિગત બદલા તરફ વળવા તૈયાર ન થાય. દૂષ્કર્મીને દંડિત કરવું એ પીડિતનો પ્રતિશોધ છે, અને આ ન્યાયપ્રશાસનમાં લોકોની શ્રદ્ધાને વધુ દઢ બનાવે છે. જો લોકો ગંભીર અપરાધો કરીને માત્ર નામમાત્રના દંડ પામી બચી જાય, તો તે પીડિત વ્યક્તિ તથા તેના મિત્રો અને શુભેચ્છકોને વ્યક્તિગત બદલા તરફ પ્રેરિત કરી શકે છે, જે સમાજમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે કિલ્કુલ ઇચ્છનીય નથી.

૧૩૮ મુદ્દાના સર્વાંગી દૃષ્ટિકોણમાં, વિશેષ કરીને, પ્રતિકૂલ પરિબળો અને ઉપશમકારી પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખતાં, અમારો મત છે કે વર્તમાન કેસમાં મૃત્યુદંડ યોગ્ય ઠરતો નથી. એ જ સમયે, મૃત્યુદંડને માત્ર આજીવન કેદમાં રૂપાંતરિત કરવું પણ ન્યાયના હિતમાં રહેશે નહીં.

બધી જ ઘા-ચોટના દાગ દેખાતા નથી

બધી જ ઘાઓ સાજા થતા નથી બધી જ

બીમારી દેખાતી નથી બધી જ પીડા સ્પષ્ટ  
હોતી નથી આ વાતનો નિર્ણય આપતાં  
પહેલાં સ્મરણ રાખો

એવોકાડો વોલ્ફે આમ કહ્યું હતું. આ ઉક્તિ માત્ર આરોપીને ન્યાયતાંકન કરતી વખતે જ નહિ, પરંતુ પીડિતની વ્યથા-વેદનાનું ન્યાયતાંકન કરતી વખતે પણ લાગુ પડે છે, જો આપણે બાળકની નિર્દોષતા, અજ્ઞાનતા અને અભિવ્યક્તિહીનતાને ધ્યાનમાં લઈએ તો. એ જ કારણે કહેવામાં આવે છે કે “શાંત” અને “સાંભળો” એ એવા શબ્દો છે કે જે એક જ અક્ષરો વડે લખાય છે, પરંતુ બાળકની મૌન રડાડાણીને સાંભળવા માટે ન્યાય અશક્ય બની જાય. બાળકની ભયાનક, નિર્દય અને અમાનવીય હત્યા, જેના સપનાઓ અધૂરા રહી ગયા છે અને જીવન જવાળામય બન્યું છે, માટે મૃત્યુદંડ સિવાયની અત્યંત કડક સજાની આવશ્યકતા છે.

૧૩૯ ડેનિસ કાઉન્કલ મેકગૌથા વિ. સ્ટેટ ઓફ કેલિફોર્નિયા (૪૦૨ યુ.એસ. ૧૮૩) માં ખૂબ જ યથાર્થ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે અપરાધની ગંભીરતાને અસર કરી શકે એવી પરિસ્થિતિઓની અનંત વિવિધતામાં ન્યાયસંગત અને યોગ્ય દંડ નક્કી કરવા માટે કોઈ દોષરહિત સૂત્ર શક્ય નથી, જે વાજબી માપદંડ પૂરું પાડી શકે. અપરાધની ગંભીરતાના વિચાર માટે સંબંધિત વિવિધ પરિસ્થિતિઓનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરવા માટે વાજબી માપદંડનો કોઈ આધાર પૂરો પાડી શકે એવું કોઈ દોષરહિત સૂત્ર ન હોવાથી, દરેક કેસના તથ્યોના આધારે વિવેકાધીન ન્યાયનિર્ણય જ એવો એકમાત્ર માર્ગ છે, જેના દ્વારા એવા ન્યાયનિર્ણયને સમતાપૂર્વક અલગ તારવી શકાય. હેતુ સમાજનું રક્ષણ કરવાનો અને યોગ્ય સજા ફટકારીને કાયદાના જાહેર કરાયેલા હેતુને સિદ્ધ કરવામાં અપરાધીને અટકાવવાનો હોવો જોઈએ. અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે અદાલતો દંડનિર્ધારણની પદ્ધતિને એવી રીતે કાર્યાન્વિત કરશે કે જે સજા સમાજની અંતરાત્માનું પ્રતિબિંબ રજૂ કરે, અને જ્યાં

આવશ્યક હોય ત્યાં દંડનિર્ધારણની પ્રક્રિયા કઠોર હોવી જોઈએ. સામાજિક વ્યવસ્થા પર તેની અસર પર વિચાર કર્યા વિના સજા ફરમાવવી અનેક કિસ્સાઓમાં વાસ્તવમાં નિષ્ફળ પ્રયત્ન બની શકે છે. અપરાધનો સામાજિક પ્રભાવ, જેમ કે તે સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધના ગુનાઓ, લૂંટ, અપહરણ, જાહેર નાણાંની ગેરવાપરી, દેશદ્રોહ અને નૈતિક અધઃપતન અથવા નૈતિક દુરાચરણવાળા અન્ય ગુનાઓ સાથે સંબંધિત હોય, જે સામાજિક વ્યવસ્થા અને જાહેર હિત પર ભારે પ્રભાવ પાડે છે, તેને અવગણવો ન જોઈએ અને આવા ગુનાઓ સ્વતઃ ઉદાહરણરૂપ વ્યવહાર માગે છે. આવા ગુનાઓ સંદર્ભે માત્ર સમયના વિલંબને કારણે અલ્પ સજા ફટકારવાથી અથવા અતિ સહાનુભૂતિપૂર્ણ દષ્ટિકોણ અપનાવવાથી દર્શાવાતી કોઈ પણ ઉદારતા લાંબા ગાળે પરિણામની દૃષ્ટિએ પ્રતિફળદાયી નહીં બને અને સમાજહિતના વિરુદ્ધ જશે, જેને દંડનિર્ધારણની પદ્ધતિમાં અંતર્નિહિત પ્રતિબંધના સશક્ત પ્રભાવ દ્વારા સંભાળવાની અને મજબૂત કરવાની જરૂર છે. જો વ્યક્તિગત પીડિત સામે જ નહીં, પરંતુ તે સમાજ સામે પણ, જેના અપરાધી અને પીડિત બંને સભ્ય છે, અપરાધ કરવામાં આવ્યો હોય, તો યોગ્ય દંડ ફટકારવામાં અદાલત પોતાની ફરજમાં નિષ્ફળ ગણાશે. અપરાધ બદલ ફટકારવાની સજા અસંગત ન હોવી જોઈએ; પરંતુ તે તે ક્રૂરતા અને બર્બરતા સાથે સુસંગત અને અનુરૂપ હોવી જોઈએ, જેના દ્વારા અપરાધ આચરવામાં આવ્યો છે, અને અપરાધની ભયાનકતા જાહેર ધૃણાને યોગ્ય ઠરાવતી હોવી જોઈએ, તેમજ તે "અપરાધી સામે ન્યાય માટે સમાજના આકંઠને પ્રતિસાદ આપવો" જોઈએ. [જુઓ : મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય વિ. સલીમ ઉર્ફે ચમારુ અને અન્ય, ૨૦૦૫(૫) એસ.સી.સી. ૫૫૪ માં નોંધાયેલ].

૧૪૦ શ્રી એચ.કે. પટેલ, રાજ્ય તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન એ.પી.પી.એ સર્વોચ્ચ અદાલતના સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ ઉર્ફે મુરલી મનોહર મિશ્રા વિ. કર્ણાટક રાજ્ય [૨૦૦૮ (૧૩) એસ.સી.સી. ૭૬૭]ના ચુકાદાનો અમારા ધ્યાનમાં

ઉલ્લેખ કર્યો અને રજૂઆત કરી કે ભલે આ અદાલત મૃત્યુદંડની ફરજિયાત અમલવારીને સમર્થન ન આપે, તો પણ આ એવો યોગ્ય કેસ છે જેમાં આજીવન કેદને સ્પષ્ટ કરીને વધારીને આરોપીઓના સમગ્ર જીવનકાળ સુધીની સજા તરીકે નિર્ધારિત કરવી જોઈએ. આવી સ્પષ્ટતા કરવાની બાબતમાં પણ સર્વોચ્ચ અદાલતે પોતે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે આજીવન કેદને ૧૪ વર્ષની કેદની સજા તરીકે જોવાની માન્યતા નિશ્ચિત નથી; પરંતુ ૧૪ વર્ષની કેદ અને મૃત્યુદંડ વચ્ચેના વિશાળ અંતરને ધ્યાનમાં લેતાં, જો કોઈ નિર્ધારિત પરિસ્થિતિમાં ૧૪ વર્ષથી વધુ સજા યોગ્ય ઠરે, પરંતુ તે એવો અતિદુર્લભ કેસ ન હોય જેમાં મૃત્યુદંડ લાદવાની આવશ્યકતા થાય, જે સંપૂર્ણપણે પ્રત્યેક કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓ પર આધારિત છે, તો અદાલત સ્પષ્ટ કરી શકે છે કે આજીવન કેદની સજા ૧૪ વર્ષથી વધુ સમયગાળા માટે હોઈ શકે; કે માફી કે રૈયતોની મંજૂરી આપવામાં નહીં આવે; અને કોઈ નિર્ધારિત કેસમાં તે દોષિત વ્યક્તિના સમગ્ર જીવનકાળ જેટલી વ્યાપક પણ હોઈ શકે છે.

૧૪૧ આમ, સર્વોચ્ચ અદાલતના વિવિધ ચુકાદાઓને ધ્યાનમાં લેતાં, અમે આ અભિપ્રાય પર પહોંચીએ છીએ કે અપીલકર્તાઓએ એક અત્યંત ઘૂણાસ્પદ અપરાધ આચરીને ચાર વર્ષ અને પાંચ માસના એક નિર્દોષ, લાચાર તથા રક્ષણહીન બાળકની હત્યા કરી હતી, તે હકીકત હોવા છતાં, તેઓને કડક સજા થવી જોઈએ; પરંતુ આ એવો મામલો નથી જે અતિઅલભ્યથી અતિઅલભ્ય કેસોની શ્રેણીમાં આવે. તેથી, અમે મૃત્યુદંડ રદ કરીએ છીએ અને આજીવન કારાવાસની સજા આપીએ છીએ. અપીલકર્તાઓએ તેમની સમયપૂર્વ મુક્તિ માટેના કેસ પર વિચારણા થાય તે પહેલાં, ક્ષમારહિત રીતે કારાવાસમાં ઓછામાં ઓછા ત્રીસ વર્ષ ભોગવવાના રહેશે. તેમ છતાં, તે કાર્યપાલકની દયાધિકાર શક્તિને આધીન રહેશે.

૧૪૨ પરિણામે, દોષસિદ્ધિ અંગેની બંને અપીલો નિષ્ફળ જાય છે અને આથી રદ કરવામાં આવે છે. નીચલી અદાલતે આપેલો દોષસિદ્ધિનો ચુકાદો અને આદેશ આથી પુષ્ટિ કરવામાં આવે છે. જોકે, નીચલી અદાલતે ફટકારેલી મૃત્યુદંડની સજા રદ કરવામાં આવે છે અને તેના સ્થાને આજીવન કેદની સજા મૂકવામાં આવે છે. અપીલકર્તાઓએ તેમની સમયપૂર્વ મુક્તિના મુદ્દાની વિચારણા પહેલાં, કોઈ છૂટછાટ વિના જેલમાં ન્યૂનતમ ત્રીસ વર્ષ સુધી સજા ભોગવવી પડશે.

(ન્યાયમૂર્તિ જે.બી. પારડીવાલા)

(ન્યાયમૂર્તિ એ.સી.રાવ)

*The translation of this judgment has been provided by M/s.  
Hyperlink E-Solutions Pvt. Ltd.*

---

**અસ્વીકરણ:** સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

**DISCLAIMER:** The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.